TURGUT ÖZAL
VE
TÜRK DÜNYASI

TÜRKİYE-TÜRK CUMHURİYETLERİ İLİŞKİLERİ 1983-1993

ABDULVAHAP KARA

®
IQ KÜLTÜR SANAT YAYINCILIK

IQ Kültür Sanat Yayıncılık: 454
Araştırma-İnceleme Dizisi: 391

Turgut Özal ve Türk Dünyası
Abdulvahap Kara

Yayıncı Sertifika No:	12446
1. Baskı:	Ekim 2012 / İstanbul
ISBN:	978-975-255-355-2
Genel Yayın Yönetmeni:	Adem Sarıgöl
Editör:	Yard. Doç. Dr. Kenan Koç
Mizanpaj:	Fokus Ajans
Kapak Tasarım:	Murat Acar
Halkla İlişkiler ve Dağıtım Sorumlusu:	Yusuf Sarıgöl
Baskı-Cilt:	Altan Bas. San. ve Tic. Ltd. Şti. Yüzyıl Mah. Matbaacılar Sit. No. 222/A Bağcılar / İstanbul 0212 629 03 74

IQ KÜLTÜR SANAT YAYINCILIK, toplumu
"Bilgi Işığında Aydınlanmaya" çağırıyor, Amaç satışları ya da
kârı arttırmak değil, yalnızca topluma faydalı olmak.

GENEL DAĞITIM
www.iqkultursanat.com
e-mail: info@iqkultursanat.com

®
TOPLU ALIMLARDA İSTEME ADRESİ
IQ KÜLTÜR SANAT YAYINCILIK ve ULUSLARARASI
TANITIM HİZMETLERİ TİC.LTD.ŞTİ.
19 Mayıs Mah. Osman Gazi Cad. Günyüzü Konakları
C Blok No.1-A Büyükçekmece-İstanbul
Tel: 0212 519 56 83 Belgegeçer: 0212 520 91 12
Cep: 0505 226 34 00

TURGUT ÖZAL VE TÜRK DÜNYASI

TÜRKİYE-TÜRK CUMHURİYETLERİ İLİŞKİLERİ 1983-1993

ABDULVAHAP KARA

IQ KÜLTÜR SANAT YAYINCILIK

DOÇ. DR. ABDULVAHAP KARA

19 Kasım 1961'de İstanbul'da doğan Abdulvahap Kara, Gazipaşa İlkokulu, Abdülhak Hamit Ortaokulu, Yeşilköy Ticaret Lisesi, 1982'de Boğaziçi Üniversitesi Elektronik Yüksek Teknisyenliği'nden mezun oldu. 1982-1985 Yeşilköy Atatürk Havalimanı DHMİ Elektronik Bölümünde görev yapan Kara, 1986 yılında İstanbul Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih bölümünü bitirdi. 1987-1988 arasında Osmanlı Devlet Arşivlerinde görev yaptıktan sonra, Almanya'nın Münih şehrinde bulunan Hürriyet Radyosu'nda 1988-1995 yıllarında Kazak Türkçesi yayınlarda editör olarak çalıştı.

1997'de Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde *Kazakistan'da 1986 Almatı Olaylarının İçyüzü ve Etkileri* başlıklı teziyle yüksek lisans eğitimini ve 2002'de de doktorasını tamamladı. Doktora tezi aynı yıl *Türkistan Ateşi Mustafa Çokay'ın Hayatı ve Mücadelesi* adıyla yayınlandı.

Kasım 2006'da doçent olan Kara'nın *Gamalı Haç ile Kızılyıldız Arasındaki Yazar Cengiz Dağcı* (İstanbul, 2006), *Kazakistan'ın Yeniden Doğuşu 1986 Aralık Olayları* (İstanbul, 2006), *Türk İşadamları ve Yatırımcıları için Kazakistan Rehberi* (İstanbul, 2008), *Özgürlüğün Sönmez Ruhu Nurgocay Batur'un Osman Batur Hakkındaki Hatıraları* (Astana, 2009), *Avrasya'nın Yükselen Yıldızı Kazakistan* (Doç. Dr. Okan Yeşilot ile birlikte, İstanbul, 2011) telif ve *Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar* (2007), Prof. Dr. Nemat Kelimbetov *Türk Dünyasının Ortak Edebi Eserleri* (2010), *Hasetlik* (2011), *Yaşlılık* (2011) ve *Oğluma Mektuplar* (2011) çeviri kitapları ile Türkiye ve Kazakistan'da yayınlanmış çok sayıda makalesi bulunmaktadır.

Kara'nın aldığı ödüller: Türkiye Yazarlar Birliği Biyografi Ödülü (2002), Almatı Valiliği Şeref Ödülü (2007), Kazakistan Cumhurbaşkanlığı Astana Şehri 10. Yılı Madalyası (2008), Kazakistan Kültür ve Enformasyon Bakanlığı Dil Komitesi'nin "Kazak Türkçesine Hizmet" Madalyası (2008), TÜRKSOY Şair Kasım Amancolov'un 100. Yılı Madalyası (2011), Kazakistan Eğitim ve Bilim Bakanlığı Kazakistan Bilimine Hizmet Madalyası (2011), Kazakistan Ankara Büyükelçiliği Kazakistan - Türkiye İlişkilerine Hizmet Madalyası (2011). Kazakistan'ın Jas Kazak Üni Gazetesi tarafından 2010 yılında "Diyasporada Yılın Adamı" seçildi.

İçindekiler

ÖNSÖZ

1991'de Sovyetler Birliği çökmesiyle Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan gibi ülkeler bağımsızlıklarına kavuşmuş ve Türkiye-Türk cumhuriyetleri ilişkileri gündeme gelmişti. Türkiye başta olmak üzere dünyada hiçbir ülke Sovyetler Birliği'nin Aralık 1991'de dağılmasını beklemiyordu. Bu sebeple pek çok ülke yeni bağımsız cumhuriyetler ile ilişkiler tesis etmede ve bu ülkelere yönelik politikalar belirlemede hazırlıksız yakalanmışlardı.

Türkiye de hazırlıksız yakalanan ülkeler arasındaydı. Ancak, yeni ülkeler ile yeni ilişkiler tesis etmede, belki de, dünyadaki en avantajlı ülkelerden biriydi. Bu sadece eski Sovyetler Birliği coğrafyasına komşu olmasından değil, aynı zamanda Sovyetler Birliği'nin son döneminde Ankara'nın Moskova ile çok yakın ilişkiler tesis etmesinden de kaynaklanıyordu. Bu ilişkilerin geliştirilmesinde Turgut Özal'ın rolü büyüktü. Özal'ın daha sonra bağımsızlıklarını kazanan Türk cumhuriyetlerine de büyük önem verdiği gözlendi. Hatta bu ülkelere yönelik 11 günlük ziyaretinden iki gün sonra 17 Nisan 1993'te de vefat etti.

Özal Türkiye'nin sadece dış politikada değil, iç politikada da çeşitli alanlarda önemli gelişme ve ilerlemelerin önünü açan etkili bir devlet adamı olarak tarihe geçti. Bu sebeple ölümünden sonra hakkında onlarca kitap yazıldı. Bunların hemen hepsi iç politikada yaptıklarıyla ilgili eserlerdir. Ancak Özal'ın dış politikası, özellikle

dış politikada çok büyük önem verdiği Türk cumhuriyetleri ilgili çalışmalarına yönelik ciddi bir kitap çalışmasının bugüne kadar yapılmadığı dikkatlerden kaçmamaktadır.

İşte bu durum bizi bu çalışmanın yapılmasına sevk etti. Çalışmanın adını *Turgut Özal ve Türk Dünyası (Türkiye-Türk Cumhuriyetleri İlişkileri 1983-1993)* olarak koymayı uygun gördük. Aslında Özal'ın doğrudan dış politikayı yönlendirdiği dönem başbakan olduğu 1983-1989 yılları arasıdır. Bundan sonra dört yıl, yani 1989-1993 yılları arasında cumhurbaşkanlığı görevi yapacaktır. Bu dönemde dış politikanın aktif yönlendiricisi Özal değil, başbakanlık görevlerinde bulunan Yıldırım Akbulut, Mesut Yılmaz ve Süleyman Demirel'dir. Buna rağmen Özal'ın hayatının son dört yılını da Özal dönemine eklemeyi uygun gördük. Çünkü, Özal her ne kadar cumhurbaşkanlığı konumunda olsa bile, bazen yetkilerini de aşarak Türkiye'nin dış politikalarını yönlendirmeye çalışmış; bazen de başbakanlarla uyumlu olarak bu politikalara önemli katkılar sağlamıştır.

1983-1993 yıllarının Türkiye-Türk cumhuriyetleri ilişkileri açısından çok kritik bir dönem olduğu muhakkaktır. Çünkü, bugüne yansıyan ilişkilerin temelinin bu yıllarda atıldığını görmekteyiz. İlişkilerin bugününü iyi kavrayabilmek için o yıllardaki olayları da iyi bilmenin gerekliliği ortadadır.

Bu sebeple çalışmamızda, sadece Türkiye-Türk cumhuriyetleri ilişkilerini ele almadık. Bu ilişkilere etki eden 1983-1991 yılları arasındaki Türk-Sovyet ilişkileri, Sovyetler Birliği'nde ortaya çıkan 1991 Ağustos Moskova Darbesi, SSCB'nin dağılması ve Bağımsız Devletler Topluluğu'nun kurulması gibi önemli gelişmeleri de ayrıntılı bir biçimde vermeye gayret ettik. Bunların eski Sovyet Türk cumhuriyetlerinin bağımsızlık süreçlerinin ve Türkiye ile ilk ilişkilerinin nasıl kurulduğunun anlaşılmasında yararlı olacağını

düşündük. Ayrıca Özal'ın bu olaylar karşısındaki tepkilerini de tespit etmeye çalıştık.

Özal sadece bağımsız Türk cumhuriyetleri ile ilgilenmiyordu. Aynı zamanda bağımsız bir devlet olmayan, ama çeşitli devletlerin bünyesinde özerk cumhuriyet veya topluluk olarak yaşayan Türk halklarıyla da yakından ilgiliydi. Bu sebeple Kırım Türkleri, Gagavuz Türkleri, Ahıska Türkleri ve Tataristan gibi Özal döneminde sorunlarıyla gündeme gelen Türk halklarına da çalışmamızda yer verdik. Bu konular olmadan Özal'ın Türk dünyasına yönelik politikaları ve ilgilerini ortaya koymada ve Türk halkları arasındaki Özal'a olan büyük sevginin anlaşılmasında eksiklik olacağı aşikârdır.

Çalışmamızda dönemin gazete haberlerinden ve köşe yazarlarının yorumlarından bolca yararlandık. 1988-1995 yılları arasında Almanya'da Hürriyet Radyosunda çalıştığım yıllarda dünyanın önde gelen birçok gazete ve haber ajanslarını yakından takip etme imkânım olmuştu. Bu yıllarda Türkiye ve Türk Dünyası ilişkileri üzerine önemli haber ve yorumları arşivledim. Ayrıca bu kitabın yazım aşamasında *Milliyet* gazetesinin internet arşivinden büyük ölçüde yararlandık. 3 Mayıs 1950 ile 30 Haziran 2004 tarihleri arasındaki tüm sayılarını internette kullanıcıya açan *Milliyet* gazetesinin arşivinde arama motorunun da bulunması ihtiyaç hissettiğimiz olay ve gelişmelerle ilgili haberlere ulaşmamızı büyük ölçüde kolaylaştırdı. Bu hizmetinden dolayı *Milliyet* gazetesine müteşekkirim.

Çalışmamıza çeşitli yönlerden katkı sağlayan herkese, başta Türkiye-Türk cumhuriyetleri ilişkileri üzerine araştırmalarda bulunmamı destekleyen ve teşvik eden hocam Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na, eseri büyük sabırla okuyup değerli tavsiyelerde bulanan Doç. Dr. Mesut Aydıner'e, eserin kapak tasarımını ve sayfa düzenini büyük bir titizlikle gerçekleştiren Fokus Ajans sahibi

Murat Acar'a, basımını gerçekleştiren IQ Sanat Kültür ve Sanat Yayınevi sahibi Adem Sarıgül'e ve nihayet evde rahat bir çalışma ortamı sağlayıp sıkıntılarıma katlanan değerli eşim Tahire Kara ile sevgili çocuklarıma teşekkürü bir borç bilirim.

Abdulvahap Kara

İstanbul, 20 Eylül 2012

GİRİŞ

Türkiye-Türk cumhuriyetleri ilişkilerinde kritik bir dönem olan 1990-1993 yıllarını daha iyi anlayabilmek için Türk cumhuriyetleri bağımsızlık sürecini ve onun öncesinde Türkiye'nin Moskova ile geliştirdiği ilişkilerin tarihini de bilmek gerekir. Bu sebeple 12 Eylül 1980 darbesinden sonra gelişmeye başlayan Türk-Sovyet ilişkilerine etraflıca bakılması yerinde olacaktır.

Bu açıdan bakıldığında Turgut Özal'ın başbakanlık ve cumhurbaşkanlığı dönemlerini kapsayan 1983-1993 yıllarının Türkiye'nin Türk cumhuriyetleri ile ilişkilerinin gelişim tarihinde kritik öneme sahip olduğunu görürüz. Aksi halde bu ilişkileri SSCB'nin çöktüğü 1991 yılından itibaren ele almak birçok şeyin anlaşılmasını zorlaştıracaktır.

13 Aralık 1983 - 31 Ekim 1989 tarihleri arasında başbakan ve 9 Kasım 1989 - 17 Nisan 1993 tarihleri arasında cumhurbaşkanı olmak üzere on yıl ülke yönetiminde bulunan Turgut Özal'ın hayatını ana hatlarıyla hatırlamak da yarar var. 13 Ekim 1927'de Malatya'da dünyaya gelen Turgut Özal, üniversite eğitimini 1950 yılında İTÜ Elektrik Mühendisliği'nde tamamladı.

Üniversiteden mezun olduğu yıl Ankara Elektrik İşleri Etüt İdaresi'nde mühendis olarak çalışmaya başlayan Özal, kısa bir süre sonra mesleğinde ihtisas yapmak amacıyla ABD'ye gönderildi. Döndükten sonra aynı kurumda Genel Direktör Teknik Müşaviri

olarak görev alan Özal siyasi hayatta önce hamisi, daha sonra en büyük rakibi olacak olan Süleyman Demirel ile askerlikte tanıştı.

Özal'ın 1959 yılında yedek subay olarak görev yapmakta olduğu Ankara Ordonat Okulu'na o yıllarda Devlet Su İşleri Genel Müdürü olan Süleyman Demirel de geldi. Böylece Türk siyasi hayatında önemli izler bırakmış iki politikacının tanışıklığı başladı.

Askerlik görevinden sonra tekrar Elektrik İşleri Etüt İdaresi'ndeki görevine dönen Özal, Devlet Planlama Teşkilatı'nın kuruluş çalışmalarında aktif rol aldı.

1965 seçimlerinde Başbakan olan Süleyman Demirel'in yanında, önce danışman olarak görev alan Özal, daha sonra da 1967 yılında DPT Müsteşarlığı'na getirildi. 12 Mart 1971 Askeri Darbesi'nden sonra DPT'deki görevinden ayrılan Özal Amerika'ya gitti. Burada iki yıl kadar Dünya Bankası Sanayi Dairesi'nde sanayi ve maden konularında özel danışmanlık yapan Özal, yurda dönüşünde özel sektörde bankacılık, demir-çelik, otomotiv sanayi, tekstil, gıda, dövme ve döküm alanlarında yönetici olarak çalıştı.

Özal'ın aktif siyasetle ilk tanışması 1977 Genel Seçimlerinde oldu. Ancak, Milli Selamet Partisi İzmir Milletvekili adayı olarak girdiği seçimleri kaybetti. Daha sonra Madeni Eşya Sanayicileri Sendikası (MESS) Başkanı olarak görev yaptı. 1979 Kasım ayında Süleyman Demirel Başkanlığında kurulan azınlık hükümetinde Başbakanlık Müsteşarı ve DPT Müsteşar Vekilliği görevi bulundu. Türk ekonomisinin liberalleşmesini hedefleyen 24 Ocak kararlarının hazırlanmasında aktif görev aldı.

12 Ocak 1980 askeri darbesinden sonra kurulan Bülend Ulusu Hükümeti'nde ekonomik işlerden sorumlu başbakan yardımcılığına getirildi. Bu görevi 22 ay müddetle yürüten Özal 14 Temmuz 1982'de görevinden istifa etti ve 20 Mayıs 1983'te Anavatan Partisi'ni kurdu.

Anavatan Partisi 12 Eylül askeri darbesinden sonra 6 Kasım 1983'te yapılan ilk genel seçimlerde 211 milletvekili ile Parlamentoda çoğunluğu elde ederek iktidar oldu.

Böylece I. Özal Hükümeti, Aralık 1983'te kuruldu. 1987 yılında yapılan genel seçimlerde Anavatan Partisi 292 milletvekili çıkararak TBMM'de çoğunluğu tekrar sağladı. Türkiye Cumhuriyeti'nin 47. Hükümeti olan II. Özal Hükümeti Aralık 1987 kuruldu.

31 Ekim 1989'da Kenan Evren'den boşalan cumhurbaşkanlığı makamına Özal meclis çoğunluğu ile seçildi ve 9 Kasım 1989'da Türkiye Cumhuriyeti'nin 8. Cumhurbaşkanı olarak göreve başladı.

Özal'dan boşalan başbakanlık görevini Anavatan Partisi adına Yıldırım Akbulut üstlendi ve 9 Kasım 1989 - 23 Haziran 1991 tarihleri arasında görev yaptı.

23 Haziran 1991 - 20 Kasım 1991 tarihleri arasında başbakanlık görevini 15 Haziran 1991 tarihinde yapılan Anavatan Partisi Büyük Kongresi'nde genel başkanlığa seçilen Mesut Yılmaz üstlendi.

20 Ekim 1991'de yapılan genel seçimlerden sonra iktidar değişti. Anavatan Partisi muhalefete geçerken, Süleyman Demirel başkanlığındaki Doğru Yol Partisi ile Erdal İnönü başkanlığındaki Sosyaldemokrat Halkçı Parti'nin koalisyon hükümeti iş başına geldi. 20 Kasım 1991 - 16 Mayıs 1993 tarihleri arasında görev yapan yeni hükûmette başbakanlık görevini Demirel, dışişleri bakanlığı görevini Hikmet Çetin yürüttü.

17 Nisan 1993'te Özal'ın vefatından sonra, Demirel 16 Mayıs 1993 tarihinde, Türkiye'nin 9. Cumhurbaşkanı seçildi.

SOVYETLER BİRLİĞİ İLE İLİŞKİLER

13 Aralık 1983'te Turgut Özal başbakan olarak iktidara geldiğinde, 62 yıllık Türk-Sovyet ilişkileri durağan bir döneme girmiş bulunuyordu. 1983'ten Sovyetler Birliği'nin dağıldığı 1991 yılına kadar geçen sekiz senede Özal iki ülkenin ilişkilerini olağanüstü derecede üst seviyelere çıkarmasını bilmiştir.

Ankara ile Moskova arasındaki bu yakın ilişkiler Türkiye'nin 1990-1991'de henüz Sovyetler Birliği'ne bağlı olan Türk cumhuriyetleriyle özelikle ekonomik ve kültürel alanlarda ilişkiler tesis etmesine olumlu katkı yapmıştır. Bu sebeple Özal dönemi Türkiye-Türk cumhuriyetleri ilişkilerini Türk-Sovyet ilişkileri ile başlatmak yerinde olacaktır. Oyların büyük çoğunluğunu alan Turgut Özal'ın iktidara gelmesinden sonra Moskova her zaman olduğu gibi önce gelişmeleri bir süre sessizce izledi. Ancak daha sonra Özal ile işbirliği yapılabilir kanaatine vardı.[1]

Öte yandan Özal ise daha hükümetini kurma aşamasındayken Sovyetler Birliği ile ilişkilerini geliştirmeyi aklına koymuştu. 1983-1989 yılları arasında başbakanlık yaptığı dönemde bunu inanılmaz boyutlarda başardı.

Dostlukla başlayan Türk-Sovyet ilişkilerinin tarihine baktığımızda, onun Atatürk'ün ölümünden sonra Özal'a kadar istikrarsız bir gelişim izlediğini görürüz. Bu dönemde kısa süreli iyi ilişkilerden söz

---

1. Nur Batur, "Türk-Soyvet İlişkileri 3", *Milliyet*, 28.07.1987

edebilir. Oysa Özal döneminde ilişkiler çok gelişmiş ve hatta Moskova Ankara'ya büyük güven duymaya başlamıştı. Ancak, 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla Türk-Sovyet ilişkileri de sona erdi. Böylece Özal, dostlukla başlayan Türk-Sovyet ilişkilerinin dostluk ile noktalanmasının mimarı olarak tarihe geçti. Bir başka ifade ile Türk-Sovyet ilişkilerinin dostlukla başlamasının mimarı Mustafa Kemal Atatürk ve Vladimir İliç Lenin ise, bozulan ilişkileri düzeltip üst seviye tekrar çıkarılmasının mimarı da Turgut Özal'dı.

Türk-Sovyet ilişkilerinin başlangıcı I. Dünya Savaşı'nın sonuçlarıyla yakından alakalıdır. Osmanlı Devleti 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesinden sonra İngiltere'nin öncülüğündeki İtilaf Devletlerinin kontrolü altına girmişti. Yunan orduları da İzmir'e çıkartma yaparak, Anadolu içlerine doğru ilerlemeye başlamıştı. Daha Mustafa Kemal Paşa Kurtuluş Savaşı'nı başlatmak üzere 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkmadan önce Lenin Türkiye'deki mücadeleye destek arayışına girmişti. Çünkü Lenin, Türkiye'nin mücadeleden yenik çıkması halinde, İtilaf devletlerinin Rusya'daki Bolşevik yönetimine tehdit oluşturacağının bilincindeydi. Çünkü 1917'de Rusya'da Ekim Devrimi'ni gerçekleştiren Lenin emperyalist devletlere karşı mücadele bayrağını açtığını tüm dünyaya ilan etmişti. Dönemin en güçlü emperyalist devleti olan İngiltere ise 13 Kasım 1918'de İstanbul'u işgal eden kuvvetlerin içinde yer alıyordu. Sovyet yönetiminin stratejik hedefi önce Türkiye'den İtilaf devletlerinin uzaklaştırılması, sonra yeni kurulacak devlete sosyalist rejimin ihracı idi. Böylece bir taşla iki kuş vurulacaktı. Hem Sovyet rejimi için tehlike arz eden İtilaf devletleri bölgeden uzaklaştırılacak, hem de Osmanlı Devleti'nin yerine Moskova'ya bağlı yeni bir sosyalist devlet kurulmuş olacaktı.

Mustafa Kemal Paşa ise Kurtuluş Savaşı için askeri ve mali yardımlara şiddetle ihtiyaç duyuyordu. Böylece karşılıklı menfaatler Ankara ve Moskova'yı birbirine yaklaştırdı. İki ülke arasında 16 Mart 1921'de

imzalanan Moskova Dostluk Antlaşması'ndan sonra Moskova tarafından Ankara'ya gönderilen silah ve mali yardımların Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasında önemli rolü oldu. Ancak, bu yardımları kabul eden Atatürk sosyalist rejimi kabul etmedi. Buna rağmen iki ülke arasındaki dostluk II. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar sürdü.[2]

II. Dünya Savaşı'ndan sonra Stalin'in Türkiye'den Kars ve Ardahan'ı talep etmesi ve Boğazlardan üs istemesi Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ni artık dost değil, tehdit olarak görmesine yol açtı. Khruşçev'in iktidara gelmesinden sonra Moskova toprak taleplerinden vaz geçtiğini belirterek dostluk elini tekrar uzatmışsa da, ilişkiler bir daha eski seviyesine çıkamamış ve 1953-1983 yılları arasında inişli çıkışlı bir seyir izlemişti.[3] 1980'lere gelindiğinde iki ülke ilişkileri durağan bir dönemde bulunuyordu.

---

2. Türk-Sovyet ilişkilerinin doğuşu ve gelişmesi için bkz. Emel Akal, *Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal İttihat Terakki ve Bolşevizm*, İstanbul, 2002; S. İ. Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları*, İstanbul 1967; Yavuz Aslan, *Mustafa Kemal – M. Frunze Görüşmeleri Türk Sovyet İlişkilerinde Zirve*, İstanbul 2002; Suat Bilge, *Güç Komşuluk Türkiye – Sovyetler Birliği İlişkileri (1920-1964),* Ankara, 1992; Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, Ankara 1982; Bülent Gökay, *Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923),* İstanbul, 1997; Kamuran Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920 – 1953),* Ankara 1991; Metin Özdemir, *Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtlarında Türk-Sovyet İlişkileri 1920 – 1933*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1986; Selami Kılıç, *Türk Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, İstanbul 1998; Mehmet Perinçek, *Atatürk'ün Sovyetler'le Görüşmeleri Sovyet Arşiv Belgeleriyle*, İstanbul, 2005; A.M. Şamsutdinov, *Mondros'tan Lozan'a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi (1918 – 1923),* İstanbul, 2010; Stefanos Yerasimos, *Ekim Devrimi'nden "Milli Mücadele'ye" Türk-Sovyet İlişkileri,* İstanbul 1979.

3. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Cenk Şen, *Stalin Döneminde Türk Sovyet İlişkileri, 1923 – 1953*, (Yayınlanmamış Yüksel Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi, 2006; Raşid Tacibayev, *Kızıl Meydan'dan Taksim'e, Siyasette Kültürde Sanatta Türk-Sovyet İlişkileri (1925-1945),* İstanbul, 2004; Erel Tellal, *Uluslar arası ve Bölgesel Gelişmeler Çerçevesinde SSCB – Türkiye İlişkileri 1953-1964*, Ankara, 2000.

Esasen 12 Eylül 1980 Askeri darbesi meydana geldiğinde, Sovyetler Birliği tek kelime eleştiri getirmedi. Bundan Moskova'nın pek rahatsız olduğu söylenemez, çünkü darbe lideri Orgeneral Kenan Evren ilk gün yaptığı konuşmalarda Türkiye'nin dış politikasında fazla bir değişiklik olmayacağını, uluslararası anlaşmaların uygulanmasına devam edeceklerini söylüyordu.

Fakat, ülke yönetimini elinde tutan, Orgeneral Kenan Evren Başkanlığındaki Milli Güvenlik Konseyi Moskova karşı bu kadar rahat değildi. Darbe öncesi anarşi ortamında aşırı sol grupların faaliyetleri ve bu gruplara Moskova'nın verdiği destek Ankara'yı ciddi bir şekilde rahatsız etmişti. Bu durum 12 Eylül 1980'den sonra da belli bir dönem Ankara-Moskova ilişkilerini olumsuz yönde etkilemeye devam etti. Hatta Orgeneral Evren birçok konuşmasında Doğu Almanya'dan Türkçe yayın yapan ve Türkiye'deki sol güçleri sürekli işbirliğine çağıran Bizim Radyo'yu eleştirmekten geri durmadı. Bu husustaki rahatsızlık 12 Eylül öncesi ve sonrasında Moskova'ya iletildi. Moskova'nın yanıtı her zaman "Muhatabınız biz değil, Doğu Almanya" şeklinde oluyordu. Tabiatıyla bu cevap da Ankara'yı tatmin etmekten uzaktı.

Ayrıca 12 Eylül döneminde Muş ve Batman'a iki havaalanı yapımına karar verilmesi de Moskova'yı rahatsız etti. Bunlardan Amerikan Çevik Kuvvetinin yararlanacağı endişesi vardı. Kremlin Mart 1982'de Dışişleri Bakan Yardımcısı Kornienko'yu ani olarak Ankara'ya gönderdi. Bu husus 1982'de Moskova'yı ziyaret eden Türkiye Dışişleri Bakanı İlker Türkmen'e de söylenmişti. Buna karşılık Türk tarafı ise Tiflis'e havaalanı yapılması ve Kafkas sınırına 150 bin kişilik ordu yığılmasıyla ilgili endişelerini dile getirdi.[4]

6 Kasım 1983 seçimlerinden iktidar yetkisi alarak çıkan Turgut Özal hükümetinin Cumhurbaşkanı Kenan Evren tarafından 13

---

4. Nur Batur, "Türk-Soyvet İlişkileri 3", *Milliyet*, 28.07.1987

Aralık 1983'te onaylanmasından sonra Sovyetler Birliği ile ekonomik ilişkileri geliştirme çalışmalarına başladı.

Özal özellikle iki ülkenin ekonomik ilişkilerinin geliştirilmesine önem verdi. Bunun için önce Sovyetler Birliği'nden doğal gaz satın alınmasını ve onun başarıyla tamamlanmasının ardından çok yönlü işbirliğini başlatabilmek için Karadeniz Ekonomik İşbirliği Projesini (KEİB) ortaya attı. İki proje de Moskova tarafından desteklendi, ancak ikinci projeyi tamamlamaya Sovyetler Birliği'nin ömrü yetmedi. Yine de KEİB projesi devam etti ve SSCB'nin halefi Rusya Federasyonu tarafından imzalandı.

Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki ticari ve ekonomik ilişkilerdeki patlama 1984 yılında Türkiye'nin doğal gaz almaya karar vermesi ile başladı. Sovyet pazarında karşılaşılan en büyük sorun ülke içinde yaşanan büyük ekonomik kriz idi. 1980'lerde rejimi özellikle ekonomik alanda tıkanan Sovyetler Birliği döviz darboğazına girmiş, dışarıdan aldığı mal ve hizmetlere dövizle ödeme yapamaz bir duruma düşmüştü. Özal'ın projesine göre, Türkiye Balkanlar üzerinden döşenecek bir boru hattı ile Sovyetler Birliği'nden gaz alacak ve karşılığında mal ve hizmet verecekti. Bu Moskova'nın da işine gelen parlak bir fikirdi.

Sovyetler Birliği'nden doğal gaz alımı konusu ilk defa Ocak 1984'de gündeme geldi. Moskova Türkiye'nin yıllık 2 milyar metreküp doğal gaz isteğini olumlu karşıladı.[5] Hazine Dış Ticaret Müsteşarı Ekrem Pakdemirli Moskova'ya gitti. Hükümetin yürürlüğe koyduğu son ithalat ve ihracat rejimi kararları SSCB ile ticaret ilişkilerindeki döviz ödeme sıkıntısından kaynaklanan tıkanıklığı açacak önlemleri içeriyordu. Bu durum 150'yi aşkın kamu kuruluşuyla 15-20 özel kesim firmasının SSCB ile ticaret yapmasına

5. *Milliyet*, 02.01.1984.

imkan verecek. Pakdemirli doğal gaz karşılığında mal ve hizmet vermeyi Sovyet tarafına önerdi.[6]

Turgut Özal Sovyet lideri Yuri Andropov'un cenaze töreni için gittiği Moskova'da Sovyet başbakanı ile 40 dakika görüşme yaptı ve ekonomik ve ticari konularda işbirliğinin başlatılması konusundaki tekliflerini iletti. Meslektaşından olumlu cevap alan Özal prensipte anlaştıklarını gazetecilere söyledi.[7]

Sovyetler Birliği'nden doğal gaz satın alma fikri ilk olarak Moskova Büyükelçisi Vahit Halefoğlu'ndan çıktı. Halefoğlu 1982 yılında Brejnev'in cenaze töreni için Moskova'ya gelen Başbakan Bülent Ulusu'ya iki ülke arasında azalan ticaret hacmini arttırmak için doğal gaz alma fikrini ifade etti. Ancak Ulusu döneminde bu fikir dikkate alınmadı. Daha sonra Vahit Halefoğlu Özal Hükümetinde Dışişleri Bakanı olunca bu fikrini Özal'a açtı. Fikir Özal tarafından benimsenerek hayata geçirildi.[8]

Özal İstanbul'da 15 Eylül 1984'de Sovyet Dış Ticaret Bakanı Birinci Yardımcısı Nikolay Komarov başkanlığındaki heyet ile görüştü. Ekrem Pakdemirli'nin davetlisi olarak gelen heyet ile görüşmede Devlet Bakanı ve Hükümet Sözcüsü Mesut Yılmaz ve Pakdemirli de hazır bulundu. Görüşmede 600 milyon dolar civarındaki ticaret hacminin ilk yıl 1 milyar 200 milyon dolara çıkarılması planlandı. İlk etapta 1,5 milyar metreküp, daha sonra 5 milyar metreküpe çıkarılacak olan doğal gazın Bulgaristan üzerinden alınması konuşuldu.[9] 18 Eylül 1984 tarihinde imzalanan Türk-Sovyet Ticaret Protokolü ticareti iki katına çıkarmayı ve 25 yılı kapsayan doğal gaz alımını kapsadı.[10]

---

6. *Milliyet*, 21.01.1984.
7. *Milliyet*, 15.02.1984.
8. *Milliyet*, 23.12.1984.
9. *Milliyet*, 16.09.1984.
10. *Milliyet*, 18.09.1984.

3 Ekim 1984 tarihinde Moskova'da "Türk İhraç Malları Sergisi" açıldı. Açılış töreninde konuşan Maliye ve Gümrük Bakanı Ahmet Kurtcebe Alptemoçin iki ülke arasında 1986-1991 yıllarını kapsayacak uzun vadeli ticaret anlaşması hakkında görüşmelerin sürdüğünü söyledi.[11] 67 firma ve 600 yakın kişiyle açılan sergide Türk ihraç ürünleri sergilendi ve defile ve gösterilere ilgi büyük oldu. Türk tarafının müteahhit firmalarına yurtdışında daha çok iş alanları açmayı hedeflediği sergi için Alptemoçin "Türk firmaları barajlar, fabrikalar, sulama sistemleri yapıyor. Neden Sovyetler Birliği'nde çalışmasın? Otel bile yapabiliriz. Bu geliş-gidişlerde hayat vardır" dedi. İşte böylece daha sonra tüm Sovyet coğrafyasında büyük patlama yapacak olan Türk müteahhitlik işlerinin ilk adımları atılıyordu.

Bu anlaşmaların NATO ülkelerinin tepkisini çekip çekmeyeceği merak konusu oldu. Çünkü 1979 yılında Yunanistan SSCB ile Denizcilik anlaşması imzalayıp Sovyet gemilerinin Yunan tersanelerinde onarım ve bakımını üstlenmesi tepki çekmişti. Bu tepkilere Türkiye Dışişleri Bakanı İlker Türkmen de bir demeçle katılmış ve Atina'yı NATO ilkelerine aykırı davranmakla suçlamıştı.[12] Nitekim ABD Türkiye'nin Moskova ile 6 milyar metreküpe çıkabilecek bir anlaşma yapmasından memnun kalmadığını Ankara'ya açıkça iletti. Türk sanayiinin Sovyet enerjisine fazla bağımlı olmasının sakıncalı olabileceği ifade edildi. Bazı Batılı ülkeler ise bu kadar doğal gazın Türkiye için "fazla" olduğu, onu tüketecek kadar sanayi olmadığına vurgu yaptılar.[13]

25 Aralık 1984 tarihinde SSCB Başbakanı Nikolay Tikhonov Ankara'ya geldi. Tikhonov ziyaretin amacının 1900'li yılların

---

11. *Milliyet*, 4.10.1984.

12. *Milliyet*, 30.09.1985.

13. *Milliyet*, 23.12.1984.

başında Atatürk ve Lenin tarafından temelleri atılan ilişkileri güçlendirmek olduğunu söyledi. Tikhonov "Türk-Sovyet ilişkilerinde 1972-1978'de imzalanmış olan belgeler iyi ilişkilerin temelini oluşturmaktadır. Moskova bu ilişkilerin devamına büyük önem vermektedir. İskenderun Demir Çelik Tesisinin kapasitesi 4 milyona tona çıkarılması ve doğal gaz boru hattı anlaşması mal mübadelesini teşvik edecektir" dedi.

Özal Sovyet Başbakanı Tikhonov'a Türk-Sovyet ilişkilerinde durgunluğun geride kaldığını söyledi. İki ülke arasında içişlerine karışmama, toprak bütünlüğüne, egemenliğe saygı ilkelerinden hareket edilirse, farklı sistemler arasında işbirliğinin mümkün olduğuna vurgu yaptı. Tikhonov bu ziyareti sırasında Özal'ı resmen SSCB'ye davet etti.[14]

1965 yılında Ankara'yı ziyaret eden SSCB Dışişleri Bakanı Gromiko'dan sonra en yüksek Sovyet yetkilisinin ziyareti olarak kayıtlara geçen tarihi ziyaretinde Tikhonov gelecek 10 yıl için düzenlenen üç anlaşmayı imzaladı. Anlaşmalar iki ülkenin ticaret hacmini beş yılda 6 milyar dolara çıkarmayı öngörüyordu. Özal Tikhonov'un ziyaretiyle ilgili olarak gazetecilere verdiği demeçte Türkiye'nin sadece SSCB ile değil diğer COMECON ülkeleriyle de ticari ilişkileri karşılıklı çıkar ve ihtiyaçlara göre geliştirmek istediğine vurgu yapıyordu.

Özal'a göre, bu anlaşmalar SSCB ile Türkiye arasında 1960'lı yıllarda başlayan, ancak sonra çeşitli nedenlerle durgunluğa giren ekonomik ve ticari ilişkilere yeni ve canlılık getirecek özlü belgelerdir.[15]

---

14. *Milliyet*, 26.12.1984. Özal bu daveti kabul edecek ve bir yıl sonra, yani 1986 yılı Martında Moskova'ya gidecekti.

15. *Milliyet*, 27.12.1984.

Özal Türk-Sovyet ülkelerinin iki ayrı pakta olmasının ticari ilişkilerin geliştirilmesine engel olmadığı düşüncesindeydi. Bu konudaki görüşlerini 1985 Nisanında Japonya'nın "Yomiuri" gazetesinin verdiği röportajda dile getirdi. Ticari ilişkilerde meydana gelecek artışların siyasi görüş ayrılıkların giderilmesine yardımcı olacağı inancında olduğunu belirten Özal Sovyetler ile tek ortak sınırı olan NATO ülkesinin Türkiye olduğunu ifade etti. Ayrıca gazeteye şunları da ifade etti: "Bu bakımdan siyasi açıdan olmasa bile Sovyetler Birliği ile iyi ilişkiler içinde olmak istiyoruz ve ilişkilerimizi bu esasa göre geliştiriyoruz. Bu ülkeden bazı şeyler alıyor ve satıyoruz. Halen elimizde, boyutları oldukça büyük olan doğal gaz hattı projesi var. Türkiye gerçekten de Doğu ile Batı arasında bir köprüdür ve aynı zamanda İslam dünyası ile Batı arasında bir kilit merkezdir."[16]

Maliye Bakanı Ahmet Kurtcebe Alptemoçin 20-23 Ağustos 1985 tarihlerinde üç gün süren Moskova ziyaretinde 1987'den itibaren SSCB'den doğal gaz alımı konusunda prensip anlaşmasına varıldığını söyledi. Gaz bedeli ihraç mal ve Türkiye'den alınacak hizmetlerle ödenecekti.[17] Türkiye istediğini elde etmişti.

Gelen gaz İstanbul ve Ankara başta olmak üzere Eskişehir ve Bursa'da kullanılacak ileride İzmir'e de götürülecekti. 1988 kışından önce Ankara doğal gazla ısınma sistemine geçecekti.[18]

Boru hattı 842 km. uzunluğunda olup 292 milyon 400 bin dolara mal olacaktı.[19] Konuyu yakından takip eden gazetecilerden M. Ali Birand'a göre, doğal gaz hattı işlemeye başladığı andan itibaren Türk-Sovyet ilişkileri yepyeni bir döneme girecekti. Bir zamanlar

---

16. *Milliyet*, 15.04.1985.
17. *Milliyet*, 24.08.1985.
18. *Milliyet*, 19.07.1986.
19. *Milliyet*, 19.07.1986.

Stalin'in Türkiye'den toprak istekleri Ankara'yı Moskova'dan uzaklaştırıp Batı'ya yaklaştırmıştı. Gorbaçov döneminin Sovyet yetkilileri bunun çok hatalı yaklaşım olduğunu ve konuyu unutmak ve üzerinde konuşmak istemediklerini söylüyorlardı. Doğal gaz hattı ile Sovyet piyasası da Türk ürünlerine açılacaktı. Hem de Ortadoğu pazarlarının zayıfladığı, Avrupa pazarlarının kapandığı bir dönemde. Ancak Sovyet pazarı güçlüklerle doluydu, buna katlananlar kazançlı çıkacaktı. Birand makalesinin sonunda bu yeni dönemi Türk özel sektörü, Türk bürokrasisi ve Türk diplomasisi iyi değerlendirebilecek midir? diye sorgulamaktan kendini alamıyordu.[20]

Özal ilk Sovyetler Birliği gezisini 28 Temmuz – 1 Ağustos 1986 tarihleri arasında gerçekleştirdi. Ancak Moskova'da hayal kırıklığı yaşadı. Sovyetler Devlet Başkanı Mihail Gorbaçov Özal'ı kabul etmedi. Buradan Taşkent'e geçen Özal Özbeklerin sıcak ilgisiyle karşılaştı.

30 Temmuz 1986'da Özal beş günlük Sovyetler Birliği ziyaretinin Moskova'dan sonra ikinci bölümünde yer alan Taşkent'e ziyaretini 160 kişilik heyetle ve iki uçakla gerçekleştirdi. Taşkent havaalanına varan heyeti Özbek Başbakanı Kadirov karşıladı. Daha sonra Özbekistan Bakanlar Konseyi ortak toplantısında konuşan Özal rekabetin önemine vurgu yaptıktan sonra planlamanın önemli olduğunu, ancak tek başına her şeyi çözemeyeceğini, Özbekistan'ın dışa açılması gerektiğini söyledi. Özbek ve Türk halklarının birbirine çok benzemesine dikkat çeken Özal "Aradan bin yıl geçmiş yine de insanlar arasındaki benzerlikler silinmemiş. Çin'e gittim, Uygur bölgesinde de aynı sıcaklığı hissettim" dedi.

Kadirov Türk gazetecilerin Özal hakkındaki izlenimlerini sorması üzerine "Türkiye'de yaptıklarını duyuyoruz. Konulara son

---

20. Mehmet Ali Birand, "Sovyetlerin Unutmak İstedikleri", *Milliyet*, 29.07.1986.

derece hâkim. Ekonomik konuları kavrama yeteneği çok büyük" dedi. Kadirov Özal ile sohbetinde Özbekistan'da Türk filmlerinin çok beğenildiğini söyledi.[21] Özal Özbekistan'da iken, daha önce başka ortamlarda dile getirdiği Türkiye dışındaki Türkler ile ilgili görüşlerini, özellikle ifade etmedi. Sovyet duyarlılıklarını iyi biliyordu.[22] Özal'dan önce bir başbakan olarak Moskova'yı son olarak Ecevit 1978'de ziyaret etmişti.[23]

Özal Moskova'da umduğu sıcak ilgiyi bulamamasına rağmen Sovyet gazı projesi başarıyla yürütmeye devam etti. Bu arada Özal'ın popülaritesi Sovyet coğrafyasında artmış bulunuyordu. Sovyet basın organları Özal'dan hayranlıkla söz ediyorlardı. Mesela Sovyet Rusya'nın önde gelen gazetelerinden biri olan *İzvestiya* Özal'dan övgü dolu sözlerle bahsediyordu.

Gazete Türkiye'de tam bir ekonomik mucize yaşandığını yazıyordu. Haberde Türkiye'nin bu hale gelmesinde Başbakan Turgut Özal'ın önemli rolü olduğu belirtilmekteydi. Ekonomide 1980'den sonra ortaya çıkan sıçramanın "Özal Modeli" diye adlandırıldığına işaret eden *İzvestiya* üretim ve tüketimin arttığını, tüketim malları arasında yabancı mallar da olmasına rağmen, yerli malların baş sırayı aldığını belirtiyordu.[24]

Doğal gaz anlaşması Sovyetler Birliği'nde yapılacak inşaatları Türk müteahhitlerinin üstlenmesini gündeme getirdi. Daha önce Amerikalı, İngiliz, Hintli ve Koreli firmalarla çalışan Sovyetler Birliği artık Türk inşaat firmalarından teklif alacağını açıkladı. İş ve İşçi Bulma Kurumu'na Sovyetler Birliği'nde çalışmak için en çok

---

21. *Milliyet*, 31.07.1986.
22. Mehmet Ali Birand, "Özal Sovyetler Birliği'nde Nasıldı?", *Milliyet*, 01.08.1986.
23. Sami Kohen, "Rusya Seferinden Ne Beklenir?", *Milliyet*, 29.07.1986.
24. *Milliyet*, 14.09.1989.

başvurunun SSCB'ye yakın illerden Erzurum ve Kars'tan olduğu açıklandı.[25]

Nihayet ilk defa 1984'de gündeme getirilen Sovyet gazı projesi 1987 yılında tamamlanıyordu. Gaz ilk olarak 30 Mayıs 1987'de Hamitabat tesislerine oradan 1988 yılının ikinci yarısından itibaren İstanbul sakinlerinin evine ulaştı.[26]

Doğal gaz Ankara'da 9 Ekim 1988 tarihinden itibaren kullanılmaya başlandı. Ankara Yenimahalle konutlarında düzenlenen törende konuşan Özal "Doğal gazı Türkiye'nin her yerinde yaygınlaştırmak ve elektrikte olduğu gibi Türkiye'yi gaz şebekesi ile donatmak amacındayız" şeklinde konuştu.[27]

Sovyet gazı aynı zamanda yabancı şirketlerin Türkiye'ye olan ilgisini de artırmıştı. Yabancı şirketler Gorbaçov döneminde glasnost ve perestroyka politikalarıyla dünyaya açılan Sovyetler Birliği'nin kapısından kolay girebilmek için "kapı komşusu" Türkiye'yi üs olarak seçiyorlardı.[28]

Soyvet doğal gazının yaratacağı 5 milyar dolarlık pazar için yabancı şirketler Türkiye'de üretim yapmak için başvuruda bulundu. DPT Yabancı Sermaye Başkanı Namık Kemal Kılıç'ın belirtiğine göre, özellikle Japonya'dan birçok firma gaz boru hattının gerçekleşmesinden sonra Sovyetlerin Türkiye'den alacağı malları satmak, ya da bu malları Türkiye'de üretmek için yatırım talebinde bulundular.[29]

Bu arada Attila İlhan bu dönemde yazdığı bir makalesinde

---

25. *Milliyet*, 06.06.1987.
26. *Milliyet*, 20.05.1987.
27. *Milliyet*, 10.10.1989.
28. *Milliyet*, 24.09.1988.
29. *Milliyet*, 16.05.1987.

Sovyet doğal gazı projesinin Özal hükümetinin başını yiyeceği endişesini dile getirmekteydi. Makalesinde şunları ifade ediyordu:

"Boru hattının Bulgaristan'dan geçeceği açıklandıktan sonra iki yılda Bulgaristan-Türkiye'nin düşman kutuplara dönüşmesi tesadüf müdür?

1950'den beri aynı film Türkiye'de seyredilmektedir. Her on yılda bir Ankara'da yönetim ya değişti veya değiştirildi. Gelen yönetimler birkaç yıl Washington ile "balayı" yaşadılar. Bu "cicim aylarının" daha çok Washington'a yaradığını fark edip çare arama başlayan hükümetler Avrupa'dan (Avrupa Orta Pazarı) veya Sovyetler ile "iyi komşuluk" ilişkilerini geliştirmeye yönelince "kötü kişi" oldu. Ne hikmetse ülkede iç barış bozulur, ya silahlı eylem macerası başlar ve şeriatçılık macerası! Filmin sonunu ezberlemişsinizdir. Menderes'in bir kere, Demirel'in iki kere yaşadığı "acıklı" bir final" Özal ve yönetimi bu hazin kaideye istisna teşkil ediyor mu? Pek sanmıyorum. İhtiyatlı gözlemciler Türk-Sovyet yakınlaşmasının sınırını Washington'ın hoşgörü sınırına bağlıyorlar; Ne dersiniz bu defa filmi happy/mutlu son'la bitirmemiz mümkün olacak mı? 20'li, 30'lı yıllarda hep öyle bitiyordu da![30]"

Attila İlhan endişelerinde haklıydı. Ancak, 18 Haziran 1988'de kendisine yönelik suikast girişimi hariç tutulursa, Özal seleflerinden farklı olduğunu gösterdi ve bu filmi başarıyla sonlandırmasını bildi. Sovyet ilişkilerinde büyük gelişmeler kaydederken hükümetini ayakta tutmayı başardı ve hatta kendisi 1989'da cumhurbaşkanlığına da seçildi. Ama Sovyetler Birliği çöktükten sonra, Türkiye ile Türk cumhuriyetlerinin ilişkilerinin geliştirmesiyle ilgili "ikinci filmini" mutlu sonla bitirmeye ömrü yetmeyecekti.

30. *Milliyet*, 18.07.1987.

KARADENİZ EKONOMİK İŞBİRLİĞİ PROJESİ

Doğal gaz projesinin Sovyetler Birliği ile ekonomik ve ticari ilişkileri büyük ölçüde geliştirmesinden sonra Türkiye'nin kuzey komşusuyla ilişkilerin boyutlarını daha da genişletmek için Özal Karadeniz Ekonomik İşbirliği Projesi adıyla yeni bir proje daha ortaya attı. Şükrü Elekdağ tarafından ilk dile getirilen bu projeye Özal'ın hemen sahip çıkması onun ileri görüşlülüğünü ortaya koymaktadır. Projeyle ilgili görüşlerini 25 Ağustos 1990 tarihinde Gorbaçov ile yaptığı bir telefon görüşmesinde de dile getirdi.

Telefonda Özal Gorbaçov'a Sovyetler Birliği'nin Karadeniz'e sahildar cumhuriyetleri ve Karadeniz'de sahili bulunan diğer Balkan ülkelerini içeren bir 'Karadeniz Ekonomik Bölgesi' kurulması hususunda fikirlerini iletti. Gorbaçov ise Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ı Sovyetler Birliği'ne davetini tekrarladı. Özal da bu ziyareti önümüzdeki yılın başlarında gerçekleştirmeye çalışacağını belirtti.[31]

Bundan sonra proje Özal'ın gayretleriyle adım adım hayata geçirilmeye başlandı. Proje fikri Bulgaristan ve Romanya'ya ilk kez Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı'nın aynı yıl içinde Antalya'da düzenlenen toplantısı sırasında açıldı.

Bulgaristan Bilimler Akademisinden Olga Teneva ile Fernando

31. *Milliyet*, 26.08.1990.

Kozovski'nin ifade ettiğine göre, "Türk-Sovyet inisiyatifi olarak" sunulan bu projenin amacı sermaye, mal, servis iş gücü ve bilginin bölge içinde serbest dolaşımıydı. Projenin modeli Avrupa Topluluğu (AT) deneyiminden kaynaklanmaktaydı.

Hatırlanacağı gibi, bu dönemde Türkiye'nin AB'ye yaptığı adaylık başvurusu reddedilmiş, Soğuk Savaş sona ermiş ve Türkiye'nin coğrafi öneminin erozyona uğrayacağı düşünülmüştü. Böyle bir dönemde bu proje Türkiye'ye yeni imkan ve fırsatlar sunabilecekti.

Sovyetler Birliği, Bulgaristan, Romen ve Türk heyetleri arasındaki amaca yönelik ilk resmi toplantı 19-20 Aralık 1990'da Ankara'da yapıldı Sovyet delegasyonu içinde Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan ve Moldova'dan temsilciler de yer aldı. Toplantının başlamasından iki gün önce Türkiye taraflara bir çerçeve anlaşma taslağı sundu.

Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi (KEİB) konusunda önemli gelişmeler Özal'ın Sovyetler Birliği'ne 11-16 Mart 1991 tarihinde yaptığı ziyaret esnasında yaşandı. Özal 1986 yılında yaptığı ziyarette Gorbaçov ile görüşemezken, bu ziyarette iki politikacı arasında çok samimi bir havanın oluştuğu gözlendi. Özal bu ziyareti sırasında hem KEİB projesini Moskova nezdinde somutlaştırdı, hem de Türk-Sovyet ilişkilerinde yeni bir döneme geçilmesinin ilk adımlarını attı.

Bir süredir planlanan ziyaretin programına göre, Özal 10 Mart 1991'de Moskova'ya inecek, ardından birer günlüğüne Ukrayna, Kazakistan ve Azerbaycan cumhuriyetlerini ziyaret edecekti. Ukrayna ile işbirliğinin arttırılması yolları aranırken, Özal'ın Kazakistan ziyareti de bölgede çok sayıda Müslüman ve Türk asıllının yaşaması sebebiyle önem taşıyordu. Azerbaycan ziyareti ise zaten çok yakın olan ilişkilerin daha da gelişmesine katkıda bulunacaktı. Bu ziyaret esnasında Bakû'de Türk konsolosluğunu açması bekleniyordu.

Bu ziyaret öncesinde Azerbaycanlılar Türk TV'sini izlemeye başlayacaklardı. Çünkü, Türkiye bunun için Azerbaycan'a iki uydu istasyonu hediye etmişti.[32]

Özal Moskova'ya geldiği 11 Mart 1991 Gorbaçov'un 1985'de KP Genel Sekreterliğine seçilmesinin yıldönümüydü. Ancak Sovyetler Birliği'nde onun başlattığı glasnost ve perestroyka politikalarının ilk yıllardaki heyecanı yoktu. Çünkü reformlar başarılı olamamış ve düzeltmeye çalıştığı hantal Sovyet ekonomisi neredeyse tümüyle iflasın eşiğine gelmişti.[33]

Özal ziyaretinin ilk ayağı olan Moskova'da Karadeniz Ekonomik Topluluğu kurulmasını Sovyet Hükümeti'ne resmen teklif etti. Karadeniz projesiyle Türkiye SSCB, Bulgaristan ve Romanya'yı kapsayacak ekonomik toplulukta 1. Gümrüklerin kalkması, işçilerin izinsiz, serbestçe dolaşımı; 2. İşveren ve serbest sermayenin serbestçe yatırım yapması; 3. Türk lirası, ruble, leva ve ley ile sınırsız alışveriş imkanı; 4. Kardeniz üs olarak ülkeleri birbirine bağlayan ulaşım ağının kurulması öngörülüyordu.[34]

İki gün süren Moskova'daki görüşmeler sonucunda Sovyetler Birliği ile Türkiye Stalin döneminden sonra ilk defa birbirlerini "dost" ilan etti. Üç anlaşma imzalandı. Bunlardan en önemlisi 20 yıl süreli dostluk, iyi komşuluk ve işbirliği anlaşması oldu. Türkiye Almanya, Fransa ve İtalya'dan sonra SSCB ile böyle bir anlaşma yapan dördüncü ülke oldu. Anlaşma ile iki ülke arasındaki ticaret hacmini 1992-1993 dönemine kadar 3-5 milyar dolar, 2000 yılına kadar 10 milyar dolara çıkarılması öngörüldü.

---

32. Cenk Başlamış, "Cumhurbaşkanı'nın Moskova Ziyareti Büyük Ölçüde Kesinleşti", *Milliyet*, 20.02.1991.

33. Cenk Başlamış, "Cumhurbaşkanı Özal, Gorbaçov'la Sovyet Liderinin 6. İktidar Yıldönümünde Buluşuyor", *Milliyet*, 10.03.1991.

34. *Milliyet*, 10.11.1990.

Özal Rusya Federasyonu Başkanı Yeltsin ile de görüştü. Konuşmasında Özal'ı öven Yeltsin "Bize sizin gibi ekonomist bir başkan gerekiyor" dedi. Yeltsin serbest piyasa ekonomisine geçilmesi konusunda önce yanlış ülkelere baktıklarını söyledi ve "Oysa en güzel örnek güneyimizde, Türkiye'de" diye konuştu.[35]

Gorbaçov, Özal'ın onuruna verdiği yemekte başbakan olarak 1986'da yaptığı ziyaretten bu yana geçen dört buçuk yılda yalnızca uluslararası ilişkiler ve Sovyet toplumunun değil, iki ülke ilişkilerinin çok köklü bir değişimden geçtiğine vurgu yaptı. Gorbaçov bu değişimde Özal'ın büyük katkısı olduğunu belirtti.[36]

Özal'ın ziyareti hem Ankara ve hem Moskova'da "çok başarılı" olarak yorumlandı. İki ülke büyükelçileri Albert Çernişev ve Volkan Vural geziyi "olağanüstü başarılı" olarak nitelendirdi. Özal'ın Gorbaçov ile görüşmesini *Milliyet*'e değerlendiren Çernişev iki ülkenin son dönemde gelişen ilişkilerini bir uçağın kalkışına benzetti. İki liderin kişisel iletişim kurmayı başardıklarına işaret eden Sovyet Büyükelçisi görüşmelerdeki olumlu atmosferi şöyle ifade etti: "Görüşmelerin başlamasıyla olumlu hava kendiliğinden gelişti. Açıkça söyleyeyim Sayın Gorbaçov ile Sayın Özal birbirlerinden hoşlandılar. Bir buçuk saat sürmesi gereken ilk görüşme, üç saate uzadı. Çok sakin bir ortam içinde birbirlerini dikkatle ve iyi niyetle dinlediler. Görüşme bittikten sonra Gorbaçov bana Özal için 'Ne kadar sempatik ve akıllı. Sade ve aynı zamanda konulara felsefe açısından bakabilen bir insan' dedi. Şunu vurgulamak istiyorum, bunlar kesinlikle her görüşmeden sonra söylenen sözler değildi. İki liderin de düşünce tarzları birbirine çok yakın. Aynı duyguları paylaşıyorlar. Karakter açısında da çok yakın oldukları ortaya çıktı."[37]

35. Cenk Başlamış, "Sovyetler Birliği ile Üç Anlaşma", *Milliyet*, 13.03.1991.
36. Cenk Başlamış, "Gorbaçov'dan Özal'a Övgü", *Milliyet*, 14.03.1991.
37. Cenk Başlamış, "Ziyaret Olağanüstüydü", *Milliyet*, 18.03.1991.

Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Volkan Vural Cumhurbaşkanı Özal'ın Gorbaçov'u nasıl değerlendirdiğini ise şöyle anlattı:

"Sayın Özal ilk görüşmeden çıktıktan sonra, olağanüstü mutluydu. Birincisi Gorbaçov'un çok açık olduğunu gördü. Yani tüm konular açık yüreklilikle konuşuldu. İkincisi, Sayın Gorbaçov'un Türkiye ile ilişkilere verdiği önemi gördü. Bu da Özal için değişik bir olaydı. Gorbaçov'un ilişkilerin gelişmesi için her şeyi yapmaya hazır olduğunu gördü. Yani yenilik olarak bakıyorsanız bunlar vardı. Tabii bunlar müthiş ivme sağladı. İki lider açık yüreklilikle oturup konuştu. En küçük bir yanlış anlama olmadı. Körfez olsun, ikili ilişkileri olsun, tüm konuları yapıcı bir şekilde konuştular. Bence müthiş bir kişisel iletişim sağlandı. Bu iletişim devam edecek.[38]

Tamamı altı saat süren kimi baş başa, kimi genişletilmiş heyetlerle geçen görüşmelerin bir yerinde Gorbaçov açıkça "Türkiye'yi yeni yeni keşfediyoruz. Ciddi ve güvenilir bir komşu ile karşı karşıya bulunduğumuzun bilincindeyiz", dedi. Görüşmelere katılan Türk yetkililer Özal ile Gorbaçov'un önemli bir engeli aştıklarını, önümüzdeki yıllarda Türk-Sovyet ilişkilerinin çok daha rahatlıkla yürütebileceğine özellikle dikkat çektiler.[39]

Karadeniz havzasındaki ülkeler arasında kurumsal bir işbirliği önerisini, ilk defa, Emekli Büyükelçi Şükrü Elekdağ 9 Ocak 1990 tarihinde, Türk Henkel Firması tarafından düzenlenen "Dünyada Değişimler ve Türkiye" konulu bir panelde dile getirilmişti.[40]

Elekdağ bu görüşü ilk dile getirişini TBMM'de yaptığı bir konuşmada şöyle anlatıyordu: "Benim Amerika'daki görevimi takiben

---

38. Aynı yer.

39. M. Ali Birand, "Özal Kremlin'den Sonra Şimdi de Beyaz Saray'a Gidiyor…", *Milliyet*, 19.03.1991.

40. Şükrü Elekdağ, "Karadeniz Ekonomik İşbirliği", *Yeni Dünya Düzeni ve Türkiye*, İstanbul, 1992, s. 204.

emekli olmamın üstünden üç ay geçmişti. O tarihte Sovyetler Birliği henüz dağılmamıştı, Varşova Paktı da ayaktaydı; ama Gorbaçov'un politikaları Doğu Avrupa'da bir yumuşamanın zeminini hazırlamıştı. Ancak, Türkiye, gelişen yumuşama atmosferini henüz algılamaktan çok uzaktı, Ankara hâlâ Sovyetler Birliğini bir numaralı tehdit olarak değerlendiriyor ve dış politikası ile güvenlik politikası bu tehdit üzerine bina ediliyordu. Bu bakımdan, toplantıda, ben, Karadeniz Ekonomik İşbirliği fikrini ortaya attığım zaman salonda bir sessizlik oldu ve herkes emekli Türk Büyükelçisinin bu çılgın fikri hakkında Sovyet Büyükelçisinin yapacağı yorumu beklemeye başladı. Sovyetler Birliği Büyükelçisi Çernişev'in tepkisi ise çok olumlu oldu; aynen şu ifadelerde bulundu: "Sayın Elekdağ'ın fikirlerini ben şahsen çok olumlu buldum; ama Moskova ne der bilemem."[41]

Elekdağ bundan sonra, Karadeniz Ekonomik İşbirliği konusunda bir dizi makale de kaleme aldı. Bunlardan bir şekilde haberdar olan Cumhurbaşkanı Özal 1990 Mayıs ayında Harp Akademileri Komutanlığında yapılan diploma töreninde Elekdağ'a fikrini fevkalade beğendiğini söyledi ve konuyla ilgili olarak ayrıntılı bir rapor istedi.

Elekdağ'ın belirttiğine göre, o dönemde, Devlet Planlama Teşkilatı, Karadeniz Ekonomik İşbirliğine olumlu bakmıyor, Dışişleri Bakanı da projeye karşı çıkıyordu. Bakanlık, soğuk savaşın, artık sona ermek üzere olduğunu pek algılayamamıştı. Türkiye'yi, ufukta beliren yeni bir dünya düzenine uydurmak için Karadeniz Ekonomik İşbirliği'nin başta gelen bir girişim olduğu pek kavranamıyordu. Bakanlığa göre, Karadeniz Ekonomik İşbirliği zamansız bir girişimdi.

---

41. http://sukruelekdag.wordpress.com/2003/02/, Erişim, 25.05.2012.

Ancak Özal projenin önemini kavramıştı. Hükümette ve devletin çeşitli kademelerinde projenin olabilirliğine şüphe ile yaklaşanlar olsa bile, Özal kararlı bir şekilde KEİB'i hayata geçirmek için çalışmalarına devam etti.

Özal Sovyetler Birliği ziyaretinden sonra KEİB konusunda Moskova'da heyetler arasında önemli bir toplantı gerçekleştirildi. Türkiye, Romanya, Bulgaristan ve Sovyetler Birliği heyetleri 11-12 Temmuz 1991 Moskova toplantısında projenin hayata geçirilmesi konusunda niyet bildiren ve potansiyel beklentileri ifade eden bir belge imzaladılar.

Ayrıca bu toplantıda KEİB ile ilgili anlaşmanın 1991 sonbaharında bir zirve toplantısı ile imzalanması kararlaştırıldı. *The Wall Street Journal* gazetesinde yer alan bir yorumda Türkiye'nin SSCB çöktükten sonra Balkanlar ile Kafkasya ve Rusya ile Akdeniz arasında köprü rolü olma konusundaki tarihi rolüne yavaş yavaş dönmekte olduğuna işaret edildi.[42]

Ancak beklenen imza töreni hemen gerçekleşmeyecekti. Çünkü Sovyetler Birliği'nde 19 Ağustos 1991 darbesiyle başlayan gelişmeler, 26 Aralık 1991'de Sovyetler Birliği'nin resmen sona ermesiyle sonuçlanıyordu.

Her şeye rağmen Karadeniz Ekonomik İşbirliği anlaşması, altı aylık bir gecikmeyle, 25 Haziran 1992 tarihinde Çırağan Sarayında, 11 ülkenin devlet ve hükümet başkanlarının katılımıyla, görkemli bir törende imzalandı. İmzayı Sovyetler Birliği yerine Rusya Federasyonu atıyordu.

2012 yılına gelindiğinde Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü (KEİB) kuruluşunun 20. yıldönümünü 25 Haziran 2012'de kutladı.

---

42. Hugh Pope, "Turkey Plays Central Role in Black Sea Economic Plan", *The Wall Street Journal*, 4.02.1992.

Halihazırda KEİB'in Arnavutluk, Azerbaycan, Bulgaristan, Ermenistan, Gürcistan, Moldova, Romanya, Rusya, Türkiye, Ukrayna, Yunanistan ve Sırbistan'dan oluşan 12 üye ülkesi bulunmaktadır. KEİB Genel Sekreteri Leonidas Chrysanthopoulos, KEİB'in geride bıraktığı 20 yılı ve geleceğini değerlendirirken şunları söylüyordu:

"Özal Sovyetlerin çöktüğünü gördü ve çöküşün ardından bölgenin ikili çatışmalara teslim edilmesine izin vermemeye çalıştı. Ekonomik işbirliği ile savaşların engelleneceğini düşünüyordu. Bu açıdan KEİ çok iyi bir fikirdi. Özal'ın Karadeniz vizyonu Sovyetler sonrasında bölgesel çatışmaları büyük ölçüde engelledi."[43]

Sonuç olarak 1983-1989 yılları arasında başbakan ve 1989-1991 yılları arasında Cumhurbaşkanı olan Turgut Özal döneminde Türk-Sovyet ilişkileri devamlı gelişen bir çizgi takip etti. İlişkilerin geliştirilmesinde bu dönemde inisiyatifin Ankara'da olduğu görülmektedir. Özal iki ülke arasındaki ilişkilerde gelişmeyi temelde zamanına göre akıllıca düşünülmüş "Sovyet Gazı Satın Alma Projesi" ve "Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi Projesi" ile sağlamıştır. Ancak KEİB projesi imza aşamasındayken 25 Aralık 1991 tarihinde Sovyetler Birliği dağıldı. Böylece Türk-Sovyet ilişkileri başladığı gibi, yani Türkiye ile dostane ilişkiler içinde bitiyordu. Ancak bu dostluk ilişkileri Sovyetler Birliği'nin yerine kurulan bağımsız devletlere miras kalıyordu. Dolayısıyla bugün Türkiye'nin özellikle Rusya Federasyonu ve Türk cumhuriyetler ile dostane ilişkilerinin temelinde Özal döneminde geliştirilen Türk-Sovyet dostluk ilişkilerinin payının büyük olduğunu söyleyebiliriz.

---

43. *Zaman,* 27.06.2012.

KAZAKİSTAN'DA 1986 ALMATI OLAYLARI

Sovyetler Birliği'ni oluşturan 15 cumhuriyetin 5'i, yani Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan Türk kökenli Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleriydi. Bu ülkelerin merkezden ayrı dış politikaları ve dış ilişkileri yürütme hakları yoktu. Bu sebeple Sovyetler Birliği döneminde Türkiye ile bu cumhuriyetler arasında doğrudan ekonomik ve siyasi ilişki tesis edilemedi.

Türkiye Cumhuriyeti kurulduğu ilk yıllardan itibaren Sovyet dostluğuna ihtiyacı olması sebebiyle, Sovyetler Birliği'nin içişlerine karışmak sayılabileceğinden oradaki Türkler ve onların yönetimleriyle ilişki kurmaktan özellikle kaçınmıştı. Öte yandan Moskova da Türklerin güç birliği etmelerini kendisine tehdit olarak gördüğünden Sovyet Türk halklarının Türkiye Cumhuriyeti ile yakın ilişkiler içinde bulunmasını istemiyordu. Hatta onların kendi içlerinde özel bir yakınlık tesis etmelerini de sakıncalı buluyordu. Bu sebeple bu halkların kendilerini ayrı birer millet olarak algılamalarını sağlayarak herhangi bir şekilde birbirlerine yakınlık hissetmelerini de önlemeye çalışıyordu. Eğer bu cumhuriyetlerde aydınlardan ve politikacılardan Türk halklarının ortak kültür ve tarihleri üzerine ilgi duyup çalışmak isteyenler çıkarsa, onlar "pantürkist", "ırkçı" veya "turancı" olarak suçlanarak ciddi takibata uğruyordu.

Öte yandan Batı ile Doğu blokları arasındaki "soğuk savaş" yıllarında Türkiye'de de buna benzer bir durum yaşanıyordu. O

dönemde Türkiye için en büyük tehdit Sovyetler Birliği ve Komünizm idi. Bu sebeple Türk vatandaşları için Sovyetler Birliği ve oradaki Türk soydaşları ile ilişki kurmak sakıncalıydı. Böyle kimseler fişlenerek takibe alınıyordu. Kısacası Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ndeki soydaşlarına Moskova tarafından örülen demirperde'ye, ikinci demirperde de Ankara tarafından eklemişti.

Her ne kadar Sovyetler Birliği'ndeki soydaş halklarla ilişkilere ilk kısıntıyı Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk getirmiş olsa bile, onun yaptığı dönemin şartlarına göre bilinçli bir tercih idi. Atatürk'e göre, zamanı geldiğinde ve şartlar müsait olduğunda Sovyet Türk halkları ile yakın ilişkiler kurmak elzemdi. Çünkü Atatürk bir konuşmasında şöyle diyordu:

"Bugün Sovyetler Birliği, dostumuzdur; komşumuzdur, müttefikimizdir. Bu dostluğa ihtiyacımız vardır. Fakat yarın ne olacağını kimse bu günden kestiremez. Tıpkı Osmanlı gibi, tıpkı Avusturya-Macaristan gibi parçalanabilir, ufalabilir. Bugün elinde sımsıkı tuttuğu milletler avuçlarından kaçabilirler. Dünya yeni bir dengeye ulaşabilir. İşte o zaman Türkiye ne yapacağını bilmelidir… Bizim bu dostumuzun idaresinde dili bir, inancı bir özü bir kardeşlerimiz vardır. Onlara sahip çıkmaya hazır olmalıyız. Hazır olmak yalnız o günü susup beklemek değildir. Hazırlanmak lazımdır. Milletler buna nasıl hazırlanır. Manevi köprüleri sağlam tutarak! Dil bir köprüdür; İnanç bir köprüdür; Tarih bir köprüdür!.. Bugün biz, bu toplumlardan dil bakımından, gelenek, görenek, tarih bakımından ayrılmış, çok uzağa düşmüşüz. Bizim bulunduğumuz yer mi doğru, onlarınki mi? Bunun hesabını yapmakta fayda yoktur! Onların bize yaklaşmasını beklememeliyiz; Bizim onlara yaklaşmamız gereklidir…"[44]

44. İsmet Bozdağ, *Atatürk'ün Avrasya Devleti*, İstanbul, 1999, s. 31.

Ancak Atatürk'ün vasiyet niteliğindeki bu sözleri zaman içinde unutulmuştu. Atatürk'ten sonra ülke yönetimine gelenler Türkiye dışındaki Türk halklarıyla ilgilenenleri boş hayal peşinde koşmakla itham ediyorlar ve "Türkçülük-Turancılık" yapmakla suçlayarak mahkemeye veriyorlardı.

Bu durum Sovyetler Birliği'nde katı rejimin yumuşayıp dışa açılmaya başladığı Gorbaçov'un "glasnost", yani açıklık ve "perestroyka" yani yeniden yapılanma dönemine kadar sürdü. Artık Sovyetler Birliği'ndeki Türk halkları başkaldırıyordu. Dünyaya seslerini duyurmak istiyorlardı. Özgürce, insanca yaşamak istiyorlardı. Demokratik haklarını, ülkelerinin yeraltı ve yerüstü kaynaklarını Komünist Partisi'nin emrine vermek ve Moskova'ya göndermek yerine, kendi ihtiyaçları için kullanmak ve hayat standartlarını yükseltmek istiyorlardı. Her şeyden önemlisi bağımsızlıklarını kazanarak dünya toplumuna entegre bir biçimde hayat sürmek istiyorlardı.

Ancak katı Sovyet rejimi her ne kadar "glasnost-perestroyka" döneminde esnemiş de olsa bu istekleri gerçekleştirmek ve hatta dile getirmek kolay değildi. Buna rağmen 17 Aralık 1986'da ilk isyanı Kazakistan'ın başkenti Almatı'da Kazak gençleri başlattı. Bunu Kırım Türklerinin, Ahıska Türklerinin, Gagavuzların ve Tataristan'ın kıpırdanışları takip etti.

Sadece Türk halkları değil, diğer Sovyet mahkûmu halklar da artık bağımsız olmak, hür iradeleriyle yaşamak istiyorlardı. Baltık ülkeleri, Gürcistan, hatta Slav kökenli Ukrayna ve Beyaz Rusya gibi Sovyet cumhuriyetleri bağımsızlık istiyordu. Gorbaçov'un glasnost ve perestroyka politikaları başarısız olmuş, Sovyet rejiminin sorunlarına bir çözüm getirememişti.

Öte yandan katı Komünist elitler de Sovyetlerin gidişatını iyi görmüyorlar ve Gorbaçov yönetimine engel olmanın zamanı gel-

diğine inanıyorlardı. Böylece 19 Ağustos 1991'de bir darbeyle yönetimi ele geçirdiler. Ancak, üç gün iktidarda kalabildiler.

Darbe girişimi Sovyetler Birliği'nin çöküşünü durdurmak yerine hızlandırmıştı. 8 Aralık 1991'de Rusya Federasyonu, Ukrayna ve Beyaz Rusya Sovyetler Birliği'ni feshederek yerine Bağımsız Devletler Topluluğunu kurduklarını ilan ettiler. Artık Sovyetler Birliği diye bir devlet yoktu. Onun yerine beşi Türk kökenli, 15 bağımsız yeni devlet ortaya çıkmıştı.

Bu olaylar Özal'ın Türkiye Cumhuriyeti başbakanı veya cumhurbaşkanı olduğu döneme denk geliyordu. Şimdi sırasıyla bu olayları ve olaylar karşısında Türkiye'nin, özellikle de Özal'ın tepkilerini ortaya koymaya çalışacağız.

Türkiye'nin dikkatini Sovyetler Birliği'ndeki Türk cumhuriyetleri ve topluluklarına ciddi manada ilk çeken olay Kazakistan'da 17 ve 18 Aralık 1986 tarihlerinde patlak veren Kazak gençlerinin ayaklanması oldu.

Tarihe "1986 Almatı Olayları" veya "Jeltoksan Olayları" yani "Aralık Olayları" adıyla geçen bu olaylardan önce hiçbir Sovyet topluluğunun isyanı SSCB dışındaki basın organlarına konu olmamıştı.

Türkiye basınında Kazak gençlerinin bu ayaklanması "Sovyetlerde İlk Gösteri" başlığıyla yer aldı. Sovyet Haber Ajansı *TASS*'ın verdiği haberlere göre, Kazakistan Komünist Partisi lideri Kazak asıllı Dinmuhammed Konayev'in[45] görevden alınarak, yerine Kolbin adlı bir Rus'un atanması üzerine öğrenciler Almatı'da sokağa döküldüler ve protesto gösterisi düzenlediler. Bu esnada marketleri ve araçları ateşe vererek, protestoyu şiddet eylemine dönüştürdüler. *TASS*, talebelerin, milliyetçi gruplar tarafından yönlendirildikle-

45. Rusça ve Batı dillerinde Dinmuhammed Konayev'in soyadı Kunayev olarak yazılmaktadır. Bu Kazakça isimlerin Rus diline uygunlaştırılarak değiştirilerek yazılmasından kaynaklanmaktadır.

rini savundu. *Milliyet* gazetesi gözlemcilerin Sovyetler Birliği'nde bu tür bir olaya 1920 yılından bu yana ilk kez rastlanıldığını belirtiklerine dikkati çekti.[46]

Bu olay sadece Türkiye'nin değil, tüm dünya kamuoyunun dikkatlerinin birden Kazakistan'a çevrilmesine sebep oldu. Çünkü ilk defa bir Sovyet cumhuriyetinde Komünist Partisi kararına açık bir şekilde ve kitlesel olarak karşı çıkılıyor ve protesto gösterileri düzenleniyordu. Ayrıca Moskova'nın, Politbüro'nun kararına karşı yapılan bir ayaklanma gizlenmiyor, tüm dünyaya duyuruluyordu. Bu da Sovyet tarihinde ilklerdendi.

Sovyetler Birliği'nde ne oluyordu? Büyük bir cesaret isteyen bu protestonun gerçek amacı neydi? Kimi hedef alıyordu?

Sovyet yayın organlarına bakılırsa, gösteriler Kazakistan Komünist Partisi I. Sekreterliğinde yapılan görev değişikliğini protesto amacı ile düzenlenmişti. Kazakistan Komünist Partisi I. Sekreteri Kazak kökenli 74 yaşındaki Dinmuhammed Konayev, hafta başında yolsuzluklarla ve ekonomide başarısız olmakla suçlanarak görevinden atılmıştı. Onun yerine Gorbaçov'a yakınlığı ile tanınan Rus kökenli 59 yaşındaki Gennadi Kolbin getirilmişti. Ayrıca Sovyet Politbüro üyeliğine atanan ilk Türk kökenli Sovyet politikacı olarak tarihine geçen Konayev bu görevinden de alınıyordu.

TASS'ın haberinde, protesto gösterilerini düzenleyen öğrencilerin, "Milliyetçi unsurlar tarafından kışkırtıldığı" ifade ediliyor.[47]

Milliyet gazetesinden Sami Kohen ertesi gün çıkan "Rusya'da Da Oluyor" başlıklı yazısında şu tespitlerde bulunuyordu: "Sokaklarda öğrenci gösterileri... Dükkânlara, özel arabalara saldırılar... Polisle çatışmalar... Sovyetler Birliği'nde de böyle şeyler olur mu idi?

46. *Milliyet*, 19.12.1986.

47. *Milliyet*,, 20.12.1986.

Olmazdı, ama şimdi oluyor işte. Hem de ülkenin göbeğinde, Orta Asya'nın stratejik Kazakistan Cumhuriyeti'nin başkenti Almatı'da...

Olayın ilk ilginç ve önemli yanı, kuşkusuz öğrencilerin Komünist Partisi'nin verdiği bir kararı protesto etmek İçin, gösteriler düzenlemiş olmasıdır. Şimdiye kadar SSCB'de, partinin bölgesel liderinin değiştirilmesine karşı bu şekilde çıkılması, görülmüş şey değil.

Olayın ikinci enteresan yanı gösterilerin ilk kez Sovyet ajansı ve televizyonu tarafından —hem de aynı gün— yayınlanmış olmasıdır. Bu, Moskova'daki yabancı diplomatlar ve muhabirler kadar, Sovyet halkını da şaşırtmış olsa gerek.

Nihayet olayın diğer bir özelliği, *TASS*'ın da açıkladığı gibi, iki gün sürmüş olmasıdır. Her ne kadar resmi açıklamada gösterilerin "serseriler, parazitler ve anti-sosyal unsurlar" tarafından kışkırtıldığı öne sürülüyorsa da, bu işin "organize bir direniş hareketi" olduğunu gösteriyor…

Kazakistan'ın 15 milyon nüfusunun yüzde 30'u Kazak'tır. Fakat yıllardan beri sürdürülen "ruslaştırma" politikası yönetimde ikinci plana itilen Kazaklarda hoşnutsuzluk yaratıyor. Son zamanlarda Müslümanların yoğun olarak bulunduğu SSCB'nin Asya'daki cumhuriyetlerinde, etnik ve dinsel bilincin ve kimlik duygusunun yaygınlaştığı da bir gerçek.

Almatı'daki gösteriler, bu gerçeği açıkça Sovyetlerin ve dünya kamuoyunun sözleri önüne sürmüş bulunuyor."[48]

17-18 Aralık 1986'da meydana gelen Almatı olayları Moskova tarafından dünyadan gizlenmemişti. Çünkü, Moskova yönetimi daha bir yıl önce Çernobil'de meydana gelen nükleer felaketi gizlemek istemiş, ancak başaramamıştı. Dünya bunu öğrenmiş ve Moskova

48. Sami Kohen, "Rusya'da da Oluyor", *Milliyet*, 20.12.1986.

zor durumda kalmıştı. Bu sebeple Sovyet tarihi konusunda dünyaca tanınmış Fransız araştırmacı Helene Carrere d'Encausse Çernobil nükleer santral felaketinin SSCB tarihini Çernobil'den önce ve Çernobil'den sonra olarak ikiye böldüğüne işaret etmektedir. Zira, uzun süre gizli tutulamayan Çernobil kazası, Gorbaçov'u glasnost yani açıklık konusunda daha tutarlı olmaya zorlamıştı.[49]

Sovyetler Birliği'nin Kazakistan Cumhuriyeti'nde iki hafta önce olaylar çıktığı yolunda Batı basınında ve bu arada *Milliyet*'te yer alan haberler Sovyet basını tarafından da doğrulandı.

Nitekim *Literaturnaya Gazeta* adlı haftalık yayın organı son sayısında, Kazakistan'da milliyetçi marşlar söyleyen toplulukların ellerinde sopalar ve madeni çubuklar olduğu halde gösteri yaptıklarını yazdı. Aynı gazeteye göre gösteriler sırasında çevredeki insanlar göstericilerin saldırısına uğradı, resmi daireler işgal edilmek istendi.

Kazakistan başkenti Almatı'daki karışıklıkların ayrıntıları hakkında bilgi veren dergi, olayların "kimliği belirsiz" kışkırtıcılar tarafından düzenlediğini de ileri sürdü.

TASS Haber Ajansı ise olaylara karışan öğrencilerin "saptırılmış milliyetçilik" kışkırtmaları ile baştan çıkarıldıklarını da iddia etti.

Literaturnaya Gazeta'da Enver Alimcanov imzasını taşıyan olaylarla ilgili bir yazıda, yöredeki toplumsal rahatsızlıkların, geçmişteki bazı kusurlardan kaynaklandığı da belirtildi.[50]

Milliyet yazarlarından Mehmet Ali Birand Kazakistan komünist partisi lideri Konayev'in görevinden alınmasıyla başlayan ve "Kazakistan'a Otonomi", "Moskova Elini Çek" gibi sloganların taşındığı

---

49. Abdulvahap Kara, *Kazakistan'ın Yeniden Doğuşu 1986 Aralık Olayları*, İstanbul, 2006, s. 62-63;

50. *Milliyet*, 02.01.1987.

gösterilerin Gorbaçov'un karşılaştığı ilk ve en önemli muhalefet hareketi sayıldığına dikkati çekerek olayın gerçek bir ayaklanma veya Müslüman toplumun tepkisi olmadığını ileri sürdü. Birand'a göre, olaylar Konayev'in Kazakistan'da yıllardır kurduğu ve parti içine yerleşmiş mafyasının, genelde kişisel çıkarları bozulduğu için düzenlediği örgütlü gösterilerdi.[51]

Ne yazık ki, Sovyet Haber Ajansları çarpıttığı gerçekler gazeteci Mehmet Ali Birand'ı da yanıltmıştı. Kazak gençlerinin 17 ve 18 Aralık 1986 tarihlerindeki eylemleri "Parti Mafyasının" veya "bir liderin kişisel çıkarlarını kurtarma" operasyonu değildi. En az Çinli öğrencilerin 1989'da Tienanmen alanında yaptığı gösteriler kadar demokratik olan bu olayların mahiyeti Sovyet makamlarınca çarpıtılmıştı. Gösterilerin esas amacı emekliye sevk edilen Kazak Dinmuhammed Konayev'in yerine yine Kazak asıllı bir politikacının veya en azından Kazakistan'da doğup büyümüş ve Kazakistan'ı bilen bir Rus politikacının Komünist Partisi I. sekreterliğine getirilmesini dillendirmekti. Çünkü, tayin edilen Gennadi Kolbin Kazakistan'ı bilmeyen Rusya içlerinden bir politikacı idi.

Kazak gençlerinin demokratik hareketinin gerçeği o günlerde gizlenmiş, Sovyetlerin güçlü propaganda mekanizması sayesinde bütün dünyaya alkolik ve esrarkeş gençlerin yaptığı aşırı milliyetçi ve Rus karşıtı hareket olarak tanıtılmıştı. Maalesef bu yanlış tanıtım birçok ülkede tesirini halen devam ettirmekte, Aralık olaylarının gerçekleri bilinmemektedir. Zamanın Sovyet basınının lanse ettiği şekilde halen bir çok ülkede serseri gençlerin Rus düşmanlığı olarak bilinmektedir.

Kazak gençleri 1986 Aralık ayında Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin kararını protesto etmekle sadece Kazak halkının siyasi

51. M. Al Birand, "Rusya'da Bir Şeyler Oluyor 2", *Milliyet*, 26.01.1987.

haklarını savunmakla kalmamış, aynı zamanda SSCB'de yaşayan diğer milletlerin de gözünü açmıştır. Kazak gençleri, tüm Sovyet halklarına Gorbaçov'un SSCB'sinde Komünist Partinin kararlarına itiraz edilebileceğini göstermişti. Böylece Aralık gösterileri SSCB içindeki tüm halkların uyanmasına vesile olmuş ve onların milli hak ve demokratik taleplerini açıkça ortaya koymasına cesaret vermişti. Ancak Aralık olaylarından sonra, Kırım Tatarları ve Ahıska Türkleri gibi sürgün halklar vatanlarına dönüş hareketini başlatmış, Tiflis, Bakû, Erivan ve Baltık başkentlerinde demokratik hak ve özgürlükler talep eden halk hareketleri patlak vermiş ve bunun sonucunda totaliter Sovyet rejimi çökerek, bağımsız milli devletler ortaya çıkmıştı.

Kazak gençlerinin 1986 Aralık ayındaki ayaklanması, Kazak halkının asırlar boyu gönlünde yaşattığı millî bağımsızlık özleminin fiiliyata yansımasıydı. Olaylar 150 sene evvel 1837-1847 senelerinde Kenesarı Kasımoğlu'nun Çarlık Rusyasına karşı yürüttüğü millî mücadele hareketinin bir uzantısı olarak telakki edilebilir. Sovyet idaresinin Kazak halkının yeni nesillerinden gizlemeye çalıştığı Kenesarı hareketini önce, Kazak tarihçi E. Bekmahanov araştırmasıyla ortaya koydu. Daha sonra bu eser yasaklandı. Fakat İ. Esenberlin Kenesarı Kasımoğlu'nu "Kahar" isimli romanında ele alarak hatıralarda canlı tuttu. 1986 Aralık olaylarına katılan gençler, muhakkak ki, bu roman vasıtasıyla Kenesarı ve onun hareketini bilmekteydi. Olaylardan beş yıl sonra 16 Aralık 1991'de Kazakistan'ın bağımsızlığın ilan etmesiyle Kazakların bağımsızlık özlemi de gerçekleşmiş oldu.

Kazakistan'ın başkenti Almatı'da Kazak gençlerinin protesto gösterileri mahiyet itibariyle millî olmasına rağmen milliyetçilik değildi. Gösterilere Ruslara karşı düşmanlık ve milliyetçilik sıfatı, olayların bastırılmasını ve daha sonra Kazak kadrolarını sindirme

tedbirlerini haklı göstermek isteyen Sovyet yetkilileri tarafından verildi.

1987'de, Kazakistan'da 1920 ve 1930 senelerindekine benzer temizleme kampanyaları, o zamanki gibi yoğun bir biçimde yürütüldü. Aradaki fark, Kazak kadrolarının temizliğinin 1930'larda kanlı olarak, 1980'lerde ise kansız olarak yürütülmesiydi. Hedef Kazak Türklerini Kazakistan'ın idarî ve yetkili makamlarından uzaklaştırmaktı. Bu yüzden bu devreye, halk "Küçük 37" diye isim taktı. Bilindiği gibi, Stalin 1937'de Kazakistan'da geniş çaplı Kazak kadrolarını tasfiye harekâtı yürütmüş ve binlerce yetişmiş insanı sürgün ve idam cezalarıyla yok etmişti.

Ocak 1988'de Sovyet Komünist Partisi ve KGB tarafından yürütülen soruşturmaların neticeleri açıklandı. Soruşturma sonuçlarına göre 184 hâkim, 18 savcı ve 1800 polis işten uzaklaştırıldı. 19 profesör, dekan ve fakülte başkanları gibi yükseköğretim görevlileri suçlu bulunarak hapsedildi. Bunlar Almatı ayaklanması ile ilgili 1987'de Kazakistan'da yapılan tasfiye ve temizlik kampanyasının ne derece kapsamlı olduğunu göstermektedir. Kolbin yaptığı bir konuşmada "Ekstremistlerin olduğunu biliyoruz, onların çaresine baktık. Provokatörler de oldu, onların da çaresine baktık. Artık, bizler, hep enternasyonalistler kaldık" diyerek Kazak kadrolarının tasfiyesinden duyduğu memnuniyeti dile getirmişti. Bu sözlerden Almatı olaylarından sonra Kazakistan'da yürütülen kadro siyasetinin amacının millî kadroları sindirmek ve yerlerine Rus veya enternasyonalist yani millî değerleri önemsemeyen kadroları yerleştirmek olduğunu açık bir şekilde görmekteyiz.

Almatı Olayları hakkında resmî veya gayri resmî araştırmalar yapmak, bu konuda Komünist Parti'nin getirdiği resmî yorumlara ters görüşler beyan etmek olaylardan hemen sonra yasaklandı. Bu sebeple Kazakistan'da uzun bir süre Sovyet makamlarının olaylar

hakkında çarpıtarak verdiği bilgi ve yorumlara karşı kimse ses çıkaramadı. Bu yüzden 1986 Almatı Olayları'nın gerçekleri uzun bir süre kamuoyundan gizli kaldı.[52]

17-18 Aralık 1986 tarihindeki olaylarda neler olup bittiğinin araştırılması yolundaki ilk teşebbüsler 1989'da yapıldı. Aralık Olayları ile ilgili gerçeklerin konuşulması ve sorumlulardan hesap sorulması yolundaki talep ve ifadeler ilk defa yine Aralık olaylarının kahramanlarından geldi. Aralık olaylarına karıştıkları için ceza alıp hapiste yatıp çıkanlar, işten veya okuldan atılanlar veya başka şekilde haksızlığa uğrayanlar haklarını aramak için Kazak Türkçesinde Aralık ayını ifade eden "Jeltoksan" Cemiyetini kurdular. Aralık olayları ile ilgili gerçeklerin araştırılmasını ve haksızlıkların düzeltilmesini, hapiste hâlâ yatmakta olan Aralık kurbanlarının salıverilmesini talep etmeye başladılar.[53]

Kazak aydınları, sanatçı ve politikacıları Aralık olayları yasaklarını delmek için çalışmalara başladılar. Daha sonra şair ve milletvekili Muhtar Şahanov, Moskova'da SSCB Halk Temsilciler Meclisinin 1989 Mayıs ve Haziran aylarında yapılan ilk toplantılarında, Kazakistan Komünist Partisi I. Sekreteri Gennadi Kolbin'e rağmen gündem dışı bir konuşma yaparak Aralık Olayları ve ilk demokratik güçlerin cezalandırılmasını eleştirdi. Güvenlik güçlerinin olaylar esnasında şiddete dayanan kanunsuz uygulamalarda bulunduğunu söyledi ve olaylarla ilgili gerçeklerin ortaya çıkarılması için SSCB Halk Temsilciler Meclisinin bir komisyon kurmasını talep etti[54]. A. Saharov, B. Yeltsin, C. Aytmatov, E. Evtuşenko, A. Voznesenskiy, R. Hamzatov ve D. Kugultinov gibi Sovyet insan

52. Kara, Kazakistan'ın Yeniden Doğuşu, s. 84-89.

53. A.g.e., s. 110-115.

54. A.g.e., s. 107-109.

hakları savunucusu aydınları Şahanov'a destek verdi. Olayın böylece tüm Sovyet kamuoyuna mal olması karşısında Gorbaçov 16 Aralık 1986'da Kazakistan'a atadığı Kolbin'i Haziran 1989'da Moskova'ya geri çağırmak ve yerine Nursultan Nazarbayev'i atamak zorunda kaldı.

Böylece, Kazakistan kendisinin doğal liderine kavuşmuş oluyordu. Bu sayede, Kazakistan 2000'li yıllarda Nazarbayev'in başarılı politikalarıyla bölge ülkeleri arasında parlayan bir yıldız olarak ortaya çıktı. Bu sürecin başarıya ulaşmasında yüzlerce, hatta binlerce kahramanın canı pahasına faaliyet gösterdiğini söyleyebiliriz.

Eğer, Aralık Olayları olmamış ve Kolbin görevini devam ettirmiş olsaydı, belki de 1991'de Kazakistan'ın bağımsızlık ve bağımsızlıktan sonraki süreci çok farklı bir biçimde gelişecekti. Büyük ihtimalle, Kazakistan milli ve üniter devlet yapısı içinde bugünkü parlak başarılarına ulaşamayacaktı. Bu sebeple, Aralık Olaylarını 70 yıllık totaliter Sovyet döneminden sonra, Kazakistan'ın yeniden doğuşu olarak nitelendirebiliriz.

KIRIM TATARLARININ VATANA DÖNÜŞLERİ

Kazakistan'da Almatı Olaylarının patlak vermesinden yaklaşık bir buçuk yıl sonra Türk basınında Kırım Tatarlarının 1944'de zorla sürgün edildikleri vatanlarına dönüş hareketi haber konusu oluyordu. 1987 Temmuz ayının sonlarında yer alan haberlere göre, yüzlerce kadar Kırım Tatarı, anayurtları Kırım'a dönüp yerleşmek için Kızıl Meydan'da gösteri yapıyordu.

25 Temmuz 1987'de gerçekleşen gösteride Tatarlar, Kremlin duvarı ile St. Basil Katedrali arasındaki caddede sessizce toplandıktan sonra Kızıl Meydan'a girmek için yürüyüşe geçtiler. Tatarların eylemlerine müdahale etmeyen polis, meydana girişi kapattı. Bunun üzerine bir süre, "Anayurt'a", "Gorbaçov" sloganları atan göstericiler, sonra yine sessizce dağıldılar. Gösteri sırasında hiçbir olay çıkmadığı gibi, polis, göstericileri gözaltına alma girişiminde de bulunmadı.

Moskova'da toplanan 600 kadar Tatar adına konuşan Bekir Ömerov, "26 Temmuz günü Tatar olan her yerde gösteri yapılacak" dedi. Ömerov, Kırım Tatarlarına tüm haklarının iade edildiğinin ilan edilmesini ve bu yolda mücadele verdikleri için tutuklanan Tatar eylemcilerin serbest bırakılmasını istediklerini söyledi.

Kırım Tatarları heyeti, bu olaylardan 20 gün kadar önce, 6 Temmuz 1987 günü Politbüro üyesi Petro Demiçev tarafından kabul edilmişler ve kendilerine en geç bir ay içinde cevap verileceği bildirilmişti.

16 Temmuz 1987 tarihinde Sovyet resmi haber ajansı *TASS*, 500 kişilik Kırım Tatarları grubunun gösterisini haber olarak bütün dünyaya geçti. Haberde ilk kez Kırım Türklerine haksızlık yapıldığı ve Devlet Başkanı Gromiko başkanlığındaki bir heyetin Kırım Tatarlarının müracaatlarını inceleyeceği belirtildi.

Kırım Tatarları Sözcüsü Bekir Ömerov *TASS* açıklamasını yetersiz bulduklarını, haberde Ruslar ve Ukraynalılar arasında da Nazi işbirlikçilerinin bulunduğunun belirtilmesi gerektiğini savundu. *TASS* 1944 sürgününü bir bölüm Tatarın faşist işgalcilerle işbirliği sonucunda yapıldığını, ancak binlerce Tatarın da Nazilere karşı savaştığından bahisle yapılan tehcirin haksız olduğunu söylemişti.[55]

Konuyla ilgili olarak *Milliyet* gazetesi yazarı Sami Kohen de yorumlarda bulundu. Kızıl Meydan ‘da bir süredir garip şeyler oluyor diyen Kohen şunları yazıyordu:

“En sonuncusu, Kırım Türklerinin dört gün süren gösterisi. Düşünebiliyor musunuz? Kremlin’in duvarlarının dibinde bir grup gösterici pankartlarla toplanıyor. İsteklerini Gorbaçov’a duyurmaya çalışıyor, yerli ve yabancı gazetecilere dertlerini anlatıyor... Ve KGB veya Sovyet Polisi hiç müdahale etmiyor, adamları apar topar içeri atmıyor. Üstelik Sovyet televizyonu olayı gösteriyor, gazeteler bu konuda yazılar yayınlıyor...

Stalin mezarından kalksa herhalde kahrından bir kez daha ölür!

Kırım Türklerini ortadan kaldırmak isteyen o değil miydi?

1944’te, Sovyet orduları Almanları geri püskürtmeye başladıktan sonra Stalin, 250 bin kadar Kırım Türkünü “Nazilerle işbirliği” yapmakla suçlayıp Sibirya’ya sürmüştü. Bunlardan 110 bini de ya yolda, ya da “Gulag”da ölmüştü. Stalin ayrıca Kırım’ı “eritmek” için o bölgeyi Ukrayna Cumhuriyeti’nin içine almıştı. Ne gariptir ki,

---

55. *Milliyet*, 26.07.1987.

(daha doğrusu ne kadar anlamlıdır ki) savaşta gerçekten Nazilerle işbirliği yapan Hıristiyan kökenli Ukraynalılara dokunulmamış, ayrıca bölgeye Ruslar yerleştirilmişti.

Kim derdi ki 43 yıl sonra Kırımlı Türkler kendilerine yapılan haksızlıklara karşı seslerini yükseltecekler, hem de Kızıl Meydan'dan ve anavatanlarına özerklik verilmesini isteyecekler?"[56]

Londra'da yaşayan Kırımlı ünlü yazar Cengiz Dağcı, "Kızıl Meydan'daki gösteriler, Rusların bizlere yapılan haksızlığı sonunda kabul etmiş olmalarının bir delilidir" demekteydi.

Kırım Tatarlarının II. Dünya Savaşı sırasında çektiği çileleri anlatan "Korkunç Yıllar", "Yurdunu Kaybeden Adam" ve "Onlar da İnsandı" romanlarıyla tanınan Dağcı A.A.'ya verdiği demeçte şunları ifade ediyordu:

"1944'te Kırım Yarımadası'ndan topyekûn sürülürken, 100 bin ölü veren Kırımlı Türklerin sayısı bugün SSCB içinde yarım milyonu geçiyor. Elimizden alınan haklar geri verilse, bize yüklenen vatana ihanet gibi ağır ve haksız suçlama geri alınsa ve bizlere anayurdumuza tekrar yerleşme izni verilse bile bu en az 5-10 yıl alır. Önemli olan itibarımızın geri verilmesidir."[57]

Bilindiği gibi, Kırım Tatarları 18 Mayıs 1944'te KGB Şefi Lavrenti Beriya'nın talimatıyla yurtlarından sürgün edilmeye başlanmıştı. Beriya'nın emriyle Sovyet askerleri sabaha karşı saat 03.00 civarında Kırım köylerinde evlere silahlarıyla girmişler, Kırımlıları uykularından uyandırarak dışarı çıkarmışlardı. Elleri havada dizilen halka "15 dakika içinde yolculuk için hazırlanın. Elinizde taşıyabileceğiniz neyiniz varsa, yanınıza alın" denilmişti.[58]

---

56. Sami Kohen, "Stalin Mezarından Kalksa…", *Milliyet*, 28.07.1987.

57. *Milliyet*, 30.07.1987.

58. Kemal Özcan, *Vatana Dönüş Kırım Türklerinin Sürgünü ve Milli Müca-*

1966 yılında yapılan tespitlere göre, bu şekilde aniden ve hiçbir hazırlıksız insanlık dışı bir şekilde evlerinden, yerlerinden, yurtlarından sürgün edilen Kırım Tatarlarının sayısı 238.500'dür.[59]

Kadın-erkek, genç-yaşlı demeden bütün Kırım Tatarlarını hayvan vagonlarına tıktılar. Genç erkekler Sovyet ordusunda Almanlarla cephede savaşırken, çoğu yaşlı kadın erkek ve çocuklardan oluşan Kırım Tatarları haksız bir şekilde sürgüne, daha doğrusu ölüme gönderildiler. Kırım'da tek bir Kırım Tatarı dahi bırakılmadı. Her nasılsa Arabat isimli köyde unutulan ve sürgün vagonlarına bindirilemeyen Kırım Tatarları bir gemiye bindirilerek Karadeniz açıklarında batırıldı ve onlarda bu şekilde imha edildi.

İnsanların üst üste doldurulduğu hayvan vagonları içindeki yolculuk çok ağır şartlarda gerçekleştirildi. Varış noktası Orta Asya ve Sibirya'ya kadar olan asgarî 20-25 günlük yolculuk hemen hiç kapılar açılmaksızın, hiç yemek su verilmeksizin, cesetler dahi boşaltılmaksızın gerçekleştirildi. Analar ölü çocukları kucaklarında günlerce yolculuk yaptılar. Bu talihsiz Türk halkı Orta Asya'daki sürgün yerlerine vardığında nüfusunun yaklaşık yarısını (% 46,3) feci şekilde kaybetmiş durumdaydı. Sağ kalanlar da uzun yıllar bomboş Orta Asya çöllerinde, Sibirya'da pek çoğunun galip çıkamadığı bir hayatta kalma mücadelesine girdiler.

Aslında bu sürgün veya Kırım'daki Türk varlığının imhası sadece Kırım Türkleri ile alakalı değildir. Bu imha planının Türkiye ile de ilgisi vardır. O dönemde ve daha sonra gelecekte Türkiye'yle bir savaşı kaçınılmaz gören Stalin Türkiye'ye bağlılığı bilinen etnik unsurları Türkiye sınırları civarından uzaklaştırmayı, hatta düpedüz yok etmeyi amaçlamıştı. Aynı maksatlarla Gürcistan'da-

---

dele Hareketi (1944-1991), İstanbul 2002, s. 52-53.

59. Özcan, a.g.e., s. 65.

ki Ahıska Türkleri de sürgün ediliyordu. Yani bu insanlar yalnızca Türk soyundan olmaları ve Türkiye'ye duydukları büyük bağlılıkları sebebiyle yok edilmek istenmişlerdi.[60]

Zulüm ve imha sadece Kırımlılara değil, onların vatanlarındaki kültürel mirasa da yapıldı. Kırım'da Tatarları hatırlatacak her türlü bina, yapı ve maddi miras tamamen yok edildi. Başka bir deyişle, Kırım'da Türklere ait hemen hemen her eser ve 1500 civarında cami yok edildi. Kırım Tatarlarının evleri, tarlaları Sibirya'dan getirilen Ruslara dağıtıldı. Ayrıca Kırım Tatarları sanki tarihte hiç var olmamışlar gibi kitaplardan da onlara ait her şey çıkartıldı.[61]

Sürgün edilen Kırımlıların yurtlarına dönmeleri de yasak edildi. Kırım'a dönme teşebbüsünde bulunan sayısız Kırım Tatarı da Sovyet döneminde çok ağır hapis cezalarına ve işkencelere maruz kaldılar.[62]

Stalin'in ölümünden sonra Sovyetler Birliği Komünist Partisi I. Sekreterliğine seçilen Nikita Khruşçev Stalin'in baskı ve terör uygulamalarının yanlış olduğunu dile getirdi. Özellikle 1956'da yapılan XX. Komünist Partisi Kongresi'nde Stalin'in yaptıklarını düzeltme adına "Destalinizasyon" politikasını başlattı. Bu çerçevede vatanlarından sürgün edilen halklara haksızlık edildiği kabul edildi. Hatta sürgün halklarından bazılarına yurtlarına dönme hakkı tanındı. Ancak, Kırım Türkleri, Ahıska Türkleri ve Volga Almanlarına bu hak tanınmadı. Sadece sürgündeki bazı kısıtlamaları kaldırıldı.

Kırım Türkleri Taşkent'te "Teşebbüs Grubu" oluşturarak diğer sürgün halklar gibi vatanlarına dönüşlerine izin verilmesini talep

60. Nail Aytar, "18 Mayıs 1944-18 Mayıs 2008 Kırım Tatarlarının Kırım Tatarlarının Sürgünü Üzerinden 56 Yıl Geçti", http://www.fikirdebirlik.org/yazi.asp?yazi=200805001, (Erişim, 27.01.2012)

61. Aytar, aynı yer.

62. Aytar, aynı yer.

etmeye başladılar. Sovyetler Birliği Komünist Partisi başta olmak üzere yüksek makamlara mektup ve dilekçeler yazıldı.

Tüm bu çalışmalardan kısmı neticeler alındı. Sovyet yönetimi Kırım Türklerine Sovyetler Birliği sınırları içinde serbest dolaşım ve çalışma haklarını verirken, onların vatanlarına dönme isteklerini görmezden gelmeye devam etti.

Kırım Tatarlarının haklı taleplerini dünyaya ilk defa duyuran Mustafa Cemiloğlu'nun[63] açlık grevi oldu. Cemiloğlu Kırım Türklerinin haklarını savunan çeşitli eylemlere katıldığı, yazı yazdığı ve bildiri dağıttığı için çeşitli defalar yargılanıp mahkûm olmuştu. Her mahkûmiyet cezasından sonra mahkûmiyeti çeşitli bahanelerle tekrar uzatılıyordu. Üç yıl çalışma kamplarında süresini tamamlamasının ardından 1974 yılında tekrar tutuklanan Cemiloğlu bu defa bir yıl için Sibirya'ya gönderildi. Serbest kalmasına üç gün kala aleyhinde tekrar dava açılarak mahkûmiyeti uzatıldı. Bunun üzerine Cemiloğlu 30 gündür devam eden açlık grevini uzattı ve bu tam 303 gün sürdü.[64]

Bu insanlık tarihin en uzun açlık grevidir. Açlık grevleri listesinde ikinci sırada silahlanma yarışının son verilmesi talebiyle 218 gün açlık grevi yapan, ancak amacına erişemeyen ABD'li Astrofizikçi Charles Hyder, eşi Yelena Bonner'e ameliyat yapılmak üzere yurt dışına gitmesine izin verilmesi talebiyle 178 gün açlık grevi tutan ve amacına erişen bilim adamı Andrey Sakharov, 26 ağır hasta mahkumun serbest bırakılması talebiyle 133 gün açlık grevi yapan Kübalı gazeteci Guillermo Farnas, Vorkuta kampında hapis yatan ve 1936 yılında siyasi mahkûmlarla adil suçluların bir

---

63. Mustafa Cemiloğlu'nun ismi çeşitli kaynaklarda Mustafa Abdülcemil Kırımoğlu veya Mustafa Abdülcemil Cemilev (Qırımoğlu) şeklinde de geçmektedir.

64. Özcan, s. 162-165.

birinden ayrı tutulması, 8 saatlik iş gününün uygulanması talebiyle 132 gün açlık grevi yapan Troçkistler yer aldılar.[65]

Mustafa Cemiloğlu o kadar uzun süre açlık grev tutmuştu ki, o dönemde onun öldüğü yolunda dünya basınında haberler çıkmıştı. *Milliyet* gazetesinde konuyla ilgili haberde şöyle denilmekteydi: "Sovyetler Birliğindeki Kırım Türklerinin Rusya'nın iç bölgelerinde yaşama ya zorlanmalarını protesto etmek için açlık grevi yapan Kırımlı Türk Mustafa Cemiloğlu ölmüştür. Açlık grevi süresince 30 kiloya kadar düşen Cemiloğlu, daha önce çeşitli yerlere sürgün gönderilmişti."[66]

Kırım Tatarlarının lideri Cemiloğlu, 1966 - 1986 yılları arasında Sovyet karşıtı faaliyetler gerçekleştirdiği iddiasıyla 6 kez hapse mahkûm edilip toplam 17 yıl hapis yatıyordu.[67]

1944 sürgünü sırasında altı aylık bir bebek olan Mustafa Cemiloğlu, Tatar hareketinin lideri olmasının yanı sıra, SSCB'de rejime karşı çıkan muhalif aydınlar arasında Sakharov kadar önemli bir isimdir. Sovyetler Birliği gibi katı bir rejimde muhalif görüşleri açık bir şekilde dillendirmek herkesin yapabileceği bir iş değildir. Çünkü Sovyet sisteminde insanların tüm yaşantısı kontrol altındadır. Vatandaşlarının rejim aleyhindeki en ufak şikâyet ve eleştirilerini tespit etmekte mahir KGB herkesin üzerinde korku salmıştı. Bundan dolayı Sovyet vatandaşları rejim ile ilgili tenkidi görüşlerini dile getirmekte çok temkinliydi. Bu sebeple 1980'li yıllara kadar

---

65. "Kırımoğlu, Tarihin En Uzun Açlık Grevini Tuttu",http://qha.com.ua/kirimoglu-insanlik-tarihinin-en-uzun-aclik-grevini-tuttu-110638tr.html, (Erişim, 10.05.2012)

66. "Sürgünü Açlık Greviyle Protesto Eden Kırım Türk'ü Cemiloğlu Öldü", *Milliyet*, 07.02.1976.

67. http://qha.com.ua/kirimoglu-insanlik-tarihinin-en-uzun-aclik-grevini-tuttu-110638tr.html, (Erişim, 10.05.2012).

Sovyet rejiminin siyasi yapısını açıkça eleştiren Sovyet aydınlarının tespit edilebilenlerinin sayısı 128'i geçmemektedir. Bu 128 muhalif aydın arasında ise Türk asıllılardan tek isim bulunmaktadır. O da Mustafa Cemiloğlu'dur.[68]

Cemiloğlu rejimi katı disiplinin yumuşamaya başladığı Gorbaçov'un döneminde Kırım Türklerinin haklarını yoğun bir biçimde savunmaya devam etmiştir. Sakharov ile beraber "Glasnost" adlı bir dergi çıkaran Cemiloğlu, Fransa'nın *Le Monde* gazetesine verdiği bir demeçte Gorbaçov'un Kırım Tatar Türkleri meselesine olumlu baktığını dolaylı olarak kendilerine bildirdiğini ancak, daha önce de Andropov'un da böyle bir söz verip, tutmadığını ifade ediyordu.[69]

Ancak Gorbaçov sözünü tutacaktı. SSCB Yüksek Sovyeti 14 Kasım 1989'da haksızlıklara uğrayan Sovyet vatandaşlarının haklarının iade edileceği konusunda bir deklarasyon yayınladı. Böylece Kırım Türkleri ve vatanlarından sürgün edilen diğer halkların vatanlarına dönmelerinin önünde hiçbir hukuki ve siyasi engel kalmıyordu.[70]

1990 yılında Kırım Tatarları Simferepol'un merkezindeki meydanda büyük bir çadır kurarak protesto eylemi başlattılar. Binden fazla Kırım Türkünün katıldığı eylem sonuç verdi ve Simferepol Şehir Sovyeti göstericilerle görüşmeyi kabul etti. Görüşmeler sonucunda, ilk aşamada en az 800 parsel arazinin Kırım Türklerine dağıtılması konusunda ilke anlaşması sağlandı.

Kırım Türklerinin lideri Mustafa Cemiloğlu, *Interfaks*'a yaptığı açıklamada, Bahçesaray ve Sudak kasabalarında da benzer eylemlerin başlatıldığını ve bu eylemlerin de toprak dağıtımı sözü alınıncaya kadar sürdürüleceğini söyledi.[71]

---

68. http://en.wikipedia.org/wiki/Category:Soviet_dissidents, (Erişim, 07.01.2012).

69. "Mustafa Cemilev Saharov'la El Ele", *Milliyet*, 30.07.1987.

70. Özcan, s. 210-211.

71. *Milliyet*, 20.04.1990.

23 Haziran 1990'da Kırım Türklerinin 46 yıllık özlemi bitti. Simferepol'da bir köyde düzenlenen bir törenle bir grup Tatar anavatanlarına döndü. Bir caddeye İsmail Gaspıralı'nın adı verildiği köyde Tatarlar kendi imkânlarıyla 54 ev inşa etti.[72]

Kırım Tatarlarının vatanlarına dönüşleri 1990 yılından sonra hız kazandı. Ancak başta Özbekistan olmak üzere çeşitli Orta Asya ülkelerinde yaşamakta olan Kırım Tatarları ekonomik imkânsızlıklar ve siyasi engeller yüzünden Kırım'a dönememektedirler. Hâlen Kırım'a dönebilmiş bulunan yaklaşık 300.000 Kırım Tatarı yok edilmek istenen varlıklarını ve kültürlerini vatanlarında tekrar kurabilmek için Mustafa Cemiloğlu liderliğinde olağanüstü bir mücadele vermektedirler. Vatanına dönen Kırım Tatarları başta oturacak ev, yaşamını idame ettirecek iş bulamama gibi büyük sorunlarla karşı karşıyadır. Vatanda yaşamını devam ettiren Kırım Tatarları anadilleri ile eğitim alamamakta dini ve kültürel bir asimilasyon politikası ile mücadele etmektedirler.

Özal Kırım Türklerinin vatanlarına dönüş mücadelesine her zaman elinden gelen desteği vermeye çalıştı. Özal 30-31 Ekim 1992 tarihlerinde Ankara'da gerçekleşen ilk Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları zirve toplantısında Kırım ve Ahıska Türklerinin sorunlarının da görüşülmesini isteyen bir talebe protokol kurallarını hiçe sayarak destek verdi.

Kırım Tatar Millî Meclisi Türkiye Temsilciliği tarafından hazırlanan ve tarihi zirve toplantısında iki halkın durumlarının da gündeme alınmasına çağrı yapan dilekçe toplantıya katılan liderlere doğrudan elden teslim edildi.

Bunda Turgut Özal'ın büyük rolü oldu. Dilekçeyi 30 Ekim 1992 günü TBMM tören salonunda toplantı öncesinde okuyan Özal

72. *Milliyet*, 24.06.1990.

umulmadık bir öneride bulundu ve Türkiye'deki bir çok sivil toplum kuruluşu tarafından imzalı dilekçeyi getiren Kırım Tatar Milli Meclisi Türkiye Temsilcisi Zafer Karatay ve Kırım Tatar Mili Hareketi Teşkilatı Türkiye temsilcisi Dr. Hakan Kırımlı'ya kendi elleriyle Türk Cumhuriyetleri liderlerine, yani Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Süleyman Demirel, Türkmenistan Cumhurbaşkanı Saparmurad Niyazov, Kırgızistan Cumhurbaşkanı Askar Akayev, Özbekistan Cumhurbaşkanı İslâm Kerimov, Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, Azerbaycan Cumhurbaşkanı Ebulfeyz Elçibey'e takdim etmelerini istedi. Böylece devlet protokolü aşılarak devlet başkanlarından Kırım ve Ahıska Türklerinin sorunlarının çözümüne destek istendi. Ancak bu durum başta Kazakistan Cumhurbaşkanı Nazarbayev olmak üzere bazı liderlerin tepkisine sebep oldu.[73] Özal'ın protokol kaidelerini hiçe sayarak böyle bir şeye izin vermesinin, onun Kırım ve Ahıska Türklerinin ağır sorunlarına gösterdiği hassasiyetten kaynaklandığı muhakkaktır.

73. "Bağımsız Türk Cumhuriyetleri Zirve Toplantısına Türkiye'deki Kırım Türklerinin Müracaatı", Emel, Eylül-Ekim, 1992, Sayı 192, s. 23; Zafer Karatay ile görüşme, 17 Nisan 2012.

KARABAĞ MESELESİ

Karabağ meselesi dünyanın ve Türkiye'nin gündemine ilk defa 1988 yılında Şubat ayının sonlarına doğru geldi. *Milliyet* gazetesinde, 22 Şubat 1988'de Sovyetler Birliği'nin Ermenistan Cumhuriyeti'nde on binlerce kişinin düzenledikleri gösterilerle Azerbaycan'ın Karabağ Bölgesinin yeniden Ermenistan'a bağlanmasını istediği yazıyordu.

Amerikan *Associated Press Ajansı*'nın Moskova'daki muhalif kaynaklara dayanarak verdiği haberlere göre, 22 ve 23 Şubat günlerinde en az 100.000 Ermeni, başkent Erivan'daki opera binası önünde toplanarak Karabağ'ın yeniden Ermenistan'a bağlanarak bir "adaletsizliğin" düzeltilmesini talep ediyordu.

Göstericiler Ermenistan Parlamentosu'nun bir an önce toplanarak konuyu ele almasını istedi ve bu isteklerinin kabul edilmemesi halinde genel greve gidecekleri tehdidinde bulundu.[74]

Gazeteler Ermenistan'da milliyetçi grupların Devlet Başkanı Andrey Gromiko'ya telgraf göndererek Azerbaycan'a bağlı Karabağ Özerk bölgesinin Ermenistan'a bağlanmasını istediklerini yazıyordu.[75]

On binlerce Ermeni'nin sokaklara dökülmesine neden olan Ka-

---

74. *Milliyet*, 24.02.1988.

75. *Milliyet*, 23.02.1988.

rabağ Özerk Bölgesi, nüfusunun çoğunluğu Ermeni olan 4 bin 400 km2 yüzölçümüne sahip dağlık bir toprak parçasıdır.

Bu bölge 1923 yılına kadar Sovyet Ermenistan'ın bir bölümünü oluşturuyordu. Ancak Stalin, Sovyet cumhuriyetlerinde etnik bütünlük oluşmaması için Karabağ'ı bu tarihte halkı Müslüman olan Azerbaycan'a bağladı.

En büyük iki kentinin eski adı Hankand olan Stepankert ile Şuşar olan Karabağ, çok eski dönemlerden bu yana çeşitli kültürlerin etkisi altına girdi.[76]

Erivan'daki binlerce milliyetçi Ermeni'nin yaptığı eylemler Azerbaycan'a bağlı Karabağ bölgesinde de etkisini göstermekte gecikmedi. Erivan'daki gösterileri destekleyen Ermeniler ile gösterileri tepkiyle karşılayan Azeriler arasında çatışmaların çıktığı Türk gazetelerinde yer aldı.[77]

İşte böylece günümüze kadar sürecek Azerbaycan-Ermenistan gerginliği başlıyordu. Bu gerginlik sadece Bakû ile Erivan arasında kalmayacak Türkiye'yi, Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ile olan ekonomik ilişkilerini de etkileyecekti.

Sovyet döneminde bastırılan Ermeni "milliyetçiliği" Gorbaçov'un "glasnost" politikasının getirdiği gevşeklik ortamında birden ortaya çıkıyordu. Gorbaçov ve onun politikalarından güç alan Ermeni milliyetçileri, ilk olarak amaçlarının Ermenistan ve Dağlık Karabağ'dan Azerileri temizlemek olduğunu gösterdiler. Buna tepki olarak Azerilerin de harekete geçmesiyle bölgede 2000'li yıllara kadar devam edecek bir kaos ortamı oluştu.[78]

---

76. *Milliyet*, 25.02.1988.

77. *Milliyet*, 26.02.1988.

78. Yakup Hurç, *Türkiye'nin Karabağ Politikası*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ocak 2008, s. 13.

Azerbaycan yönetimine bağlı Karabağ bölgesinin Ermenistan ile birleştirilmesi konusunu ilk defa Ağustos 1987'de ortaya atıldı. Helsinki Antlaşmalarının Uygulanmasını Gözetleme Ermenistan Komitesi üyesi Robert Nazaryan öncülüğünde hazırlanan 75 bin imzalı bir dilekçede Ermenilerin Karabağ ve Nahçivan'ın Azerbaycan değil, Ermeni toprakları olduğu ifade edilerek geri verilmesi talep edilmiş ve dilekçe Sovyet Birliği'nin en yüksek yönetim kademesi Politbüro'nun ideolojik sorunlarla ilgili üyesi Mikhael Serguelevliche'e gönderilmişti.[79]

Bundan sonra konuyu uluslar arası platformda dile getiren Sovyet Devlet Başkanı Mihail Gorbaçov'un ekonomi danışmanı Abel Aganbekyan oldu. 18 Kasım 1987'de Gorbaçov'un Fransa ziyareti esnasında yanında bulunan Aganbekyan "Dağlık Karabağ Ermenilerindir ve bu topraklar Ermenistan'a ilhak edilmelidir" şeklinde demeç verdi.[80]

Oysa Karabağ tarih boyunca Türk boylarının yaşadığı topraklardır. Son dönemlere kadar Azerbaycan bölgesindeki Türk devletlerinin de hâkimiyet alanı içinde yer almıştı. İranlıların yenilgiye uğradıkları Ruslarla 1828'de yaptığı Türkmençay Antlaşmasıyla Karabağ'ın da içinde olduğu Revan, Nahçıvan ve Gence gibi Azerbaycan hanlıkları Çarlık Rusya'nın eline geçti. Bu tarihten sonra Ruslar, İran ve Anadolu Ermenilerini, Kafkas sahasına getirerek Karabağ'a yerleştirdiler. 1832 yılındaki ilk resmi Rus sayımına göre Karabağ nüfusunun % 64'ü Azerbaycan Türk'ü, % 34'ü

---

79. Hurç, a.g.e., s. 14.

80. Nesrin Sarıahmetoğlu, "Azerbaycan'ın Bağımsızlığının 10. Yılında Hocalı Olaylarının Değerlendirilmesi", *Bağımsızlıklarının 10. Yılında Türk Cumhuriyetleri*, (Editörler E. Gürsoy Naskali-E.Şahin), Haarlem 2002, s. 462; Nazım Cafersoy, *Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası (Haziran 1992 – Haziran 1993),* Ankara 2001, s. 9.

Ermeni idi. Özellikle I. Dünya Savaşı sonrasında Ermeni göçlerinin arttırılması ve bunların Karabağ'a yerleştirilmesi sonucunda Ermenilerin oranını yükseldi. Böylece Azerbaycan sahasında suni bir Ermeni bölgesi oluşturuluyordu.[81]

Ağustos 1987'den itibaren Karabağ bölgesinin Azerbaycan'dan alınarak Ermenistan'a bağlanması yönünde sistemli bir çalışmanın başladığı görülecektir. Erivan'daki Şubat 1988'deki kitlesel eylemlerden sonra Ermeniler toprak taleplerine ulaşmak amacıyla dünyada Azerbaycan karşıtlığını elde etmek için akla hayale gelmedik ve insanlık dışı yollara başvurmaktan çekinmediler.

1 Mart 1988'te gazetelerde yer alan haberlere göre, Azerbaycan Cumhuriyeti sınırları içindeki Karabağ bölgesinin Ermenistan Cumhuriyetine bağlanması için Ermenilerin bir hafta kadar süren gösterileri, Azerbaycan Cumhuriyeti'nde tepki yaratmakta gecikmemiş, Azeriler Ermenilere saldırmışlardı. *Milliyet* gazetesi Azerbaycan'ın başkenti Bakû'ye 18 kilometre mesafede, Hazar Denizi kıyısındaki Sumgayıt'ta Azerilerin Ermenilere saldırdığını yazıyordu.[82]

Sonradan tespit edildiği gibi, 27–29 Şubat 1988 tarihinde Sumgayıt'ta meydana gelen saldırılarda 32 kişi ölmüş, dört yüzden fazla insan çeşitli derecelerde yaralanmış, iki yüz civarında ev, elliden fazla kamu kuruluşu ve kırkı aşkın otomobil hasar görmüş, taşıtların bir kısmı ise yağmalanarak yakılmıştı. Devlet, yaklaşık 7 milyon ruble değerinde maddi zarara uğratılmıştı.[83]

Dünya basınında Azerbaycanlılar Sumgayıt'ta durduk yere Ermenilere saldıran ve ölüm olaylarının sorumlusu olarak gösterildi

81. Mustafa Gökçe, "Yukarı Karabağ Sorunu ve Türkiye-Ermenistan İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme", *Turkish Studies*, Volume 6/1 Winter 2011, p. 1112.

82. *Milliyet*, 01.03.1988.

83. http://www.1news.com.tr/roportajveyorumlar/20120302095602698.html, (Erişim, 11.04.2012)

ve "Milliyetçilik, Pantürkizm ve Panislamizm" ile suçlandı. Rusya, Avrupa ve ABD basınında neredeyse Azerbaycan aleyhinde Haçlı seferleri başlatıldı. Böylece tüm dünyada "mazlum Ermeniler" imajı yaratılıyordu.[84]

Oysa yıllar sonra ortaya çıkan gerçekler bunun hiç de öyle olmadığı, aksine bir avuç Ermeni tarafından planlanan kanlı bir provokasyon olduğunu gösteriyordu. Sovyetler Birliği mahkemesinde görgü tanıklarının ifadesinden Sumgayıt olaylarını Grigoryan isimli eli kanlı bir katilin olayları önceden planladığı ve böylece Dağlık Karabağ olaylarında Azerbaycan'dan taviz koparmak amacı taşıdığı ortaya çıktı. Ancak, Sovyet mahkemesi bu gerçekleri dünyadan gizledi. Bu mahkemede savcı olan Azerbaycanlı Aslan İsmailov'un yıllar sonra bildiklerini kitap olarak yayınlamasıyla gizlenen gerçekler ortaya çıkıyordu. Olayla ilgili mahkeme raporları ise korkunç bir gerçeği su yüzüne çıkartmaktadır. Katliamın başında duran Grigoryan, sadece kendisinin dokuz Ermeni'yi boğazladığını anlatırken amacının Azerileri bütün dünyaya Ermenilere soykırım yapan taraf olarak göstermek olduğunu belirtmektedir. İsmailov konuyla ilgili elde ettiği tüm bilgi ve belgeleri kitap olarak yayınladı.[85]

Azerbaycanlı önde gelen tarihçilerden Ziya Bünyadov da olayların Ermeni milliyetçiler tarafından bilerek organize edildiğini, Azerbaycan halkını dünya kamuoyu önünde haksız duruma düşürmek amacıyla tasarlandığını ifade etmektedir. Ayrıca olaylar başladığı zaman dünya haber ajanslarına görüntülerin çok hızlı şekilde aktarılmasını da her şeyin Ermeniler tarafından önceden planlanmasına bağlamaktadır.[86]

---

84. Hurç, a.g.e., s. 15.

85. Aslan İsmailov, *Sumgayıt SSCB'nin Çöküşünün Başlangıcı*, Çaşıoğlu 2010.

86. http://tr.wikipedia.org/wiki/Sumgay%C4%B1t_Pogromu, Erişim, 5

Sumgayıt olaylarının üzerinden çok geçmeden Ermenistan Parlamentosu 15 Haziran 1988 tarihinde Karabağ bölgesini Azerbaycan'dan ayırarak Ermenistan'a bağlanması ile ilgili bir karar tasarısını kabul etti.[87]

Azerbaycan'a bağlı Karabağ Ermenileri de 12 Temmuz 1988'de tek taraflı bir karar alarak özerk bölge olarak resmen Ermenistan'a bağlandıklarını ilan ettiler. Devlet kurumlarına Ermenistan bayrağı çektiler.[88]

Karabağ Meclisi'nin bölgenin Azerbaycan cumhuriyetinden ayrılarak "Ermenistan Artsah Özerk Bölgesi" adının konması yönünde aldığı karar Azerbaycan'da tepki ile karşılandı. Azerbaycan cumhuriyeti meclisi kararı anayasa ihlali olarak değerlendirdi ve Karabağ asi ilan edildi.[89] SSCB Yüksek Prezidyumu Ermeni isteklerini redderek özerk Karabağ bölgesinin Azerbaycan'a bağlı kalmasını kararlaştırdı.[90]

Yukarı Karabağ'la birleşme planının son aşaması olarak 1 Aralık 1989 tarihinde Ermenistan Parlamentosu, Azerbaycan'a bağlı Yukarı Karabağ bölgesiyle birleşme kararı aldı. Moskova, Ermenistan Parlamentosunun aldığı bu karara tepki gösterdi. Ermenistan Parlamentosu, Azerbaycan'ın onayı olmadığından bu kararla Sovyet Anayasasının 78. Maddesini çiğnemiş oluyordu. Ermenilerin attığı bu adımlar, Azerbaycan'da büyük tepki yarattı. Ancak Ermenistan tutumuna devam etti.[91]

Mart 2012.

87. *Milliyet*, 16.06.1988.

88. Gökçe, a.g.m., s. 1114.

89. *Milliyet*, 14.07.1988.

90. *Milliyet*, 19.07.1988.

91. Gökçe, a.g.m., s. 1114.

Ermenilerin ayrılıkçı ve terör hareketleri, Azerbaycan'da milliyetçi hareketlerin artmasında etkili oldu. 1988 yazında Azerbaycanlı aydınlar Azerbaycan Halk Cephesi (AHC)'nin temellerini attılar. Ülke çapında aydınların önderliğinde yönetime karşı gerçekleştirilen eylemler Moskova'yı tedirgin etti. Dağlık Karabağ'da çatışmaların genişlemesi, Ermenistan ve Karabağ'da yurtlarından kovulan Azerilerin sayısının giderek artması, Sovyet yöneticilerinin Ermenileri açıktan açığa desteklemeleri Azerileri direkt etkiliyor ve onları siyasi mücadeleye sevk ediyordu. Dağlık Karabağ olayları artık örgütlenmeyi bir ihtiyaç haline getirmişti. İki yüzden fazla kurum ve teşkilatın desteği ile16 Haziran 1989'da Azerbaycan Halk Cephesi oluşturuldu. On beş kişiden oluşan yönetim kurulunun başkanlığına Ebulfeyz Elçibey getirildi. Ülkeyi Ermenistan'ın saldırılarından korumak ve bağımsızlığına kavuşturmak isteyen insanlar cephe etrafında toplanmaya başladılar. Elçibey AHC'nin kuruluş gayesinin Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü, tam egemenliğini sağlayarak Azerbaycan Milli Cumhuriyeti'ni yeniden kurmak olduğunu açıklamıştı. Karabağ olaylarının kontrolden çıkması üzerine AHC, Karabağ Özerk Yönetimi'nin kaldırılmasını, Azerbaycan'ın egemenliği konusunda kanun kabul edilmesini, Nahçivan'ı ablukada tuttuğu ve Azerbaycan'dan toprak talebinde bulunduğu için Ermenistan ile tüm ekonomik ilişkilerin kesilmesini ve AHC'nin resmiyetinin tanınmasını istiyordu. 23 Eylül 1989'da Azerbaycan egemenliğini ilan etti. 5 Ekim 1989'da Azerbaycan SSC Bakanlar Kurulu AHC'yi tanıdı. Azerbaycan halkının açık siyasi tavrı ve bağımsızlık istekleri Moskova'yı tedirgin etti. Artık Azerbaycan'ın SSCB'den kurtulmasına az kalmıştı.[92] Bu duruma elbette Moskova'nın göz yumması beklenemezdi. Moskova'nın müdahale için beklediği fırsat Ocak ayında ortaya çıkacaktı.

---

92. Gökçe, a.g.m., s. 1114; Hurç, a.g.e., s. 17.

9 Ocak 1990'da Karabağ bölgesi ekonomik ve sosyal gelişme planı ile Ermenistan planını birleştiren bir karar daha aldı. Bölgede yaşanan sürecin Azerbaycan Türkleri ile Ermeniler arasında çatışmalara dönüşmesi üzerine Azerbaycan hükümetinin Karabağ'da olağanüstü hal ilan etmesi, çarpışmaları durdurmaya yetmedi. Aksine çatışmalar Azerbaycan'ın diğer bölgelerine de sıçradı.[93]

13 Ocak 1990'daki Bakû'deki Ermenistan'ı protesto mitinginden sonra Ermenilerin bulunduğu semtlere saldırılar oldu. Saldırıyı gerçekleştirenlerin; bir yıl önce Ermenistan'dan ve Karabağ'dan 200 bin civarında Azerbaycan Türk'ünün tehcir edilmesi sırasında yakınları katledilenler olduğu belirtilmektedir.[94]

Bu arada 13 Ocaktan başlamak üzere Moskova tarafından Bakû çevresine büyük bir askeri güç yığıldı. Ancak olaylara müdahale etmek için Sovyet ordusu altı gün bekledi. Bu arada bir taraftan AHC "Ruslar istiyorlarsa ülkemiz onlar için yeni bir Afganistan olur" tehdidini savururken diğer taraftan halk, Kızıl Ordu'nun kente girmesini engellemek için barikatlar oluşturuyordu.[95]

Ancak, bu barikatlar yeterli değildi, 19 Ocak gecesi yerel saatle 23.30'da Kızıl Ordu birlikleri havaalanı yolunda ilerlemeye başladı. Saat 00.30'da ise kara, hava ve denizden başlatılan saldırılarla, Bakû savaş alanına dönüştü. Tanklar, önüne çıkan her şeyi ezerek geçiyordu. Kurşun yağmuru ve tanklar altında çok sayıda kişi öldü. Resmi açıklamalarda ölü sayısı 82 olarak verilmiştir. Azerbaycan Halk Cephesi'ne göre ise bu rakam 600 idi.[96]

---

93. Gökçe, a.g.m., s. 1114.
94. Gökçe, a.g.m., s. 1114.
95. Hurç, a.g.e., s. 17.
96. Hurç, a.g.e., s.,17-18.

Sovyetler Birliği Dış İşleri Bakanı Eduard Şevarnadze, Bakû'deki Ermenileri korkutmak için ordu birlikleri gönderildiğini ifade ederken, Gorbaçov ise Azerilerin İslam Cumhuriyeti kurmak isteğini ve teşebbüsü engellemek için ordu gönderildiğini iddia ediyordu. Oysa Kızıl Ordu'nun Bakû'ye Ermenileri kurtarmak için girmediği, harekâttan bir hafta sonra iyice belli oldu. Harekâtı yöneten Savunma Bakanı Dimitri Yazov, "Kudurmuş Halk Cephesi"ni ezmek için Bakû'ye girdiklerini söylüyordu.[97]

20 Ocak 1990'daki Bakû'ye Kızıl Ordu'nun girmesi ve birçok insanın ölmesinin sorumlusu olarak Gorbaçov görülmüştür. Azerbaycan'ın şair ve devlet adamlarından Bahtiyar Vahapzade, Gorbaçov'un zamanında Ermenileri susturarak meseleyi halletmediğini ve olayları, Ermeni lobisine yön veren, onu güçlü silahlarla teçhiz eden, hatta açıkça onu savunan ve her meselede Azerileri yalnız bırakan Moskova'nın organize ettiğini söylüyordu.

Sovyet otoriteleri şehirde sokağa çıkma yasağı koymuş olmasına rağmen hayatlarını tehlikeye atan binlerce Azeri sokaklara çıkarak Sovyet işgalini protesto etti. Tahminlere göre 380,000 Komünist Parti üyesi Azeri'den, 100,000 kadarı bu gösteriler sırasında parti üyelik kimliklerini yaktılar. Gorbaçov'un planının tam aksine, Bakû işgali milliyetçileri sindirmedi, tersine ülkedeki milli duyguları daha da alevlendirdi. Gorbaçov, Bakû'ye asker sokmakla Azerbaycan'ın tamamına hâkim olamadığı gibi Halk Cephesi'nin tabanının genişlemesine ve direnişin tırmanmasına da sebep olmuştu.

Bu arada Ermeni milliyetçiler, Azerilerin iki cephede birden mücadele vermek zorunda kalmasından ve hele Kızıl Ordu'yu

---

97. *Milliyet*, 30.01.1990'dan alıntı Hurç, a.g.e., s. 18.

karşısına almasından memnun kalmışlardır. Ancak tüm bu olanlara rağmen Ermeni milliyetçiler Gorbaçov'u Azerilerden yana çıkmakla ve kendilerini korumamakla suçlamaya devam ediyorlardı.[98]

Özal'ın Karabağ meselesine yaklaşımı Sovyet dönemi ve sonrasında iki farklıdır. Sovyet döneminde Moskova'nın içişleri karışma sayılabilecek fiil ve sözlerden kaçındığı, ancak Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra aktif destek vermeye çalıştığı görüldü. Ocak 1990'da Özal'ın Azerbaycanlıların Türklerden çok, İran'daki Azerilere yakın olduklarını söylemesi herkesi şaşırttı. ABD ziyaretinin ikinci gününde International Club'ta yaptığı konuşmada Türkiye'nin Ermeni-Azeri çatışması içine çekilmesi mümkün mü? Azeriler ve Sovyetler Birliği'ndeki diğer Türk asıllı gruplar, bağımsızlık talep ederse, Türkiye'nin tutumu ne olacaktır? Türkiye'nin bu konulardaki değerlendirmesi nedir? şeklindeki soruya verdiği cevapta "Herşeyden önce, Azerbaycan bir Sovyet Cumhuriyeti'dir. Aramızda çok kısa bir sınır vardır. Sovyet Ermenistan'ınyla sınırımız çok daha uzundur. Azerbaycan'la sınırımız doğrudan doğrudan Azerbaycan ile değil, Azerbaycan'a bağlı Nahçivan iledir. Bu sınırın uzunluğu sadece 6-7 kilometredir. Aslında Azerbaycanlılar, Anadolu'daki Türk halkından daha çok İran Azerilerine yakındırlar, lehçelerimiz farklıdır. Bir başka fark daha vardır. Mezheplerimiz ayrıdır. Onlar Şiidir, biz Sünniyiz, Sovyetler Birliği'ndeki Türkçe konuşan ya da Müslüman gruplara karışmak istemeyiz. Sovyetler Birliği'nde sorunlarla karşılaşılmasını istemeyiz. Gorbaçov'un izlediği politikaların düzenli bir şekilde uygulanmasını arzu ederiz. Ancak, büyük değişimlerle birlikte bazı sorunlar olacaktır" dedi. "Büyük bir Türk imparatorluğu peşinde

98. Hurç, a.g.e., s. 18.

değiliz diyen Özal Ankara'nın Sovyetler Birliği'nin içişlerine karışmak istemediğine vurgu yaptı.[99]

Özal'ın sözlerine Türkiye'deki Azerbaycan Türkleri sert tepki verdi. Ankara'daki Azerbaycan Kültür Derneği'nin Başkanı Feyzi Aküzüm Azerbaycan'da din faktörünün değil, milliyetçilik faktörünün ön planda olduğunu belirterek şunları söyledi "Türkiye Azerbaycan Türklüğü için her şeydir, Türkiye'nin onları unutmamasını, sahip çıkmasını ve manevi destek vermesini beklemektedirler" dedi.

Aküzüm *Milliyet* gazetesine yaptığı değerlendirmede Azerbaycan Türklüğü'nün hiçbir şekilde Turancılık ya da Pan-Türkizm peşinde koşmadığını, ancak kendilerini manevi olarak Türkiye'ye bağlı hissettiklerini söyledi.[100]

CHP Genel Başkanı Deniz Baykal sert tepki gösterdi ve "Sovyetler Birliği'ndeki olayları derin ve sorumlu bir ilgiyle izliyoruz. Bir an önce kargaşanın sona ermesini istiyoruz. Özal'ın yaptığı açıklamaya gelince, böyle bir açıklamayı bir devlet başkanının ağzından duymak, hepimizi derinden yaralamıştır. Uluslararası sorunlara bu anlayışla, bu üslupla yaklaşmanın bir sorumsuzluk olduğu kanısındayım. Ne demek; Sovyetler Birliği'ndeki bir federasyon bizi değil, İran'ı ilgilendirdiğini söylemek buna gerekçe diye de, "onlar şii, biz Sünniyiz" demek. Cumhuriyet hükümetinin, laik Türkiye Cumhuriyeti'nin ulusal birliği ve bütünlüğü yansıtması gereken temsilcinin ağzından bu sözleri duymak çok acı olmuştur. Sen orada Misak-ı milli sınırları içinde yaşayan herkesi temsil ediyorsun. Kimsenin mezhebiyle, inancıyla, ırkıyla dili ile rengi ile uğraşmaya senin ne hakkın, ne haddin yoktur."[101]

---

99. *Milliyet*, 19.01.1990.

100. *Milliyet*, 19.01.1990.

101. *Milliyet*, 22.01.1990.

Mümtaz Soysal olayı Özal'ın Azerbaycan konusundaki gafı olacak şey değil diye değerlendirdi. "Radyolarında sabah-akşam Azeri türküleri söylenen, topraklarında yüz binlerce Azeri yaşayan, sınırlarının ötesinden, ta Bakû'den "Ermeni zulmüne karşı tarihteki tek kurtarıcımız Türkiye'dir" diye yaşlı gözlerle bakılan bir ülkenin Cumhurbaşkanı, nasıl olur da, "Onlar Şii, biz Sünni; bizden çok İranlılara yakındırlar" diye konuşabilir?

Böyle bir konuşma, yalnız duygulara ters düşmekle kalmaz, hem Türkiye'deki Alevi-Sünni tartışmasının yeniden canlanmasına, hem de Türkiye'nin varlığına bel bağlamış milyonlarca insanın koyu bir umutsuzluğa düşmesine yol açar."[102]

Türkiye'nin dış politikasında "dış Türkler" sorunu da ciddi ve tehlikeli bir noktaya ulaşmış durumda. Ankara bir yandan "dış Türklere" sahip çıkmaya çalışırken, diğer yandan "pan-Türkizm" suçlamalarına muhatap olmaktan kaçınıyor. Türkiye Bulgaristan Türklerinin göçü, Azerbaycan-Ermeni olayları, Kıbrıs meselesi ve Batı Trakya Türklerinin sorunları gibi konuların üst üste gelmesi, Ermenilerin meseleyi Hristiyan Müslüman çatışması gibi göstermeye çalışması sebebiyle yalnız kalıyordu.[103]

Yukarı Karabağ sorunu sadece Azerbaycan Türklerinin sorunu değil, aslında Türk dünyasının bir sorunuydu. Ruslar, Azerbaycan topraklarını işgal ettikten sonra Türkiye ile Azerbaycan Türklerinin bağlantısını koparmak amacıyla İran ve Anadolu'dan getirerek yerleştirdikleri Ermeniler ile amaçlarına ulaştılar. Rusların, Azerbaycan'da istikrarın sağlanmasını önlemek, Hazar petrollerinden yararlanmaya devam edebilmek için bu tür politikalar uygulamala-

102. Mümtaz Soysal, "Sorumsuzluğun Hesabı", *Milliyet*, 29.01.1990.

103. Nur Batur – Nilüfer Yalçın, "Ankara'nın 'Dış Türkler' Sorunu", *Milliyet*, 31.01.1990.

rına rağmen Türkiye, 1989-1990 tarihlerinde gerçekleşen olayların Sovyetlerin bir iç işi olduğunu açıkladı. Sovyetlerin çöküşünden sonra ise Ermenistan'ı ilk tanıyan ülkelerin arasında yer aldı.[104]

Kara Ocak ya da Kanlı Ocak olarak ta bilinen Bakû Olayları'ndan hemen sonra, Azerbaycan Komünist Partisi birinci sekreteri Abdurrahman Vezirov istifa etti, yerine Başbakan Ayaz Muttalibov atandı ve Hasan Hasanov başbakan oldu. Türkiye olayları Sovyetlerin iç işi olarak değerlendirdi, Başbakan Mesut Yılmaz Ermenilere ve Azerilere insani çerçevede yardım yapabileceklerini ilan etti.[105]

Bütün bu gelişmeler olurken Irak'ın 2 Ağustos 1990'da Kuveyt'i işgali ile başlayan ve 28 Şubat 1991'e kadar süren Körfez Krizi ve Savaşı bir anlamda Ermenistan-Azerbaycan çatışmasının dünya kamuoyunda unutulmasına yol açtı. Kızılordu, Körfez Savaşı'nı bahane ederek Kafkaslar ve Baltık Cumhuriyetlerinde yığınaklar yaptı. Haziran ve Temmuz 1991 dönemi yine Ermenilerin Karabağ köylerine hücumları ve birçok Azeri Türkünü katletmeleriyle devam etti.

Nihayet 19 Ağustos 1991'de Moskova'da SSCB ve Komünist Partisi'nin 70 yıllık ömrünü bitiren bir hükümet darbesi gerçekleşti. Bu kargaşa ortamında Kızılordu ve Sovyet İçişleri Bakanlığı Birlikleri (OMON) Bakû'deki Halk Cephesi Merkezi'ne zorla girerek Ebulfeyz Elçibey'i yaraladılar. Bazı Halk Cephesi üyeleri tutuklandı.

Gorbaçov'a karşı yapılan başarısız hükümet darbesi, sadece Gorbaçov'u ve Komünist Parti'yi yıkmakla kalmadı, aynı zamanda 70 yıldır Komünist zulmü altında inleyen halkların ve ulusların da kendi topraklarına kendi kişiliklerine ve özgürlüklerine sahip çıkmalarına sebep oldu. Esasen beklenen bu gelişme, kısa süre-

104. Gökçe, a.g.m., s. 1119.

105. Hurç, a.g.e., s. 19.

de etkisini göstermiş ve önce Baltık Ülkeleri, ardından da öteki ülkeler bağımsız birer cumhuriyet haline gelmişlerdir. Bu kapsamda Azerbaycan, 30 Ağustos 1991'de bağımsızlığını ilan etti. Türkiye bu yeni Türk devletini 9 Kasım 1991'de resmen tanıdı. Türkiye Azerbaycan'ı tanıyan ilk ülke oldu. Yeni Kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti 86.600 km², nüfusu 7.023.000 idi. Ülke, Ayaz Mutalibov'un başkanlığını yaptığı Komünist Partisi tarafından idare ediliyordu.[106]

Bu günlerde Dağlık Karabağ bölgesinde yaşayan Ermeniler, Karabağ'da bağımsızlık ilan ederek, adını "Arstaklı Ermenistan Halk Cumhuriyeti" olarak değiştirdiler. Bu karar Azerbaycan Anayasası'na aykırı olduğu için Azerbaycan Parlamentosu protesto etti. Azerbaycan parlamentosu bunun üzerine Dağlık Karabağ'ın özerk statüsünü kaldırıp doğrudan Azerbaycan'a bağladı. 1991 Eylül ayı ortalarında Ermeniler yeniden Azerbaycan-Ermenistan sınırındaki köylere (Şaumyan bölgesi) saldırdılar ve birçok insanı öldürdüler.[107]

Eylül 1991'de Karabağ'daki durumu Karabağ'a giren Hürriyet Gazetesi muhabiri şöyle tasvir ediyordu: "Dünyadan saklanan bir iç savaş… Dağlık Karabağ'daki Ermeni ablukası… Namluların çevrildiği Azeri köyleri… Yakılan yıkılan evler… Kurşunlanan, bombalanan Azeriler… Havada uçuşan roketler… Otomatik tüfek mermileri… Kurdukları barikatlarda kımıldamayan Sovyet tankları… Esirler… Yaralılar… Ölüler… Kaçırılan Azeri Türkler ve dünyanın duymadığı imdat çığlıkları…"[108]

Ermenilerin, Şaumyan bölgesindeki köylere saldırması üzerine Yeltsin ve Nazarbayev'in teşebbüsleri ile sorunun halledilmesi

106. Hurç, a.g.e., s. 20.

107. Hurç, a.g.e., s. 20.

108. Hürriyet, 25 Eylül 1991'den alıntı Hurç, a.g.e., s. 21.

için Kafkasya'da Jeleznovodsk kentinde, 24 Eylül 1991 tarihinde iki ülke anlaşmaya vardı. Buna göre, ateşkes sağlanacak, Ermenistan; Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olduğunu kabul edecek, bölgeye kendini yönetmek için bir takım olanaklar sağlanacaktı. Ancak görüşmelerin yapıldığı sırada bile çatışmalar devam ediyordu. 20 Kasım 1991 tarihinde ise Azerbaycan'ın ateşkese uyulmadığını göstermek amacıyla davet ettiği Rus ve Kazak gözlemcilerin içinde bulunduğu helikopter, Ermeniler tarafından düşürüldü. Bu olay Azerbaycan tarafını birtakım önlemler almaya yöneltti. Ermenistan'a giden demir yolu kapatıldı. Ayrıca Azerbaycan Yüksek Sovyeti 26 Kasım 1991 tarihli toplantısında Dağlık Karabağ Özerk Bölgesinin statüsünü ortadan kaldırdı ve onu oluşturan ilçeleri direk Bakû'ye bağladı. Bu gelişmeler barış görüşmelerini sonuçsuz bıraktı.[109]

1991 Aralık ayının son günlerinde Karabağ'da kanlı olaylar dinamik bir şekilde devam etti. Ermeniler Hankenti'ni topçu ateşi altına aldılar. 1992 yılı Ocak ayı sonunda çatışmalar şiddetle devam ediyordu. Bir Azeri helikopteri Ermeni roketleriyle düşürüldü.

Ermenistan Dağlık Karabağ olaylarına doğrudan katıldığını hep saklamaya çalıştı. Olayın Azerilerle Dağlık Karabağ Ermenileri arasında geçtiğini iddia etti. Karabağ'daki çarpışmalara Azerbaycan ve Ermenistan milli ordularının yanı sıra Rus ordusunun 81'inci tümeni gizli olarak katılarak Ermenilere askeri destek sağlıyordu. Şubat ayı sonuna gelindiğinde Karabağ'daki çatışmalar Şuşa'nın civarına ve Azerbaycan-Ermenistan sınırına kadar yayılmıştı. 25–26 Şubat 1992'de Ermeniler ağır silahlar, makineli tüfekler ve toplarla Hocalı'ya saldırdılar ve genç, yaşlı, kadın, çocuk hiç kimseyi ayırmadan, herkese ateş açtılar. Tarihe "Hocalı Katliamı" olarak geçen

109. Gökçe, a.g.m., s. 1116; Hurç, a.g.e., s. 20-21.

bu hadisede yüzlerce Azeri Türkü öldürüldü. Saldırıda 600'den fazla sivil öldürüldü. Bunlardan 63'ü çocuk, 106'sı kadın, 70'i yaşlı idi. Ayrıca 487 kişi Ermenilerce rehin olarak götürüldü. 1.275 kişi yaralandı, 150 kişiden ise hiç haber alınamadı. Rus tarafı saldırılarla alakasının olmadığını açıkladı. Fakat daha sonra Dağlık Karabağ'da 366. Motorize Piyade Alayı'nda görev yapan ve olaydan sonra firar eden dört Rus askeri basın açıklaması yaparak Azerilere karşı kutsal görev olarak çatışmaya teşvik edildiklerini itiraf etti.

Muttalibov'un her şeye rağmen Rusya ile aynı kulvarda yürüme politikası Rusya ordusunun 366. Alayı'nın 26 Şubat 1992'de Hocalı katliamında aktif rol almasıyla çökmüştü. Hocalı Katliamı Azerbaycan'da büyük bir infiale sebep olmuş ve oklar Muttalibov'a çevrilmişti. Muttalibov'u istifaya götüren yolda bardağı taşıran son damla "Hocalı Katliamı" olmuştu. Baskılar üzerine Muttalibov başkanlıktan istifa ettiğini açıkladı.

Muttalibov'dan sonra seçimlere kadar devlet başkanlığını geçici olarak Yakup Mehmedov yürüttü. 7 Haziran 1992 günü yapılan Azerilerin ilk ve tek serbest seçimlerini Azerbaycan Halk Cephesi Lideri Ebulfeyz Elçibey kazanarak cumhurbaşkanlığı görevine başladı.[110]

Ebulfeyz Elçibey'in Cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra Azerbaycan birliklerinde belirli bir toparlanma görüldü. Hatta kaybedilen toprakların bir kısmı geri alındı. Ancak bu durum uzun sürmedi. Kısa bir zaman sonra Ermeni birliklerinin şiddetli saldırıları başladı. Ermeni birlikleri Mayıs 1992'de Nahçıvan'a saldırmaya başladı. 9 Mayıs'ta Karabağ'ın son kalesi olan Suşa'ya tank, top ve roketlerle saldırdılar. 11 Mayıs'ta Suşa da düştü. 12 Haziran'da Azeriler Karabağ'ı Ermenistan'dan geri almak için ciddi bir saldırıya

---

110. Hurç, a.g.e., s. 22.

geçtiler. Bu saldırı Haziran ayı sonuna kadar sürdü. 15 Haziran'da 15 köy Ermenilerden kurtarılmıştı. Her defasında ateşkesi bozan Ermeniler bu defa ateşkes istemeye başladılar. Oysa 4 yıldır süren ve 2000 kişinin ölümüne sebep olan bu savaşta ateşkesi hep Ermeniler bozmuştu. Ancak Azerilerin üstünlüğü uzun sürmedi. 1993 yılına gelindiğinde Karabağ'ın tamamının yanı sıra bir kısım Azerbaycan toprakları da Ermenilerin eline geçmişti.1993 yılında Azerbaycan'la Ermenistan arasındaki problemleri çözmek amacıyla AGİK çerçevesinde 11 üyeli bir "Minsk Grubu" oluşturuldu. Bu grup Roma'da bir barış planı hazırladı. İstenenler şunlardı: "... sürekli bir ateşkes sağlanacak, Ermeni kuvvetleri İşgal ettiği Dağlık Karabağ'dan çekilecek, Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ'a uyguladığı ambargo kaldırılacak, AGİK gözlemcileri bölgeye gelecek ve Minsk görüşmeleri sonuçlandırılacak…" ancak bu girişim de bir sonuç vermedi.

Azerbaycan'da iç karışıklıkların çıkması ve hızla tırmanması durumu Azerbaycan aleyhine değiştirmiştir. Ermenistan tarafı karışıklıkları fırsat bilerek süreci tıkadı ve bunu yaparken, "Azerbaycan'da gerçek iktidarın kim olduğu belli değil, kimi muhatap alacağımızı bilemiyoruz" bahanesini ileri sürdüler. Tüm bu olaylarda Rusya'nın bölgeye barışın erken gelmesini istememesinin de önemli payı vardı.

Nisan ayı başından itibaren Ermeniler ani bir saldırıyla bir defa daha Azerbaycan topraklarına girerek Kelbecer şehrini ele geçirdiler. Bu arada Ermenistan Savunma Bakan Vekili Vazgen Manukyan "Sınırların değişmezliği ilkesini tanımadıklarını, Karabağ'ın Azeri toprağı kalamayacağını açıkladı ve Kelbecer'in işgaline katıldıklarını" itiraf ettikten sonra "Bugünkü siyasi gerçekler karşısında Türkiye, Ermenistan'a saldıramaz" şeklinde meydan okudu. Bazı araştırmacılara göre, Ankara müdahale edip etmeme konusunda

karasızlık içinde bocalarken Azerbaycan'ın çağrısı üzerine Rusya'nın devreye girmesiyle, Türkiye 24 saat içinde devre dışı kalmış ve inisiyatif Rusya'nın eline geçmiştir.

Kelbecer'in işgaliyle Ermeniler, daha önce Ermenistan-Karabağ arasında açtıkları Lâçin koridorundan sonra ikinci bir koridoru da açmış oldular.[111]

Azerbaycan lideri Elçibey'in 2 Nisan 1993 tarihinde Kelbecer'in Ermeniler tarafından işgali sırasında bölgedeki sivilleri çıkarmak için istediği 2 helikopteri, yine dönemin Ankara hükümeti bu tür müdahalelerin Rusya ile karşı karşıya gelmeye neden olacağı gerekçesiyle reddetti.[112]

Ermenilerin, Hocalı'da yaptıkları katliamlar ve arkasından Kelbecer bölgesinde gerçekleştirdikleri saldırılar ile birlikte Türkiye, Ermenistan politikasında değişikliğe gitti. Türkiye, Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki çatışmalarda Azerbaycan tarafını destekleyerek 1993 yılında Ermenistan sınırını kapatma kararı aldı.[113]

3 Nisan 1993'te Kelbecer'in Ermenistan tarafından tamamen işgal edilmesinden sonra Türkiye yine Ermenistan'a yönelik, işgalden vazgeçme çağrılarını sürdürmüş, bu arada ilişkileri de kademeli olarak sınırlandırmaya başlamıştır. Ermenistan'ın işgalci tavrını sürdürmesi üzerine Türkiye, Ermenistan ile olan sınırını kapattı. 15 Nisan 1993'te dönemin Cumhurbaşkanı Turgut Özal ile birlikte Türkistan Cumhuriyetleri gezisine katılan Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin, basına yaptığı açıklamada, "Ermenistan'ın Azerbaycan'a son saldırılarından sonra Türkiye üzerinden geçmekte olan tüm insanî yardım uçuşlarının da durdurulduğunu, hiçbir uçuşa izin verilme-

111. Hurç, a.g.e., s. 23.

112. Gökçe, a.g.m., s. 1120.

113. Gökçe, a.g.m., s. 1120.

yeceğini, buna rağmen geçmek isteyen uçakların gerektiğinde ateş açılarak indirileceğini" ifade etti.[114]

26 Şubat 1992'deki Hocalı Katliamı sonrası Turgut Özal Azeri-Ermeni sorununun vardığı boyutu görerek politikasını değiştirmiş, özellikle Batı'nın gönderdiği yardımlarla Ermenistan'a gizlice silah sevk etmesini fark etmesi bunda etkili olmuş olabilir. Ancak onun sert tutumu Dışişleri Bakanı Çetin tarafından destek görmedi.

114. Hurç, a.g.e., s. 55.

AHISKA TÜRKLERİ

Karabağ meselesinin Şubat 1988'de Türkiye ve dünya gündemine gelmesinden yaklaşık bir buçuk yıl sonra Sovyetler Birliği'nin çeşitli bölgelerinde vatanlarından uzakta sürgün hayatı yaşamakta olan Ahıska Türkleri trajik olaylarla haber konusu oluyordu. Haber ajansları Özbekistan'da meydana gelen etnik çatışmalarda Mesket Türkleri de olarak adlandırılan Ahıska Türklerinin öldürüldüklerini bildiriyordu. İlk haberlerde Özbeklerle azınlıktaki Mesket Türkleri arasındaki şiddet olaylarında ölü sayısının 50'ye yükseldiği ve 500'den fazla kişinin yaralandığı ifade ediliyordu.

Milliyet gazetesi şiddet olaylarının özellikle Fergana kentinde çokça yaşandığını, öfkeli Özbeklerin Mesket Türk'ü avı başlattıklarını yazıyordu. İki taraftan da birçok kişinin ölmesine kadar varan şiddet olaylarının, Fergana'daki bir pazar yerinde iki taraf arasında başlayan tartışmadan kaynaklandığı belirtiliyordu.

Komünist Partisi yetkililerine göre, Özbeklerin öfkesi çapulculuk boyutlarına çıkmıştı. İntikam amacıyla kapıları kırarak evlere giren zorba Özbekler Mesket Türk'ü aradıklarını söylüyorlardı.

Sovyet basınında yer alan haberlerde 500'den fazla sarhoş Özbek gencinin, ellerinde sopalar, demir çubuklar ve molotof kokteylleri olduğu halde sokaklara dökülüp, evleri yağmaladıkları ve ateşe verdikleri yer alıyordu.

Sovyet lideri Mihail Gorbaçov, şiddetin tırmanması üzerine,

itidal çağrısı yapıyordu. Sovyet İçişleri Bakanı Vadim Bakatin, olayların birileri tarafından kışkırtıldığını, ancak bunların kimlikleri konusunda henüz bir bilgileri olmadığını söyledi. Bakatin, gerilimin artması üzerine, İçişleri Bakanlığına bağlı 6 bin kişilik bir birliğin Özbekistan'a gönderildiğini ve bölgede yeterli miktarda güvenlik kuvveti bulunduğunu açıkladı.[115]

Milliyet gazetesi birkaç gün sonra gelişmelerle ilgili verdiği haberde ise, 3 Haziran'da Fergana'da. bir pazar yerinde küçük bir kavgadan sonra başlayan çatışmaların Özbekistan'ın diğer kentlerine de sıçradığını ve son olarak Hokand kentinde 5 binden fazla Özbek'in kente dehşet saçtığını yazıyordu. Özbek göstericilerin hükümet binalarına ve özellikle karakollara saldırdıkları, evleri, araçları taşladıkları, yaktıkları haberde yer alıyordu.

Sovyet televizyonu olayın bastırılması için bölgeye 9 bin kişilik takviye güvenlik kuvveti gönderildiğini bildirirken, yapılan yorum da, Özbekistan'da polisin şiddeti durdurmada yeterli güce sahip olmadığını, olaylar karşısında çaresiz kaldığını açık açık ifade etti.[116]

Gazetelere bu şekilde yansıyan ve 3-11 Haziran 1989 tarihlerinde yaşanan olaylar, daha sonra yapılan tespitlere göre, binden fazla evin yakılıp yıkılması, 300'den fazla günahsız insanın ölümü, binlerce kadına, çocuğa ve yaşlıya yapılan işkenceler ile sonuçlanıyordu. Bu dehşet verici olaylar sebebiyle 20 bini Fergana Bölgesi'nden olmak üzere Özbekistan'dan 100 bine yakın Ahıska Türkü koparılarak başka ülkelere deyim yerindeyse tekrar sürgün ediliyordu.[117]

---

115. "Özbekistan'da Türkler Boğaz Boğaza", *Milliyet*, 07.06.1989.

116. *Milliyet*, 11.06.1989.

117. http://www.ahiskaturkleri.com/ahiska-ve-ahiskalilar/1989-fergana-soykirimi/

Sovyet rejiminde sürgün hayatı geçiren Ahıska Türkleri hep dışlanmış ve çok zor şartlar altında yaşam mücadelesi vermişlerdir. 1944-1956 yılları arasında pasaportsuz ve kimliksiz yaşadılar. Ayrıca milli benliklerini unutturmak için "Siz Mesketsiniz", "Gürcü halkının parçasısınız, Türk değilsiniz, Gürcü Müslümanlarısınız" gibi telkinler yapıldı. Ahıska Türkleri, kendilerine yapılan tüm bu baskı ve haksızlıklara rağmen Türklüklerini, örf-adetlerini ve geleneklerini korumayı başardılar.[118]

Bilindiği gibi, Gürcistan'da yaşamakta olan 120 bin Ahıska Türkü 15 Kasım 1944 tarihinde bir gecede, Stalin tarafından sınır güvenliği gerekçesiyle, insanlık dışı metotlarla yerlerinden yurtlarından sürgün edilmişti. Bunlar yük vagonlarında 8-10 aileden olmak üzere Orta Asya bölgesi dışında Rusya Federasyonu ve Sibirya'ya dağıtılmıştı. Bu yolculukta, Ural dağlarının soğuk havası birçok insanın hayatının sonu olmuştur. Bir buçuk ay süren yolculuk sonunda Ahıska Türkleri Orta Asya'ya, daha açık bir ifadeyle Özbekistan, Kırgızistan ve Kazakistan'a yerleştirilmiştir. Bu dönemde Ahıska Türklerinden önemli bir kısmı yolculuk esnasında soğuk vagonlarda (20.000), bir kısmı vardıkları yerde hastalık ve açlıktan (30.000) ölmüştür. Bunların yarısından çoğu (70.000 kişi) Özbekistan'a yerleştirilmiştir.[119]

Haziran 1989'da Özbekistan'da yaşanan acı olaylara şahit olan şair ve yazarlarından Muhammed Salih hatıralarını kale-

---

118. Ali Paşa Veyseloğlu, *Ahıska Türklerinin Dramı*, Ankara, 1999, s. VII; Seferov, a.g.m., s. 400.

119. Rehman Seferov – Ayhan Akış, "Sovyet Döneminden Günümüze Ahıska Türklerinin Yasadıkları Cografyaya Göçlerle Birlikte Genel Bir Bakıs", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Güz 2008, Sayı 24, s. 399; Orhan Uravelli, "Sovyet Resmi Belgelerinde Ahıska Sürgünü", http://www.ahiska.org.tr/wp_pdf/sayi16/parcali/09_sayi16.pdf, Erişim 25 Mart 2012.

me aldığı *Yolname Özgürlük Mücadelesi* isimli eserinde şunları yazmaktadır:

"Olaylar kâh alevlenerek, kâh azalarak bir hafta devam etti. Hokant'ta ve Namangan'da bir çok kimse tutuklandı. Halka ateş açıldı, birkaç kişi öldü. Kavganın son merhalesinde Ahıska Türklerinin çoğunluğu Fergana'dan çoktan tahliye edilmişlerdi. Bu, biz Özbek aydınları için, bilhassa Türk topluluklarının birbiriyle yakınlaşma mecburiyetini yaymaya çalışan aydınlar için, utanç verici bir durumdu."[120]

1944'ten 1989'lara kadar Fergana'da kardeşçe yaşayan Özbek Türkleri ile Ahıska Türkleri 1989'a gelindiğinde niçin bir çatışma içine girmişti? Aralarına kim, niçin ve nasıl nifak sokmuştu?

Aradan yıllar geçtikten sonra yapılan araştırmalar ve tespitler bunun KGB tarafından gerçekleştirilen bir provokasyon olduğunu ortaya koymaktadır. KGB Özbekler ile Ahıska Türkleri arasında etnik çatışma meydana getirmekle birçok hususta Moskova yönetimi açısından yarar sağlıyordu. Öncelikle 1989'lara gelindiğinde çatırdamaya yüz tutan Sovyet rejiminde onlarca yıl baskı gören Özbeklerde Ruslara karşı gittikçe artmakta olan düşmanlık Ahıska Türklerine yöneltiliyordu.

Bunda 1986-89 yıllarında Özbekistan'daki pamuk yetiştirmedeki yolsuzluklar hakkında soruşturma yapmak için Moskova'dan gelen özel müfettişler Ermeni asıllı Telman Gdlyan ve Nikolay İvanov'un, binlerce Özbek Türkü'nü tutuklayıp ceza evlerine göndermesinin rolü büyüktü. Aslında bu Yuri Andropov döeminde başlatılan ve Gorbaçov döneminde devam ettirilen geniş çaplı Özbek politikacıları temizleme harekâtından başka bir şey değildi. Sovyet yönetimi 1982-1988 yılları arasında Özbekistan Komünist Partisi elitlerini

120. Muhammed Salih, *Yolname Özgürlük Mücadelesi*, İstanbul, 2002, s. 166.

merkeze tam sadakatle hizmet edeceğine inanılan görevlilerle değiştirmişti. 1983'te Özbekistan Komünist Partisi I. Sekreteri Şeref Raşidov görevden alınarak yerine İnamcan Osmanhocayev tayin edildi. 1986'da Osmanhocayev de görevden alınarak, yerine Refik Nişanov göreve getirildi. Değişiklik ilçe parti teşkilatları kadrolarına varıncaya kadar geniş çaplı yürütülmüştü. Pamuk yolsuzluğu Moskova tarafından istenmeyen kadroların temizlenmesi için bir araç olarak kullanılmıştı. Bu durum Özbekistan'daki toplum içinde azınlıklara karşı özellikle Ruslara ve Ermenilere karşı düşmanlığa varan öfkeli hislerin doğmasına yol açmıştı.[121]

1989 Mayısında Ahıska Türklerine karşı açık düşmanlık yapılmaya başlandı. Özellikle kırsal kesimdeki halk Ahıska Türklerine karşı kışkırtılıyordu. Onlara deniyordu ki:

- Ahıska Türkleri zaten suçlu oldukları için Özbekistan'a sürülmüşlerdir, derhal kendi yerlerine dönmelidir,

- Ahıska Türkleri Özbekistan'daki Ruslar ve diğer milletlerle anlaşarak Özbeklerin bağımsızlığına engel olmak istiyorlar,

- Moskova'nın desteği ile Ahıska Türkleri yasa dışı yollarla Özbekistan'da servet sahibi olmuşlardır.[122]

Her yerde Ahıskalılar tehdit ediliyordu. "Şu güne kadar Özbekistan'ı terk edeceksiniz" deniyordu.[123]

Olayların görgü tanığı Muhammed Salih o dönemin şartlarında halkın bilinçsizce saldırılarda bulunduğunu şu sözlerle ifade ediyor:

"Bu insanlar ne yapmakta olduklarını bilmiyorlardı. Yıllar boyun-

---

121. John Staples, "Soviet Use of Corruption Purges as a Control Mechanism: The Uzbekistan Case", *Pass Perfect*, Vol. 2, 1993, s. 29-48; http://www.ahiska-turkleri.com/ahiska-ve-ahiskalilar/1989-fergana-soykirimi/

122. Seyfeddin Buntürk, *Rus Türk Mücadelesinde Ahıska Türkleri*, Ankara, 2007, s. 338.

123. Buntürk, a.g.e., s. 251.

ca baskı altında tutulan insiyakların yularını biraz gevşetmişlerdi. Bu sıkıntılara isyan vardı. Bunun ne ve kime karşı olduğunu da hakkıyla idrak edemiyorlardı. Ahıska Türkleri sebeplerden sadece birisiydi. Bu da muhtemelen KGB tarafından tezgâhlanan 'sebep' idi.

Aslında, bu uzun yıllar boyunca hak ve hukukları çiğnenen insanların kör intikamıydı. Kan dökme, evleri ateşe verme isteği onların şuuraltında olgunlaşan zehirli meyveydi."[124]

Özbek Türkleri ile Ahıska Türkleri arasında etnik çatışma çıkarılmasının bir diğer sebebi o dönemde vatana dönüş için büyük bir mücadele veren ve bunda önemli sonuçlara ulaşmış olan Ahıska Türklerinin Sovyetler Birliği için stratejik öneme sahip Ahıska bölgesine geri dönüşlerini önlemek ve onun yerine Rusya Federasyonu'nun Orta Volga bölgesinde ihtiyaç duyduğu tarım bölgesine iskân etmekti.

Gürcistan'ın Türkiye ile sınır bölgesinde yer alan Ahıska bölgesi gerçekten de sadece Moskova değil, aynı zamanda Tiflis ve Erivan içinde stratejik öneme haizdi. Ayrıca Rusya'nın askeri bir üssünün de olduğu bölgede rejimin güvenmediği topluluğun bulunması tehlikeli ve sakıncalı bulunmaktaydı.[125] Bu sebeple Sovyetler Birliği'nin başka sınır bölgelerinde tampon ve güvenlik bölgelerinin genişliği birkaç yüz metre olduğu halde, Ahıska bölgesinde 78 km'ye kadar çıkarılarak Ahıska yasak bölge ilan edilmişti. SSCB'nin çöküşüne kadar bu bölgeye girmek için Sovyet vatandaşları bile izin ve vize almak zorundaydı.[126]

Bölgenin bu stratejik öneminden dolayı 28 Nisan 1956 tarihinde SSCB Yüksek Sovyeti Prezidyumu Balkar, Çeçen, İnguş, Karaçay

124. Salih, a.g.e, s. 165.

125. Buntürk, a.g.e., s. 379.

126. A.g.e., s. 228.

ve Kalmuk gibi sürgün halklarına vatanlarına dönüş izni verirken, Ahıska Türkleri ile Kırım Türklerine bu izni vermiyordu.[127]

Bu sebeple vatan özlemi ile yanıp tutuşan Ahıska Türkleri 1956'dan sonra ancak vatanlarına yakın olan Azerbaycan ve Kabartay – Balkar bölgelerine göç etmek zorunda kalıyorlardı.[128]

Ancak yine de yılmadılar. Ahıska'ya dönme umutlarıyla Moskova yönetimine devamlı müracaatta bulundular. Sadece 1957-1967 yılları arasında Kremlin'e 3.500 dilekçe, başvuru ve mektup gönderdiler.[129]

Şubat 1961'de Taşkent'te bir araya gelen Ahıska Türklerinden 600 delege "Milli Hakları Korumak İçin Türk Birliği" isimli bir komite teşkil ettiler. Bu komite Moskova'ya 125 kişilik bir heyet göndererek isteklerini iletmeye çalıştılar. Bu komite 1964 yılından itibaren kendileriyle aynı kaderi paylaşan Kırım Türkleri ile ortak bir kurultay düzenlediler ve ortak hareket etme kararı aldılar.[130]

1985'te Mihail Gorbaçov'un Sovyetler Birliği Komünist Partisi I. Sekreterliğine seçilmesi ve açıklık, yeniden yapılanma politikalarını uygulamaya koyarak halka daha çok hak ve özgürlük vermeye başlamasıyla, Ahıska Türkleri vatana dönüş için faaliyetlerini yoğunlaştırdılar. İç ve dış basında sorunları yer almaya başladı. Gürcistan Hükümeti de 1987'de Ahıska Türklerinin anavatanlarına dönmelerine izin vereceğini, bunun için ilk olarak 300 ailenin yerleştirilmesi için hazırlıklar yapılacağını kararlaştırdı. Ancak bu hazırlıklar hiç bir zaman bitmedi.[131]

---

127. *A.g.e.*, s. 227.
128. *A.g.e.*, s. 228.
129. *A.g.e.*, s. 234.
130. *A.g.e.*, s. 233.
131. *A.g.e.*, s. 244.

1988'lere gelindiğinde Ahıskalılar vatanlarına dönüş konusunda önemli mesafeler almışlardı. 28-31 Mayıs 1988'de içinde Ahıska Türklerinin bulunduğu Moskova ve Tiflis yönetiminin bir devlet komisyonu kurulmuş, Ahıska bölgesinde incelemelerde bulunmuştu.

28 Temmuz 1988'de Ahıska Türklerinden bir grup temsilci Moskova'ya giderek Sovyetler Birliği Komünist Partisi Politbüro üyesi Demiçev ile görüşerek Ahıska Türklerinin haklarının iade edilmesi ve anavatanlarına dönme talepleri iletildi. Demiçev konuyu SBKP I. Sekreteri Gorbaçov ve diğer yetkililere aktaracağı sözü verdi. Temsilcilerin Ahıskalılar ilgili basın yasağı ve sansürün kaldırılması talebini ise anında telefonla yetkililere talimat vererek çözdü.

Görüşmeden sonra ilk kez Moskova Televizyonu Ahıska Türkleri ilgili 4-5 dakikalık haber program yayınladı. 18 Ağustos 1988'de ise *İzvestiya* gazetesinde ilk defa Ahıska Türklerinin sürgün tarihini anlatan "Yıllar Arasındaki Köprü" isimli bir makale yayınlandı. Bundan sonra Sovyet basınında Ahıska Türkleri ile ilgili yazılar sıkça çıkmaya başladı.[132]

1989 yılı başlarına gelindiğinde Ahıska Türklerinin mücadelesi doruk noktasına ulaşmış bulunuyordu. Haklarına kavuşmaları, vatanlarına dönmeleri an meselesiydi. Bu durum karşısında Sovyet yetkilileri zor bir durumla karşı karşıyaydılar. Moskova'nın dünya toplumuna entegre olma çabaları ve uluslararası anlaşmalar Ahıska Türklerinin problemlerine çözüm bulmasını gerektiriyordu. Yani artık Moskova Ahıska Türklerini taleplerini göz ardı edemeyecek bir duruma gelmişti.[133]

İşte bu aşamada Özbekistan'da Özbekler ile Ahıskalılar arasında çıkacak bir etnik çatışma Moskova'yı bu çıkmazdan kurtarabilirdi.

---

132. *A.g.e.*, s. 248-250.

133. *A.g.e.*, s. 323.

Nitekim, Fergana olaylarından bir ay sonra 74 bin Ahıskalının Özbekistan'dan Gürcistan dışında farklı Sovyet ülkelerine iskan ettirildiği görülmektedir. Bu nüfusun 40.000'i Azerbaycan'a, 17.500'ü Kazakistan'a, 16.000'i ise Rusya'nın güneyindeki Krasnodar ve Rostov Bölgesi'ne, Kurs, Belgorad, Tula ve Smolensk şehirlerine yerleştiriliyordu.[134]

Böylece Fergana olayları sayesinde Moskova bir taşla iki değil, üç kuş birden vurmuştu. İlk olarak, Pamuk Soruşturması dolayısıyla ortaya çıkan Ruslara ve Ermenilere karşı Özbek öfkesi Ahıskalılara yönlendirilmişti. İkincisi bu olaylarla can derdine düşen Ahıskalılar anavatanlarına dönme taleplerini askıya almak zorunda kalmış ve başka bölgelere dağıtılmıştı. Üçüncüsü Moskova Rusya'nın bazı tarım bölgelerinin ihtiyacı olduğu göçmen ihtiyacını temin etmiş oluyordu. 1986 yılında Sovyetler Birliği Hükümeti aldığı gizli bir kararla Rusya'nın Orta Volga boyunda çökmekte olan tarım sektörünü geliştirmek için Özbekistan'dan 100 bin kadar göçmeni buraya iskân etme kararı almıştı. Ancak yıllar geçmesine rağmen bu karar hayata geçirilememişti. Tersine köyden şehre olan akınlarla bu bölgenin nüfuzu daha da azalmıştı. Fergana olaylarından sonra ise 16.000 Ahıskalı buraya yerleştirilerek terk edilmiş Rus köylerine insan gücü götürülüyordu.[135]

Muhammed Salih'e göre Fergana olayları Refik Nişanov'un başlanlıktan alınmasıyla bitiyordu. Halk arasındaki dedikodulara göre, Nişanov'un görevden alınma sebebi Fergana olayları idi. Fakat Salih bu görüşe katılmamaktadır. Ona düşüncesine göre, Gorbaçov'un güvenilir adamlara ihtiyaç duyduğundan onu SSCB Yüksek Sovyeti Başkan Yardımcılığına tayin ederek yanına almıştı. Gorbaçov

---

134. *A.g.e.*, s. 393; Seferov, a.g.m., s. 401.

135. Buntürk, a.g.e., s. 327.

onun yerine hiç kimsenin tanımadığı, Komünist Partisi Kaşkaderya Vilayeti I. Sekreteri İslam Kerimov'u atamıştı.[136]

Sürgün yıllarında Ahıska Türklerinin en büyük arzusu Türkiye'ye gitmek oldu. Onların bu konuda devamlı suretle Moskova'ya yaptıkları müracaatlar 1989'da kabul edildi. Sovyet yetkilileri Türkiye'nin kabul etmesi halinde göçlerine izin verilebileceğini ilettiler. Onların bu isteği 1989'da Bulgaristan Türklerinin Türkiye'ye yoğun göçlerinin yaşandığı bir döneme denk geldiğinden Ankara tarafından reddedildi.

Ancak Ahıskalılar ısrarlarından vaz geçmediler. Moskova Türk Büyükelçiliği nezdinde müracaatlarını devam ettirdiler. 1990 yılında Moskova Büyükelçiliğinin konunun tekrar değerlendirilmesi yolunda görüş bildirmesi üzerine, Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın talimatıyla, ilgili Devlet Bakanlığınca muhtemel bir göç için çalışmalar yeniden başlatıldı.[137]

Ahıska Türkleri, Özal'ın 11 Mart 1991'de Moskova ziyaretinde Türkiye Büyükelçiliğine gelmesinden saatler önce konutun önünde Türk bayraklarıyla toplandı. Göstericiler. "Hoş geldin Turgut Özal", "Türkiye bize atabeylik yap, anayurda dönek", "Ahıska Türklerini acele kabul edin" ve şu ilginç pankartı taşıdı: "Biz bir küçük Osmanlıyız, vatanımızı severiz, zamanı gelir sınırları gezeriz, Türk iyemize hor bakanları ayağımızla ezeriz."

100 kadar gösterici, Özal'ı, gelişinde alkış yağmuruna tuttu. Cumhurbaşkanı bunun üzerine bahçeden çıkarak temsilcilerini çağırdı. Ahıska Türkleri liderlerinden İbrahim Mecitoğlu Özal'dan Türkiye'ye göç etmelerine izin verilmesini istedi. Özal da bu konuyla ilgileneceğini söyleyerek Ahıskalılara umut verdi.[138]

---

136. Salih, a.g.e., s. 167.

137. Buntürk, a.g.e., s. 423-425.

138. Cenk Başlamış, "Özal Türk Modelini Önerdi", *Milliyet*, 12.03.1991.

Özal Moskova'dan sonra Kazakistan'ın başkenti Almatı'ya geçtiğinde buradaki Ahıskalılarla da görüştü. Özal Türkiye'ye döndükten sonra Başbakanlıkta 27 Mart 1991'de yapılan toplantıda Ahıska Türklerinin Türkiye'ye kabul edilmesi durumunu incelendi.[139]

20 Ocak 1992'de Moskova'ya gelen Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin, Türkiye'ye gitmek için yılardır bekleyen Ahıska (Mesket) Türklerine, "göç müjdesi" verdi. Moskova'da Azerbaycan, Kırgızistan, Kazakistan gibi ülkelerde zor koşullarda yaşayan Ahıska Türklerinden bir grubu kabul eden Çetin Türkiye'ye ilk grubu hemen alacaklarını, diğerlerinin de aşamalı olarak göç edeceğini söyledi. Ancak Dışişleri Bakanı, ilk grupla kaç kişinin göç etmesine izin verileceğine değinmedi.

Milliyet gazetesinin belirttiğine göre, Türkiye'ye göç etmek isteyen Ahıskalılarla ilk ilgilenen Cumhurbaşkanı Turgut Özal oldu. Özal'ın girişimleriyle, göç edecek grubun Urfa'nın Ceylanpınar bölgesine yerleştirilmesi kararlaştırıldı. Ancak, Türkiye ve bölgede yaşanan hızlı gelişmelerle, bu konu bir süredir rafa kaldırılmıştı.[140]

Özal Nisan 1993'te Almatı'ya tekrar geldiğinde yine Ahıskalılarla görüşmeyi ihmal etmedi. O gün Özal ile görüşen Ahıskalılar arasında bulunan Ali Paşa Veyseyoğlu o günü şöyle anlatıyor:

"Rahmetli Cumhurbaşkanı Turgut Özal, 1993 senesinde Almatı'ya geldi. Ahıska Türklerinden 50 kişilik bir heyeti kabul buyurdu. Konuşmasında şöyle demişti. "Cümlenize merhaba aziz soydaşlarım. İki yıl önce de Almatı'ya gelmiştim, o gelişimde sizin değerli şairiniz Ali Paşa Veyseloğlu bana bir mektup takdim etmişti. Mektupta Ahıskalı Türklerin kim olduğu, ne zulümlere duçar oldukları etraflı bir şekilde yazılmıştı. Ahıska Türkleri bizim de bildiğimiz

---

139. Buntürk, a.g.e., s. 425.

140. Cenk Başlamış, "Mesketlere Göç Edebilme Müjdesi", *Milliyet*, 22.01.1992.

gibi, Doğu Anadolu Türkleridir. Kendilerini Osmanlı Türk'ü olarak görüyor ve Türkiye'ye göçmek istiyorlar. Hali hazırda Türkiye'ye göç meselenizi hallettik.

T.B.M.M. karar alarak 1993 yılında 100.000 Ahıska Türk'ünün Türkiye'ye göç etmesini uygun gördü. Türkiye'de iklimi iyi olan şehirlere, kasabalara sizleri yerleştireceğiz. Bundan sonra soydaşlarınızla birlikte hiçbir zulme uğramadan mutlu bir şekilde yaşayacaksınız. Allah yardımcınız olsun".

Ahıska Türkleri, bu sözler üzerine sevinçten göklere çıktı. Vatanımıza, yıllardır acıyla kıvranarak hayal ettiğimiz topraklara kavuşuyoruz diye sevinmeye başlamıştık. Nice yaşlı insan, "Türkiye Türkiye" diye sayıklayarak öldü. Ölen insanların gözlerinde cennet vatanın hasreti okunuyordu. Fakat bize de o vatana kavuşmak nasip değilmiş...

Atalar boş yere dememiş, "Fukaraya taş yokuşta ulaşır". Bizim kara bahtımız böyleymiş. Bir hafta sonra o cennet mekân insan, Turgut Özal Allah'ın rahmetine yürüdü. Rahmetlinin ölümünden önce 65 aileyi havaalanından sevinç gözyaşlarıyla yola vurmuştuk, bir daha da Türkiye'den haber gelmedi. Turgut Özal'ın vefatından sonra Ahıska Türkleri, Türkiye'ye götürülmedi. Acılara, ıstıraplara, tecavüzlere, toplu katliamlara uğrayan Ahıska Türkleri, şimdi Asya coğrafyasında yapayalnızdır."[141]

141. Veyseloğlu, a.g.e., s.216-217.

GAGAVUZ TÜRKLERİ

1989 Haziran ayı başlarında Özbekistan'da şiddetli saldırılara maruz kalan Ahıska Türklerinin dünya gündemine gelmesinin üzerinden daha üç ay geçmeden Sovyetler Birliği'ndeki bir başka Türk halkı da sorunlarıyla dünya basınına konu oluyordu. Moldova'da sorunlarının çözümü için Kişinev yönetiminden olumlu bir cevap alamayan Gagavuz Türkleri dünya basınında haber oluyordu.

Milliyet gazetesinin 31 Ağustos 1989 günkü nüshasında yayınlanan Cenk Başlamış'ın Moskova'dan gönderdiği "Şimdi de Gagavuz Türkleri" başlıklı yazısına göre, Moldova Cumhuriyeti'nde yaşayan Türk asıllı Gagavuzların sorunları yavaş yavaş Moskova'daki gazetelere yansımaya başlamıştı.

"Dil tartışması" nedeniyle Moldova ile Moskova arasında gerginleşen ilişkileri inceleyen Moscow News gazetesi, aynı cumhuriyetle yaşayan Hıristiyan Gagavuzların sorunlarının göz ardı edilmesini eleştiriyordu.

Moscow News gazetesine göre, Moldova yönetiminin sorunlarına kayıtsız kalması nedeniyle Gagavuzlar Kişinev'den çok Moskova'ya, Moldovalılardan çok Ruslara güveniyordu. Bu sebeple gazete Moskova'nın özerklik isteyen Gagavuzlar için bir yardım programı oluşturması çağrısında bulunuyordu.

Gagavuz sözcüğü bir görüşe göre Gök Oğuz'dan, bir başka görüşe göre ise "Keykavus" adından çıkmıştır. 1064 yılında Asya'dan

Avrupa'ya geçmişlerdir. Kuzeyden geldikleri de ileri sürülmektedir. XI. yüzyılda Hıristiyan olmuşlar, bir dönemde Ruslaştırmaya hedef olmuşlar, ancak başarılı olmamıştı.[142]

Dünyadaki nüfusları 250.000'den fazla olduğu tahmin edilen Gagavuzların büyük bir çoğunluğu eski SSCB topraklarında yaşamaktadır. 1989 nüfus sayımına göre, bunların 152.000'ilişkileri bugün Gagavuzya diye anılan Güney Moldova'da, 40.000 kadarı Ukrayna'nın Odessa ve eski Besarabya toprağında, kalanları ise Kabardino Balkar, Kazakistan, Türkiye, Yunanistan ve Romanya'da yaşamaktadır.[143]

1989 Ağustos ayında Gagavuz Türklerini Sovyet basını ve dolayısıyla Sovyet Hükümeti'nin desteklemesi sebepsiz değildi. Bu dönemde Moldova'da SSCB'den ayrılma ve Romanya ile birleşme yönündeki taleplerde artış olmaktaydı. Bu sebeple Moldova Hükümeti ile sorunlar yaşayan Gagavuzlara karşı Moskova destek veriyordu. Diğer taraftan Gagavuzlar Moldova ile Romanya'nın birleşme ihtimaline karşı tavır almaları için kışkırtılıyordu. Böyle bir durum gerçekleştiği takdirde, Büyük Romanya'ya dâhil olacakları, ellerindeki topraklarının alınacağı ve romenleştirilecekleri ifade ediliyordu. Kısacası 1989'da Gagavuzların özerklik talebi gibi Moldova Hükümeti'ni zayıflatacak her türlü isteklerinin desteklenmesi Moskova'nın yararına görülüyordu.

Oysa, Gagavuzların romenleştirileceklerini söyleyerek Moldova Hükümetine karşı çıkmalarını öğütleyen Moskova uzun yıllar onları ruslaştırmaya çalışmıştı. Bu sebeple Gagavuzlar Gorbaçov döneminde uygulanan açıklık ve yeniden yapılan politikaları çer-

---

142. Cenk Başlamış, "Şimdi de Gagavuz Türkleri", *Milliyet*, 31.08.1989.

143. Günden Peker, "Gagauz Özerklik Süreci: Dün ve Bugün", *Avrasya Etüdleri*, Yaz 1995, s. 37.

çevesinde ortaya çıkan kısmî özgürlüklerden yararlanarak milli haklarını kazanma mücadelesine giriştiler. 1988'de Komrat'ta toplanarak Gagavuz Halkı ismiyle bir milli hareketi başlatan Gagavuzlar 10 Şubat 1988'de Kişinev'de Komünist Parti binası önünde gösteri yaparak özerklik talebinde bulundular. Ancak göstericiler tutuklanarak mahkeme sevk edildiler ve para cezalarına çarptırıldılar.[144]

Ancak bundan yılmayan Gagavuz Halkı hareketinin mensupları 21 Mayıs 1989'da ilk kongrelerini düzenlendiler. Kongrede "Gagavuz Otonom Cumhuriyeti'nin Kurulması Hakkında" isimli beyanname hazırlandı. Otonom taleplerine Moskova'dan destek alınması kararlaştırıldı. Oluşturulan 60 kişilik bir heyet 1989 Mayıs ayında Moskova'ya gitti ve SSCB Milletler Yüksek Komitesi'nin Başkanı Anatoliy Lukyanov'la görüştü. Mesele Sovyet Parlamentosuna aksetti. 1989 Ağustos'unda heyet tekrar Moskova'ya gelerek Lukyanov ile tekrar görüşmelerde bulunmuştur.[145]

İşte bu görüşmeler neticesinde yukarıda *Milliyet* gazetesinin haberine konu olan Moskova gazetelerinin Gagavuzlara destek talep eden yazıları yayınlanmaya başladı. Sovyetler Birliği Merkez Yönetimi 1989-1991 yılları arasında Moldova Hükümetine karşı hep Gagavuzların yanında yer alacaktı.

Gagavuz Halk Hareketi 12 Kasım 1989'da Kişinev yakınlarındaki Komrat kentinde bir kongre düzenlendi. Bu kongrede delegeler coşku içinde Gagavuz Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni ilan ettiler. Ancak üç gün sonra Gagavuzların coşkusu yarım kaldı. Çünkü Moldova Yüksek Sovyeti (Parlamento), bu karara kesinlikle

---

144. Roman Velev, *Moldova'da Ulusal Azınlıklar ve AGİT'in Rolü: Gagauz Örneği*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2007, s. 122-123.

145. Velev, a.g.e., s. 123.

karşı çıktı. Gerekçe ise, kararın Sovyet ve Moldova anayasalarıyla çelişmesiydi.[146]

Gagavuzlar özerklik isteklerini açıklamalarından sonra yoğun bir tehdit kampanyasına maruz kaldılar. Gagavuz Türklerinin özerklik istemine karşı çıkan, başta Moldova Halk Cephesi olmak üzere, çeşitli grupların bağlattığı "anti-Gagavuz" kampanyası çerçevesinde, ürkütücü bazı bildirilere de rastlandığı haber verilmekteydi.[147]

Tüm tehdit ve baskılara rağmen 22 Temmuz 1990'da Komrat'ta toplanan ikinci Gagavuz Kongresinde Gagavuz otonomisine destek beyan edildi. Bunun yanı sıra bir devlet üniversitesinin kurulması kararı alındı ve Gagavuz Özerk Devletinin tuğrası, marşı ve bayrağı belirlendi. Gagavuz bayrağının açık mavi ortasında beyaz yuvarlak içinde düz bakan kurt başı bulunuyordu. Bu bayrak tüm devlet binalarında beş seneye yakın bir süreyle dalgalandı. 1995 senesinde kurt başlı bayrak değiştirildi, yerine mavi, beyaz ve kırmızı renklerinden oluşan yeni bayrak kabul edildi.[148]

Moldova Parlamentosu 1990 Ağustos başlarında tekrar Gagavuz meselesini ele aldı ve otonomi kararını geçersiz sayarak iptal etti. Moldova Parlamentosunun Gagavuz otonomisini tanımamakta ısrar eden tavrını sert bir şekilde protesto etmek isteyen Gagavuzlar 19 Ağustos 1990'da SSCB içinde kalmak şartıyla, Moldova'dan bağımsızlıklarını ilan ettiler. Ayrıca Gagavuz istihbarat birimi ve ilk Gagavuz askeri gücü – "Bucak Batalyonu" kurulmaya başlandı. Moldova Hükümeti'nin bağımsızlık ilanını askeri

146. Velev, a.g.e., s. 124; Cenk Başlamış, "Hıristiyan olan 200 bin Gagavuz Türk'ü", *Milliyet*, 28.11.1989.

147. "Gagavuzlara Tehdit", *Milliyet*, 21.12.1989.

148. Velev, a.g.e., s. 125-126; Harun Güngör – Mustafa Argunşah, *Gagauz Türkleri Tarih-Dil-Folklor ve Halk Edebiyatı*, Ankara, 2002, s. 51.

güç kullanarak bastırma teşebbüsü Moskova'nın ordu birliklerini sevkiyle önlendi.

Yeni Gagavuz devletinin parlamentosu için milletvekili seçimleri 25 Ekim 1990'da yapıldı. Parlamentonun 31 Ekim 1990'da yapılan ilk oturumunda devlet başkanlığına Stepan Topal, meclis başkanlığına Mihail Kendigelen seçildi.[149]

Türkiye Cumhurbaşkanı Turgut Özal Gagavuz Türklerinin yeni devlet oluşumuna destekledi. Özal 11 Mart 1991 tarihinde Moskova'ya yaptığı ziyaret esnasında Türkiye Büyükelçiliğinde Gagavuz Cumhurbaşkanı Stefan Topal ile Cumhurbaşkanlığı Sekreteri Georgi Ratkoğlu başkanlığındaki Gagavuz heyetini kabul ederek görüştü. Basına kapalı olarak yapılan bu görüşmede, Özal siyasi, ekonomik ve kültürel yardım isteyen Gagavuzlara destek sözü verdi.

Ayrıca Özal'ın Gorbaçov ile yapacağı görüşmede Gagavuzlara Moldova'da uygulanan baskıları da gündeme getireceği basında yer aldı.

Gagavuz temsilcileri, görüşmeden sonra Özal'a üzerinde kurt başı olan bayraklarını hediye ettiler.[150]

Özal, Türkiye'ye döndükten sonra da Gagavuzlarla ilgisini kesmedi. Moldova'dan kendisine mektup yazan Dimitri Uzun'u Türkiye'ye çağırtmış ve Trakya'da bir çiftlikte ağırlamış ve Gagavuz Türklerinin sorunlarını dinlemişti. Dimitri Uzun bu görüşme esnasında Gagavuzların sorunları ve çözüm yolları ile ilgili olarak hazırladığı bir dosyayı da Özal'a takdim etmişti.[151]

Gagavuzlar Moldava Hükümetine karşı kendilerini desteklediği için her zaman Sovyet yönetiminin yanında yer aldılar. Bu

149. Velev, a.g.e., s. 128-129; Güngör, a.g.e., s. 45; *Milliyet*, 02.11.1990.
150. Cenk Başlamış, "Özal Türk Modelini Önerdi", *Milliyet*, 12.03.1991.
151. Derya Sazak, "Afrika'daki Özal", *Milliyet*, 10.12.1991.

sebeple 27 Mart 1991'de SSCB çapında yapılan SSCB'nin birlik anlaşmasını destekleyip desteklemediklerini soran referanduma Gagavuzya'da % 91 gibi güçlü bir destek çıkıyordu. Ayrıca Gagavuz devleti SSCB'yi güçlendirmek adına 19 Ağustos 1991 yapılan Komünist Askeri Darbesi'ni de destekleyip kutlama telgrafı çekiyordu.

Bu arada Sovyetler Birliği'nde başarısız darbe sonrası yaşanan hızlı gelişmeler, Türk Dışişlerini harekete geçiriyordu. Türkiye Dışişleri Bakanlığından temsilciler Orta Asya'daki Türk Cumhuriyetlerinin yanı sıra, Gagavuzya'yı ziyaret ediyordu.

Önce başkent Kişinev'de, Moldova yönetimi ile görüşmeler yapan bakanlık heyeti, daha sonra Gagavuzların yaşadığı Komrat kasabasına geçti. Heyette Başbakanlık Başdanışmanı Oğan Soysal, Başbakanlık Daire Başkanı Eftal Yurday, Dışişleri Bakanlığı Kültür İşleri Genel Müdürü Büyükelçi İsmet Birsel ve Moskova Büyükelçiliği Müsteşarı Tarık Yalvaç yer aldı.

Heyet üyeleri, Gagavuz liderlerinden Cumhurbaşkanlığı Sekreteri Georgi Ratkooğlu ve Belediye Başkanı Andrey Büyükli'nin de aralarında bulunduğu 35 kişilik bir grupla, yaklaşık iki saat görüştü.

Gagavuzlara, Moldova yönetimi ile olan anlaşmazlıkları görüşmeler yoluyla çözme çağrısında bulunan, ayrıca ekonomik ve kültürel yardım sözü veren heyet Karadeniz Ekonomik İşbirliği Projesi'ne Ukrayna ve Moldova'nın da katılacağını, bu proje çerçevesinde Türkiye'nin Gagavuzlara da, ekonomik yardım yapabileceğini belirttiler.

Ancak gazetelere yansıyan haberlere göre, Dışişleri temsilcileri Ankara'nın Moldova Hükümeti ile Gagavuzlar arasındaki sorunlara müdahale etmek istemediği, ancak Türklere karşı zor kullanılmasına da sessiz kalmayacağı mesajını verdi.[152]

---

152. Cenk Başlamış, "Gagavuzlara Yardım Sözü", *Milliyet*, 24.09.1991.

25 Aralık 1991'de SSCB'nin çökmesi Gagavuz bağımsız devletinin de sonu anlamına geliyordu. Bu durum Türk dünyası açısından ilginç bir paradoksu ortaya çıkarıyordu. SSCB'nin çöküşüyle Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan gibi yer altı ve yer üstü kaynaklarıyla güçlü Türk ülkeleri bağımsızlıklarına kavuşurken, Gagavuzlar bağımsızlıklarını kaybedecekleri bir sürece giriyorlardı. Çünkü, SSCB'nin çöküşüyle Gagavuzlar en güçlü koruyucularından mahrum kalıyordu. SSCB'den bağımsız olan Moldova devleti iktidarda Moldovan milliyetçilerinin bulunması sebebiyle Gagavuz devletini tanımadı.

1994'de Moldova'da iktidar değişip Köylü Partisi seçimleri kazanana kadar Gagavuz Türkleri zor günler geçirdi. Yeni Hükümet Gagavuzlara daha sıcak yaklaşıyordu. Yine de bağımsızlık vermek niyetinde değildi. Gagavuz Türklerinin 1991-1994 yılları arasında bağımsızlıklarını korumak için uluslararası alanda destek arayışları, çaba ve gayretleri sonuç vermedi. Çeşitli görüşmelerden sonra 23 Aralık 1994'de Moldova Parlamentosunda kabul edilen kısıtlı siyasi özerkliği kabule mecbur kaldılar.[153]

153. Güngör, a.g.e., s. 47-50; Velev, a.g.e., 131-138.

TATARİSTAN

1990'lı yılların sonunda Türk basınına SSCB'de yaşayan Türk topluluklarından, Rusya Sovyet Sosyalist Federasyonu'na bağlı Tataristan Sovyet Sosyalist Otonom Cumhuriyeti'nden Türkiye ile doğrudan ekonomik ve ticari ilişkiler kurma isteği yansıyordu.

Milliyet gazetesinin 1990 Aralık ayındaki haberlerine göre, Tataristan Sovyet Sosyalist Otonom Cumhuriyeti'nin Başbakanı Muhammed Sabirov 25 Aralık 1990'da Türkiye'ye yaptığı ziyarette Volga nehri aracılığıyla Türkiye ile bir ulaşım bağlantısı kurulmasını teklif etti. Bu yolla gemilerin Tataristan'dan Türkiye'ye iki haftada gelebileceğini söyledi. Başbakan ayrıca gelecek sene, yani 1991 yılında Türkiye'nin Tataristan'dan 2 milyon ton ham petrol almasını içeren ekonomik ve ticari işbirliği protokolünü imzalıyordu.[154]

Gazetenin bir hafta sonraki başka bir haberinde de, Tataristan'ın Ankara'daki Sovyet Büyükelçiliğinde bir temsilcilik açmak için girişimde bulunmayı kararlaştırdığı ifade ediliyordu.[155]

Bu olağan dışı bir durumdu. Sovyetler Birliği'ni oluşturan 15 birlik cumhuriyeti merkezin aracılığı olmaksızın bir başka ülke ile doğrudan ilişkilere giremezken, 15 birlik cumhuriyetinden biri olan Rusya Sovyet Sosyalist Federe Cumhuriyeti'ne bağlı bir oto-

---

154. *Milliyet*, 26.12.1990 ve 27.12.1990.

155. *Milliyet*, 05.01.1991.

nom cumhuriyet olan Tataristan'ın böyle ilişkiye girmek istemesi normal bir durum değildi.

Fakat Gorbaçov'un yönetiminde Sovyetler Birliği'nde her şey hızlı değişiyor ve umulmadık gelişmeler oluyordu. Böyle gelişmelerden birisi de 30 Ağustos 1990'da yaşanmış ve Tataristan Parlamentosu egemenliğini ilan etmiş, otonom cumhuriyet statüsünü birlik cumhuriyeti statüsüne yükselterek kendisini SSCB'nin 16. Cumhuriyeti ilan etmiş ve Tataristan Sovyet Sosyalist Otonom Cumhuriyeti ismini de Tataristan Cumhuriyeti olarak değiştirmişti. Şimdi bu kararına paralel olarak Türkiye ile her alanda diplomatik ilişki kurmaya hazırlanıyordu.[156]

Aslında dünya Sovyet Cumhuriyetlerinin egemenliklerini ilan etmelerine alışmıştı. Baltık ülkelerinin egemenliklerini ilan etmelerinden sonra diğer cumhuriyetler de ilan etmişti. Egemenlik ilan etme kervanına Çeçenistan ile Tataristan da katılıyordu.

SSCB Devlet Başkanı Mihail Gorbaçov SSCB'den birer kopmakta olan cumhuriyetleri tekrar merkeze bağlamaya çalışırken, Rusya Federasyonuna bağlı özerk cumhuriyetler de bağımsızlık yolunda somut adımlar atmaya başlamıştı.

Rusya Federasyonu 89 idari birimden oluşuyordu. Bu 89 idari birimden 21'i cumhuriyet, 6'sı megabölge (kray), 49'u vilayet (oblast), 2'si federal statüde kent, 1'i özerk bölge ve 10'u özerk yöre (okrug) statüsündeydi.

21 özerk cumhuriyetten yedisini Türk halkları oluşturuyordu. Bunlar Tataristan, Başkurdistan, Çuvaşistan, Saha (Yakutistan), Tuva, Hakasya ve Altay özerk cumhuriyetleriydi. İki özerk cumhuriyette ise Türkler Çerkez toplulukları ile ortak cumhuriyetleri oluşturuyordu. Bunlar Karaçay-Çerkez ve Kabardino-Balkar özerk

---

156. *Milliyet*, 05.01.1991.

cumhuriyetleriydi. Ayrıca Dağıstan özerk cumhuriyetinde Kumuk ve Nogay Türkleri de yaşamaktadır.[157]

Özerk cumhuriyetler arasında Tataristan zengin petrol ve doğal gaz yatakları ve gelişmiş sanayisi ile dikkatleri çekmektedir. Petrol ve doğal gaz Elmet, Leninogorsk, Alabuğa, Mendeleyev şehirlerinde çıkarılmaktadır. Çıkarılan petrol boru hattıyla Moskova, Perm, Gorkiy, Kuybişev, Yaroslavl, Rezon ve Başkurdistan'daki rafinerilere gönderilir. Petrol ve doğal gaz sanayisinin yanında kimya ve petrokimya sanayii de gelişmiştir. Kimya fabrikalarında polietilen, aseton, sentetik kauçuk, film gibi dört bine yakın kimyevi madde imal edilmektedir. Ayrıca Kazan'da uçak, bilgisayar, kamyon ve dizel motor fabrikaları faaliyet göstermektedir.[158]

Ancak, Tataristan halkı Sovyet döneminde bu zenginliklerden hiçbir şekilde istifade edememekteydi. Mesela, Tataristan'dan çıkarılan ham petrolün satışından gelen gelirin % 85'i doğrudan Kremlin'e gitmekteydi. Bu sebeple ülke zenginliğini topluma yansımamakta ve Tatarlar düşük gelir standardıyla yaşamak zorunda kalmaktaydı. Tatar aydınları zengin topraklarda yoksul yaşama çelişkisinden kurtulmanın tek çaresinin milli egemenlik ve siyasi bağımsızlıkta yattığını fark ediyorlardı.

Aydınlar Sovyetler Birliği'nde çöküşün belirtileri görülmeye başlandığı 1990'lara gelindiğinde milli egemenlik elde etme fırsatının da oluştuğunu gördüler. Aslında onlara bu fırsatı, SSCB'nin çökmekte olmasından ziyade, SSCB Devlet Başkanı Mihail Gorbaçov ile SSCB'nin en güçlü üyesi Rusya Sovyet Sosyalist Federe Cumhuriyeti Devlet Başkanı Boris Yeltsin arasındaki iktidar çekiş-

157. http://www.rusya.ru/SiyasiveIdariYapi.htm. Erişim, 25 Mart 2012; Ali Yiğit, "Rusya Federasyonu'nda Yaşayan Türk Topluluklarının Anadillerini Kullanma Oranlarındaki Bölgesel Farklılıklar", s. 2.

158. http://tr.wikipedia.org/wiki/Tataristan, Erişim, 25 Mart 2012.

mesi yaratıyordu. 1990-1991 yılları arasında bu iki lider arasındaki siyasi üstünlük mücadelesi hem SSCB genelinde, hem Rusya Federasyonunda yıllarca baskı altında tutulan Tatar ve Çeçen gibi halkların milli haklarını talep eden seslerini yükseltmelerine uygun zemin hazırlıyordu.

Özellikle Yeltsin statü bakımından kendisinden bir üst konumda bulunan Gorbaçov'u zayıflatmak amacıyla cumhuriyetlerin merkezden bağımsızlıklarını teşvik edici bir tutum sergiliyordu. Hatta Yeltsin Nisan 1990'da Tataristan'ın başkenti Kazan'a yaptığı bir ziyarette Tataristan gibi otonom cumhuriyetlere kaldırabilecekleri kadar milli egemenlik almalarını tavsiye ediyordu. 11 Haziran 1990'da Yeltsin'in kendisi Rusya Federasyonu'nun SSCB'den egemenliğini ilan edecek ve Rusya kanunları ile anayasasının her şeyin üstünde olduğunu ve SSCB'nden ayrılma hakkını saklı tutacağını ortaya koyacaktı. Bu durum Tataristan gibi otonom cumhuriyetlere egemenliklerini almalarını cesaretlendirecekti.[159] İşte tüm bu gelişmelere paralel olarak Tataristan Parlamentosu 30 Ağustos 1990 günü Rusya Federasyonu'ndan egemenliğini ilan ediyordu.

Rusya Federasyonu'nda başkanlık sistemine geçen Yeltsin ilk devlet başkanlığı seçimleri için 12 Haziran 1991 tarihini belirlediğinde Tataristan'dan ilginç bir tepki alıyordu. Tataristan Rusya Federasyonu'na bağlı olmadıkları gerekçesiyle bu seçimlere katılmayacaklarını, onun yerine aynı tarihte Tataristan Cumhuriyeti Devlet Başkanlığı seçimlerini gerçekleştireceklerini açıklıyordu. 12 Haziranda yapılan seçimlerde Yeltsin Rusya Federasyonu devlet başkanı seçilirken, Mintimer Şaymiyev Tataristan devlet başkanı seçiliyordu.[160]

---

159. Katherine E. Graney, *Of Khans and Kremlins*, New York, 2010, s. 24.

160. A.g.e., s. 24-25; Deniz Yalçın, *Federal Bargaining In Post-Soviet Russia:*

Yeltsin devlet başkanı seçildikten sonra otonom cumhuriyetlere daha çok özgürlük ve siyasi hak almalarını teşvik eden tutumunun aksi politikalara yönelerek, onları Rusya Federasyonu merkez yönetimine bağlamaya çalıştı. Ancak Tataristan'ın Yeltsin'in bu politikalarına boyun eğmeye niyeti yoktu.

Tataristan ile Rusya Federasyonu arasındaki ilk önemli anlaşmazlık 12 Mayıs 1991'de Moskova'da Yeltsin ile özerk cumhuriyet yöneticileri arasında yapılan toplantıda açıkça ortaya çıktı. Yeltsin federasyonda yer alan özerk cumhuriyet yöneticilerini SSCB'nin yeni birlik anlaşmasını görüşmek üzere Moskova'ya davet etmiş bulunuyordu. Toplantıya 16 özerk cumhuriyetin yöneticisi katıldı. 15 yönetici yeni anlaşmayı uygun bulduklarını, Rusya Federasyonu'nun bir parçası olarak anlaşmayı imzalayacaklarını ifade ederken, Tataristan Devlet Başkanı Şaymiyev ise anlaşmayı Rusya Federasyonu'nun çatısı altında değil, SSCB'yi oluşturan bir cumhuriyet olarak doğrudan ve eşit bir taraf olarak imzalamak istediklerini bildirdi. Ancak, Yeltsin zengin petrol yataklarına sahip Tataristan'ın kendine bağlı olarak kalmasını istiyordu.

Bu konuyu gündeme getiren *Milliyet* gazetesi sorunun, nasıl bir uzlaşmayla çözüleceğinin bilinmediğini kaydeden siyasi çevrelerin, "Çıkarttığı 34 milyon ton petrolün sadece 1 milyon tonunu kendi adına satabilen Tataristan uyandı" şeklindeki yorumlarına dikkati çekiyordu.[161] Yeni birlik anlaşmasına Tataristan'ın Rusya Federasyonu'nun bir parçası olarak mı, yoksa SSCB'nin doğrudan bir parçası olarak mı imza atacağı meselesiyle ilgili sorunun nasıl çözüme kavuşturulacağı hiçbir zaman öğrenilemeyecekti.

A Comparative Study On Moscow's Negatiotions With Tatarstan And Bashkortostan, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2005, s. 66-67., s. 66-67.

161. "Kazan Türkleri Kazan Kaldırdı", *Milliyet*, 14.05.1991.

Çünkü, 19 Ağustos 1991'de Moskova'da Gorbaçov'a yapılan darbe girişimi SSCB'nin yeni birlik anlaşmasına imza atılmasına imkan vermedi.

Moskova darbesi sırasında Tataristan darbecilerden yana oldu. Şaymiyev yaptığı radyo konuşmasında darbe gerekçelerinin Rusya Federasyonu hükümetinin Tataristan'da hiçbir hukuki statüsünün olmadığını ortaya koyduğunu söyledi. Ancak darbe bastırıldıktan sonra Şaymiyev'in bu tutumu Yeltsin ve Rus demokratları tarafından sert bir şekilde eleştirilerek tutucu Komünist ve Tatar milliyetçisi olmakla suçlanmasına yol açtı. Ayrıca Şaymiyev'in görevinden derhal istifa etmesi istendi.[162]

Artık Tataristan ile Rusya Federasyonu arasında köprüler atılmış bulunuyordu. Tataristan Cumhuriyeti Parlamentosu 24 Ekim 1991'de bağımsızlığı ilan etti. Tataristan Parlamentosunun bağımsızlık ilanına ilişkin aldığı kararda, geçen yıl kabul edilen egemenlik bildirisine atıfta bulunularak, Rusya'nın ve SSCB merkezi devletinin Tataristan'ın yeni "Birlik"in eşit taraflarından biri haline gelmesine olanak tanımadığı hatırlatıldı. Kararda, ayrıca Tataristan'a yeni Yüksek Sovyet'te temsil hakkının da tanınmadığı belirtildi ve "Bu gerçekler karşısında Tataristan'ın bağımsızlık ilan etmekten başka yolu kalmadığı" ifade edildi. Ayrıca, halkın bu kararı destekleyip desteklemediğinin belirlenmesi için halkoylamasına gidilmesi amacıyla gerekli hazırlıkların en kısa sürede tamamlanacağı da açıklandı.[163]

Siyasi hak ve özgürlükleri genişletme politikalarını SSCB Merkez Yönetimi ile Rusya Federasyonu Hükümeti arasındaki çekişmelere temellendiren Tataristan 25 Aralık 1991'den itibaren zor

---

162. Yalçın, s. 67-68.

163. "Tataristan Bağımsız, *Milliyet*, 26.10.1991; Yalçın, s. 68.

durumda kalıyordu. Çünkü bu tarihte Yeltsin'in başında bulunduğu Rusya Federasyonu bu çekişmedeki üstünlüğünü ilan ediyordu; Yeltsin'in baskıları Gorbaçov'u Devlet Başkanlığı'ndan istifa etmek durumunda bırakıyor ve SSCB resmen ortadan kalkıyordu. Artık Tataristan Rusya Federasyonu ile karşı karşıya kalıyordu.

Tataristan ile Rusya Federasyonu arasındaki doğrudan ilk çatışma bağımsızlık referandumu ile yaşandı. Moskova yönetimini telaşlandıran, bağımsızlık referandumunda sadece Tataristan nüfusunun % 52'lik kesimini oluşturan Tatarlar değil, Tatar olmayan halklar, hatta Rusların bile "evet" oyu kullanacağını fark etmiş olmasıydı.

Bu sebeple bu referandumun önlenmesi Moskova açısından önemliydi. Bundan dolayı Rusya Federasyonu Devlet Başkan Yardımcısı Aleksandr Rutskoy Yeltisin'e olağanüstü hal ilan etmesini ve Tataristan'ı işgal etmesini tavsiye etti. Başbakan Yardımcısı Sergei Shakhray ise referandumu bir darbe olarak nitelendiriyordu. Rusya Federasyonu Anayasa Mahkemesi de hem 1990 milli egemenlik bildirisi, hem bağımsızlık konusunda gerçekleştirilecek referandumun Rusya Federasyonu Anayasasını ihlal olduğu konusunda hüküm çıkarıyordu.[164]

Ancak Tataristan kararlıydı. Moskova'dan gelen tehdit ve ikazlara boyun eğmeden referandum hazırlıklarını sürdürdü. Tataristan Parlamentosu 20 Şubat 1992 tarihinde halk oylamasına gitme kararı aldı.[165] Bu arada Tataristan'ın başkenti Kazan'da Şubat 1992'de yapılan Kurultay'da bağımsızlığa destek kararı çıktı.

164. Yalçın, s. 69-70.

165. Roza Kurban, "21 Mart 1992 Tarihinde Tataristan'da Yapılan Referandum ve Sonrası", http://www.turkocagi.org.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=3503:21-mart-1992-tarihinde-tataristanda-yaplan-referandum-ve-sonras&catid=113:yazarlar&Itemid=249, Erişim, 25 Nisan 2012.

Ayrıca Kurultay, Birleşmiş Milletler'e üyelik başvurusunda bulunulması kararı alırken, tüm ülkelerin Parlamentolarına Tataristan'ın bağımsızlığını tanıma çağrısında bulunuyordu.[166]

Referendum öncesinde bir radyo konuşmasına yapan Tataristan Devlet Başkanı Mintimer Şaymiyev halktan referandumda evet oyu kullanmalarını istedi.

Şaymiyev "Referendumda, topraklarımızdaki zenginliklerin bize mi, yoksa geçmişteki gibi merkeze mi ait olacağına karar vereceğiz. Bu nedenle hayır oyu kullanmamalıyız" şeklinde konuştu.

Şaymiyev, 1990 yılı Ağustos ayında Tataristan'ın egemenliğinin ilan edilmesinden sonra, ekonomik ve sosyal alanlarda olumlu gelişmeler sağlandığını, bağımsızlık sonrası Rusya ve diğer ülkelerle ilişkilerini yeniden düzenleyeceklerini söyledi.[167]

20 Mart 1992 tarihinde Tataristan'da halk Moskova'nın uyarılarını hiçe sayarak sandıklara koştu ve bağımsızlık yönünde oy kullandı. Referandum sonuçlarına göre, oy verme hakkına sahip halkın % 82'isi sandık başına gitmiş % 61.4'ü "evet" ve % 37.2'si "hayır" oyu kullanmıştı. Bu sonuçlar sadece Tatarların değil, Tatar olmayanların, özellikle Rusların da bağımsızlığı desteklediğini ortaya koyuyordu. Rusların çoğunlukta olduğu şehirlerde bağımsızlığa % 58.7 destek oyu çıkmıştı.[168]

Milliyet gazetesi referandum sonuçlarıyla ilgili haberinde şunları yazıyordu:

"Moskova, bağımsızlık yanlısı oyların yüzde 50'yi aşması durumunda, Tataristan'ın Rusya'dan ayrılacağı endişesiyle referanduma

166. "Tatarlar Da Bağımsız", *Milliyet*, 03.02.1992.

167. Cenk Başlamış, "Tataristan Kararlı", *Milliyet*, 21.03.1992.

168. Yalçın, s. 70.

karşı çıkıyordu. Rusya Başkanı Boris Yeltsin de son dakikada devreye girerek referandumun iptalini istemişti.

Tataristan liderleri ise, federasyondan ayrılmayı düşünmediklerini, ancak bundan sonra Rusya ve diğer ülkelerle eşit ilişkiler kurmak ayrıca, cumhuriyet topraklarındaki doğal zenginliklere sahip çıkmak islediklerini söylüyorlar.

Rusya Federasyonu üyesi diğer cumhuriyetlerin tersine güçlü bir ekonomiye sahip olan Tataristan, önemli bir petrol üreticisi.

Bu sonuçlarla Moskova ile Kazan arasındaki ilişkilerin biraz daha gerginleşmesi kaçınılmaz görünüyor.

Geçen yılın sonlarında, yine Rusya'ya bağlı Çeçen Cumhuriyeti'nin bağımsızlık ilan etmesi özerine Yeltsin, olağanüstü durum ilan etmiş ve başkent Grozny'ye asker sevk etmişti. Ancak halkın barikatlara koşması üzerine Yeltsin geri adım atmak zorunda kalmıştı.[169]

Halkoylamasından bağımsızlık için halk desteğini arkasına alan Tataristan Devlet Başkanı Şaymiyev referandum hemen ardından yaptığı açıklamada Rusya ile yeni federasyon anlaşmasını imzalamayacağını açıklıyordu.

Şaymiyev, Rusya'nın kendisine bağlı özerk cumhuriyetlerle ay sonunda imzalayacağı anlaşmanın, Kazan'ın istediği yetkileri içermediğini söylüyordu.

Şaymiyev, bağlı oldukları Rusya Federasyonu'ndan ayrılmayı düşünmediklerini yinelerken "Ama, söz. konusu anlaşmayı imzalarsak, bağımsız niteliğimizden uzaklaşırız" demekteydi.

Rusya'nın bütünlüğüne zarar vermek istemediklerini belirten Şaymiyev, federasyon anlaşması yerine Kazan-Moskova ilişkilerini yeniden düzenleyen ve referandum sonuçlarını da yansıtan ikili bir anlaşmadan yana olduklarını ifade etmekteydi.

169. Cenk Başlamış, "Tataristan Bağımsız" , *Milliyet*, 23.03.1992.

Rusya liderleri ise, diğer cumhuriyetler gibi Tataristan'ın da federasyon anlaşmasını imzalamasında ısrar ediyordu. *Milliyet* gazetesindeki haberden anlaşıldığına göre, birkaç gün kalmasına rağmen 31 Mart'ta imzalanacak anlaşmaya hangi cumhuriyetlerin katılacağı kesinlik kazanmamıştı.[170]

Şaymiyev'in açıklamalarından fark edildiği gibi, Tataristan SSCB'nin dağılmasının ardından bağımsızlık taleplerinin içeriğini yumuşatmakta ve Rusya Federasyonu dışında değil, içinde yer alacaklarını ama bir takım siyasi ve ekonomik haklarına da sahip çıkacaklarının mesajını vermekteydi.

Bu da anlaşılır bir durumdur. Çünkü, Tataristan Hükümeti bağımsızlık ilanından sonra geçen sürede uluslar arası toplumun Rusya'nın onaylamadığı bir bağımsızlığı tanımayacaklarını tecrübe etmişti. Ayrıca Rusya'nın boru hatları ve rafinerileri olmadan Tatar petrolü değersizdi ve kamyon ile helikopter gibi gelişmiş sanayi ürünlerinin de Rus müşterilerine ihtiyacı olduğu bir gerçekti.[171]

Öte yandan SSCB'nin dağılmasından sonra Yeltsin kendisini Rusya Federasyonu ile özerk cumhuriyetler ve diğer idari bölgeler arasındaki gelir paylaşımı ve siyasi yetkilerin sınırları ve dağılımı konusundaki mücadelenin içinde buldu. Bunun için yeni bir Rusya Federasyonu anayasasına, ondan önemlisi yeni bir federasyon anlaşmasına ihtiyaç vardı. Nitekim Yeltsin birkaç hafta içinde yeni bir Federasyon Antlaşması hazırlattı ve bunun imza tarihi olarak 31 Mart 1992 tarihini belirledi.[172]

Bu tarihte Moskova'da yapılan törende Rusya içinde yer alan 20

---

170. Cenk Başlamış, "Tatarlar Rest Çekti", *Milliyet*, 25.03.1992; Yalçın, s. 70-71.

171. Yalçın, s. 71.

172. Yalçın, s. 71-72.

cumhuriyetin 18'i, altı bölge ve 45 ilin başkanları anlaşmayı imzalarken Çeçenistan ve Tataristan cumhuriyetleri anlaşmaya imza koymadı.[173]

Tataristan bundan sonra 1992 yılı içinde ekonomik ve siyasi haklarını pekiştirme yolunda iki önemli adım attı. Önce Mayıs 1992'de ülke sınırları içindeki tüm vergi gelirlerini kendi kontrolü altına alarak Moskova'ya otomatik ödemelerin durdurulduğunu ilan etti. Ayrıca 6 Kasım 1992'de 1990 yılındaki milli egemenlik bildirisi temelinde yeni bir anayasa kabul etti.[174]

Bu arada Şaymiyev Türkiye'den bağımsızlıklarına destek istedi. 28 Haziran 1992 günü yayınlanan *Milliyet* gazetesinde çıkan demecinde Tataristan Cumhurbaşkanı Mintimer Şaymiyev Ağustos ayında Türkiye'ye bir ziyaret yapacağını söyledikten sonra, "Milyonlarca Tatar'ın gönlünde yatan, Türkiye'nin Tataristan'ı tanımasıdır" dedi.[175]

Ancak, bu ziyaret Ağustos ayında değil, Ekimde gerçekleşti. Tataristan Cumhurbaşkanı Şaymiyev TOBB'nin davetlisi olarak Türkiye'ye geldi. Cumhurbaşkanı Özal ve Başbakan Demirel ile görüştü.[176]

Rusya Federasyonu Devlet Başkanı Yeltsin'in özerk cumhuriyetler ile ilgili politikaları Sovyet dönemi ve Sovyet sonrasında birbirine zıt bir nitelik arz ediyordu. Sovyet döneminde otonom cumhuriyetlerine kaldırabileceğiniz kadar siyasi hak ve özgürlük istemekten çekinmeyin diyen Yeltsin, Sovyet sonrasında onların hak ve özgürlüklerini kısıtlama yoluna gitmişti. Bu durum özerk cumhuriyetleri halklarının Yeltsin'e olan güvenlerini sarsmıştı.

173. Cenk Başlamış, "Rusya'da Türk Pürüzü", *Milliyet*, 01.04.1992.

174. Yalçın, s. 73.

175. Gönül Pultar, "Tataristan Cumhurbaşkanı Geliyor", *Milliyet*, 28.06.1992.

176. *Milliyet*, 13.10.1992.

Bunun belirtileri Yeltsin'in Ekim 1992'de Rusya Federasyonu çapında kendisine halkın güvenini ölçen referandumda ortaya çıkıyordu. Özellikle Türk halklarının yaşadığı özerk cumhuriyetler ortalamanın çok altında destek oyu vererek, Yeltsin'e olan kırgınlıklarını gösteriyorlardı. *Milliyet* gazetesinin bildirdiğine göre, Yeltsin kendisine güvenle ilgili soruda, sandık başına gelen seçmenlerin yaklaşık yüzde 60'ından destek aldı.

Ancak, bu oran Rusya Federasyonu'nda yaşayan Türk asıllı halklar arasında yüzde 38 civarında kaldı.

Yeltsin, Yakutistan dışındaki Türk asıllı özerk cumhuriyetlerde, yüzde 50'nin üzerinde oy alamadı. Yakut Türklerinin yaşadığı Saha Yakut cumhuriyetindeki seçmenler ise ülke ortalamasının da üzerine çıkarak Rusya liderine yüzde 68 destek verdi.

Kazan Türklerinin yaşadığı Tataristan'da ise katılım oranı yüzde 21 olarak gerçekleştiği için buradaki referandum iptal edilmesi bekleniyordu.

Kumuk, Nogay Türklerinin yaşadığı Dağıstan'da Yeltsin'e güven duyduğunu söyleyen seçmenler yalnızca yüzde 14,5. Bu aynı zamanda şu ana kadar gelen en düşük sonuçtu.

Karaçay Türkleri, Yeltsin'e yüzde 25,9, Balkarlar yüzde 35.8, Çuvaşlar yüzde 36.3 ve Başkurtlar da yüzde 39,6 oranında destek verdi.

Genel olarak referandum sonuçlarına bakıldığında 1992'de Rusya Federasyonu çatısı altında yaşayan yaklaşık 10 milyon Türk asıllı seçmen arasında Yeltsin'e desteğin ortalama yüzde 37,7 civarında kaldığı görülüyordu.[177]

Federasyon Antlaşmasını imzalamayan Tataristan ile Yeltsin ikili görüşmeler yaparak orta yol bulma yoluna gitti. 1992 yılında başlayan görüşmeler iki yıl sürdü. Nihayet 15 Şubat 1994'de taraflar

177. Cenk Başlamış, "Türkler Yeltsin'e Kırgın", *Milliyet*, 28.04.1993.

"Yetki Paylaşımı Antlaşması"na imza attılar. Bu antlaşma için iki taraf da bir takım tavizler vermek zorunda kalmıştı. Ancak Tataristan egemenlik haklarından vaz geçmek zorunda kalmıştı. Çünkü antlaşma egemenlik haklarını tanımıyordu ve ekonomik bağımsızlığı iptal ediyordu. Rusya Federasyonu içinde "ortak" statüsü verilen Tataristan Rusya Federasyonu anayasasına tabi kılınıyordu.[178]

Böylece Yeltsin 1994 yılına gelindiğinde Tataristan'ı 1990'da biraz da kendi teşvikleriyle başlattığı bağımsızlık mücadelesinden vaz geçirip Rusya Federasyonu'na tabi kılmakla başarıya ulaşmıştı.

Aslında Tataristan'da sıkıntılı günler Yeltsin'den sonra Rusya Federasyonu'nda devlet başkanlığına seçilen Vladimir Putin döneminde başlayacaktı.

Tatar Milli Hareketi'nin önderlerinden Roza Kurban'a göre, 26 Mart 2000'de yapılan seçimlerde Putin'in Rusya devlet başkanı seçilmesi sadece Tatarların değil, gayri Rus tüm halklar için sonun başlangıcıdır. Çünkü Putin, Rusya'da tek devlet, tek millet, tek dil, tek din yaratma siyasetini takip etmektedir. Bu siyasetin amacı, Kurban'ın ifadesiyle, büyük Rus Devleti, büyük Rus milleti, Rus dili ve Hıristiyan dinini Rusya'da egemen kılmaktır.[179]

178. Yalçın, s. 79-80.

179. Roza Kurban, "21 Mart 1992 Tarihinde Tataristan'da Yapılan Referandum ve Sonrası", http://www.turkocagi.org.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=3503:21-mart-1992-tarihinde-tataristanda-yaplan-referandum-ve-sonras&catid=113:yazarlar&Itemid=249, Erişim, 25 Nisan 2012.

MOSKOVA'DA 1991 DARBE GİRİŞİMİ

19 Ağustos 1991 sabahı Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin tutucu üyelerinin darbe yaparak yönetimi Gorbaçov'dan devraldıkları haberi tüm dünyada yankılandı. Haberi Cumhurbaşkanı Turgut Özal tatil yapmakta olduğu Marmaris'te öğrendi. Neler oluyordu? Sovyetler Birliği'nde yapılan tüm reformlar, Batı ve Türkiye ile tesis edilen iyi ilişkiler, KEİB Projesi ne olacaktı? Tekrar soğuk savaş günlerine mi dönülecekti? Darbeyi gerçekleştirenlerin niyetleri ne idi?

Tüm bu ve buna benzer soruları cevaplayabilmek için Özal'ın bulunduğu Marmaris Okluk Koyundaki Devlet Konukevi'nde yoğun bir telefon trafiği yaşanmaya başladı. Bu telefonlardan biri Özal ABD Devlet Başkanı George Bush arasında gerçekleşti. Özal olayı yakın takibe almaya çalışıyordu. Daha sonra tatilini yarıda keserek Ankara'ya dönmeye karar verdi. Cumhurbaşkanlığı sözcüsü Kaya Toperi basına yaptığı açıklamada Özal'ın Sovyetler Birliği'ndeki gelişmeleri kaygı ile yakından izlediğini ve tatilini yarıda keserek 21 Ağustos sabahı Ankara'ya dönmeye karar verdiğini söyledi.[180]

Moskova'da yaşanan olağandışı gelişmeleri Türkiye'nin önde gelen siyasi liderleri de yakından izliyordu. DYP lideri Süleyman Demirel "Darbenin yeniden Sovyetler Birliği'ni Batı dünyasından

---

180. *Milliyet*, 20.08.1991.

koparması, ümitlerin yok olması anlamına gelip gelmeyeceği meçhuldür. Dünyada rahatsızlık yaratan bu olay Sovyetler Birliği'nin yeniden tehdit haline gelebilmesi ihtimalinden doğmaktadır. Bu durum bizi çok yakından ilgilendirir. 45 yıllık soğuk savaşın faturasını herkes ödemiştir ama Türkiye büyük bir fatura ödemiştir. Kalıcı barış ihtimallerinin belirdiği bir dönemde bunların bir seraba dönüşmesi insanlık için çok büyük bir kayıp olur" şeklinde düşüncelerini ortaya koyuyordu.[181]

DSP Genel Başkanı Bülent Ecevit ise basına verdiği demeçte şunları söylüyordu: "Sovyetler Birliği'nde altı yıldır gerçekleşmeyen perestroyka hayalinin yerini "Komünist Parti - Kızıl Ordu - KGB üçlüsü katı gerçeği alıyor. Gorbaçov öncesinde çarkları yarı korku ve yarı inançla dönen Sovyetler Birliği'nde Gorbaçov döneminde korku da, inanç da kalmadı. Şimdi bu üçlü korkuyu geriye getirebilir, ama ideolojik inancı geri getirebileceği çok kuşkulu. Gorbaçov düzeninin kalıcı kazanımı Doğu Avrupa ülkelerinin bağımsızlığı ve özgürlüğe kavuşmasıdır. Ancak Batı gerekli yardımı sağlamazsa bu ülkelerde de eskiye dönüş özlemleri canlanabilir. Türkiye Sovyetler Birliği ile ilişki ve işbirliğini geliştirme çabalarını yeni yönetim döneminde de sürdürmek için elinden geleni yapmalı. Türk ve Müslüman ağırlıklı Sovyet Cumhuriyetlerinin son yıllarda kavuştukları özgürlüklerin devamı için büyük komşusuna, karşılıklı güven ortamı içinde dostça telkinlerde bulunmalıdır."[182]

ABD Başkanı George Bush darbeyi yanlış ve yasadışı bir eylem olarak niteleyip Gorbaçov'un görevine geri dönmesini istedi. SSCB'ye yapılan tüm ekonomik yardımların kesileceğini ifade eden Bush "SSCB'de anayasaya aykırı güç kullanılmasını kınıyoruz ve

181. Aynı yer.

182. Aynı yer.

durumdan derin rahatsızlık duyduğumuzu kaydediyoruz. Bu yanlış ve yasadışı eylem Sovyet anayasasını olduğu gibi Sovyet halkının beklentilerini de çiğnemektedir", diyordu.[183]

Darbe Gorbaçov göreve gelmesinden sonra büyük bir patlama gösteren iki ülkenin ekonomik ilişkileri çerçevesinde KEİB projesinin geleceğinin ne olacağı sorusunu gündeme getirdi. Proje Türkiye'nin yoğun çalışmaları sonucunda imza aşamasına gelmişti. Dışişleri Bakanlığı Çok Taraflı Ekonomik İlişkiler Genel Müdür Yardımcısı Yaman Başkut Moskova'da Temmuz ayında bir araya gelen Sovyetler Birliği, Bulgaristan, Romanya ve Türkiye Dışişleri Müsteşarlarının KEİB projesinin çerçeve anlaşması üzerinde mutabakata vardıklarını hatırlattı ve "imza için Sovyetler Birliği'ndeki Birlik Anlaşmasının nihai sonuca varmasını bekliyorduk. Birlik anlaşmasıyla sadece merkezi yönetimin mi, yoksa diğer cumhuriyetlerin mi katılıp katılmayacağının kesinleştirilmesi açısından bekleniyordu" dedi. Darbe birlik anlaşmasının imzalanmasından bir gün öncesine rastlamıştı.[184]

Darbenin Sovyetler Birliği'nin yeni birlik antlaşmasının bir gün öncesine rastlaması tesadüf değildi. Çünkü darbeyi gerçekleştiren Sovyetler Birliği'nin tutucu yöneticileri SSCB'ni ortak devlet başkanı, dış politikası ve ordusu olan bağımsız devletler federasyonuna çeviren yeni birlik antlaşmasının ülkeyi dağılmaya sürükleyeceğinden endişe ediyorlardı. Ayrıca Gorbaçov tarafından 1985 yılından beri yürütülen reform politikaları sorunlara bir çözüm üretememişti. 1991'lere gelindiğinde ülke hala ağır siyasi ve ekonomik krizlerle boğuşmaktaydı. Ülkede yokluk hüküm sürmekteydi. Halk en temel ihtiyaç maddelerini bile satın almak için uzun kuyruklarda saatlerce beklemek zorundaydı. Devlet Başkan Yardımcısı

183. *Milliyet*, 21.08.1991.

184. Barçın Yinanç, "Karadeniz Projesi Ne Olacak?" *Milliyet*, 21.08.1991.

Gennady Yanayev ve KGB Şefi Vladimir Kryuçkov'un liderlik ettiği darbecilere göre artık bu duruma dur demenin zamanı gelmişti.

Darbe için en uygun zaman olarak Gorbaçov'un yeni birlik anlaşmasının imzalanacağı 20 Ağustos 1991'de Moskova'ya dönmek üzere Kırım'daki yazlığına 4 Ağustos'ta tatile çıktığı dönem seçilmişti. Ancak darbeden önce Gorbaçov'a son bir şansın verilmesi ihmal edilmedi.

18 Ağustos'ta darbecilerden bir grup Kırım'a giderek Gorbaçov'dan olağanüstü hal ilan etmesini veya görevi yardımcısı Yanayev'e bırakmak üzere istifa etmesini istediler. Ancak Gorbaçov onların taleplerini kesin bir dille reddetti. Darbeciler Gorbaçov'un yazlığından öfkeli bir şekilde eli boş ayrıldılar. Ancak Gorbaçov'un KGB tarafından kontrol edilen tüm iletişim hatları kesildi ve evin çevresi KGB'ye bağlı güvenlik güçleri tarafından kuşatıldı.

Grubun Kırım'dan Moskova'ya dönmesiyle darbe planına son şekli verildi ve sekiz kişiden oluşan Olağanüstü Hal Devlet Komitesi oluşturuldu. Bu komitede şu isimler yer aldı.

Gennady Yanayev (Devlet Başkanı Yrd.)

Valentin Pavlov (Başbakan)

Vladimir Kryuchkov (KGB Başkanı)

Dmitriy Yazov (Savunma Bakanı)

Boris Pugo (İçişleri Bakanı)

Oleg Baklanov (Sovyet Savunma Konseyi Başkan Yrd.)

Vasily Starodubtsev, (Sovyet Çiftçi Birliği Başkanı)

Alexander Tizyakov (Devlet İşletmeleri ve Ağır Sanayi, Ulaştırma ve Haberleşme Derneği Başkanı)

19 Ağustos sabah altıdan itibaren kilit noktaları radyo, televizyon ve basını kontrol altına alan darbeciler sabah 7'den itibaren radyo ve televizyonlardan bildiri yayınlayarak yönetimi Olağanüstü Hal Devlet Komitesinin ele aldığını duyurmaya başladı. Moskova

sokaklarında zırhlı birlikler dolaşmaya başladı. Önemli politikacılar tutuklandı. Tutuklanacaklar listesinde Yeltsin'in de ismi yer alıyordu. Ancak bilinmeyen bir sebeple tutuklanmamıştı. Bu darbecilerin en büyük hatası olacaktı.

Yeltsin sabah 9'da Parlamento Binası önüne geldi ve darbenin kanundışı olduğunu ilan eden bir bildiri okudu. Orduyu darbeye destek olmamaya çağırdı. Halkı da Gorbaçov'un halka hitap etmesine izin verilene kadar genel grev yapmaya davet etti. Yeltsin'e destek veren Moskova sakinleri Parlamento binası önünde toplanmaya ve bina etrafında barikatlar oluşturmaya başladı.

Olağanüstü Hal Devlet Komitesi Başkanı saat 16.00'da Moskova'da sıkıyönetim ilan etti. Saat 17.00'de düzenlediği basın toplantısında Gorbaçov'un hasta olduğunu ve iyileşmek için dinlenmesi gerektiğini söyledi.

Bu arada darbeciler tarafından parlamento binasını kuşatmakla görevlendirilen Tamanskaya Askeri Birliklerinin Komutanı Binbaşı Evdokimov Yeltsin tarafına geçti. Yeltsin tanklardan birinin üzerine çıkarak halkı darbeye karşı durmaya çağırdı. Onun bu görüntüsü devlet televizyonlarının akşam haberlerinde yer aldı.

Ertesi günü, yani 20 Ağustosta öğle üzeri Yanayev'in Moskova'ya askeri komutan olarak atadığı General Kalinin 20 Ağustos tarihinden itibaren geçerli olmak üzere Moskova'da sokağa çıkma yasağı ilan etti. Bu parlamento binasına Beyaz Saray'a saldırının yakın olduğunun işareti olarak yorumlandı.

Beyaz Saray'ın çoğu silahsız savunucuları herhangi bir saldırıya karşı hazırlık yapmaya başladı. Evdokimov yönetiminde tanklar akşam Beyaz Saray'a konuşlandı. Beyaz Saray'ın savunmasını aynı zamanda parlamentoda milletvekili olan General Konstantin Kobets üstlendi.[185]

---

185. Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, İstanbul, 2010, s. 1127-1129;

Bu arada 20 Ağustos'ta Marmaris'ten Ankara'ya dönen Özal MGK üyelerini olağanüstü toplantıya çağırdı. Toplantının tek gündem maddesi Sovyetler Birliği'ndeki darbe idi. Ankara bir ordu müdahalesiyle karşı karşıya kalan Sovyetler Birliği'nin bir iç savaşa sürüklenmesinden kaygı duyuyordu. Bir üst düzey dışişleri yetkilisi "Durum öylesine belirsizlik içinde ki, istikrar ve sükûn da büyük bir kargaşa da olabilir" dedi.

Milliyet gazetesine yorum yapan diplomatik gözlemciler Türkiye'nin SSCB ile coğrafi konumu ve diğer ilişkilerini dikkate alarak bu güçlü komşusuyla Batılılar arasında başlayabilecek yeni bir soğuk savaşa katılmama kararı alabileceğine işaret ediyorlar.[186]

Moskova'da ortam öğleden sonra iyice gerginleşmişti. Olağanüstü Hal Devlet Komitesi parlamentoya saldırı kararı aldı. Bunun için çeşitli birlikler ve emniyet güçlerine hazırlık yapmaları emri verildi. Saldırı gece yarısı geçtikten sonra 21 Ağustosta saat 02'de gerçekleşecekti. Ancak ordunun bazı generalleri ise parlamento binasını savunanlar tarafında yer almıştı. Onlar aynı zamanda saldırı hazırlığı yapan komutanlara çok kan döküleceği uyarısında bulunarak saldırıdan vaz geçmelerini tavsiye ediyorlardı. Saldırı saati geldiğinde bazı ordu birliklerinin saldırı emrine itaat etmediği görüldü. Bunun üzerine Savunma Bakanı Yazov orduya şehirden çekilme emri vermek zorunda kaldı.

Sabah saat 8'den itibaren ordu birlikleri Moskova'dan çekildi. Savunma Bakanlığında toplanan darbeciler şaşkındı, ne yapacaklarını bilmez bir haldeydiler. Darbecilerin bir kısmı Kırım'a giderek

---

Seweryn Bialer, "The Death of Soviet Communism", *Foreign Affairs*, Winter 1991-92, 177-179; "1991 Soviet Coup D'état Attempt", http://en.wikipedia.org/wiki/1991_Soviet_coup_d%27%C3%A9tat_attempt, Erişim, 30 Mart 2012.

186. Nilüfer Yalçın, "MGK'nın Gündemi Gorbaçov'a Darbe", *Milliyet*, 21.08.1991.

Gorbaçov ile görüşme kararı aldılar. Ancak Gorbaçov onlarla görüşmeyi reddetti. Moskova ile iletişim bağlantıları tekrar kurulan Gorbaçov Olağanüstü Hal Devlet Komitesinin aldığı tüm kararları geçersiz saydı, darbecilerin hepsinin görevlerinden azledildiğini bildirdi. Bu arada SSCB Baş Savcısı darbecileri hakkında soruşturma başlattı.

22 Ağustos sabah saatlerinde darbeciler tutuklanmaya başladı. Tüm darbeciler birkaç gün içinde ele geçirilerek tutuklanırken, İçişleri Bakanı Pugo karısıyla birlikte intihar ediyordu.

Darbeciler yılsonuna kadar tutuklu kaldıktan sonra, tutuksuz yargılanmak üzere serbeste bırakıldı. Rusya Yüksek Mahkemesi Askeri Bölümü 14 Nisan 1993'te Olağanüstü Hal Devlet Komitesi üyeleri ve onlara yardımcı olan yüksek düzey kamu görevlilerinden oluşan toplam 12 kişiyi iktidarı ele geçirmeye çalışarak vatana ihanet etmekle yargılama kararı aldı.[187] Bu karar doğrultusunda duruşma 14 Nisan 1993'te başladı. Ancak, 23 Şubat 1994'te Rusya Parlamentosu aldığı af kararıyla tüm darbeciler ve işbirlikçilerinin serbest kalmasını sağladı.[188]

22 Ağustos 1991'de darbenin başarısızlığa uğratılmasından sonra Özal Gorbaçov ve Yeltsin'e birer kutlama mesajı gönderdi. Özal'ın Yeltsin'e hitaben yazdığı kutlama mesajında şu sözler yer aldı: "Demokrasinin temelinde yatan insana saygıyı ve hukukun üstünlüğünü somut bir gerçeklik haline getiren ve içinde yaşadığımız barış, demokrasi ve dayanışma döneminin geri döndürülemez bir süreç olduğunu kanıtlayan büyük cesaretinizi, tarih en şerefli sayfalarından birinde kaydedecektir. Şahsım ve Türk halkı adına

187. Will Englund, "Defeated Soviet Coup Plotters to Stand Trial For Treason", *Baltimore Sun*, 27.01.1993.

188. "1991 Soviet Coup D'état Attempt", http://en.wikipedia.org/wiki/1991_Soviet_coup_d%27%C3%A9tat_attempt, Erişim, 30 Mart 2012.

tarihi başarınızı en kalbi hislerimle kutlarım." Ayrıca Özal Yeltsin'i Türkiye'ye davet etti.[189]

Bu arada *Milliyet* gazetesi ilginç bir ankete yer verdi. 12 Eylülün yıldönümünde yapılan ankette Türkiye'de bir darbe olması halinde Sovyetler Birliği'nde Boris Yeltsin'in yaptığı gibi buna kim karşı çıkar" sorusuna denekler Ecevit'ten sonra ikinci isim Özal'ın adı verdiler. 21-40 yaş arasındaki denekler Boris Yeltsin rolünü ilk sırada % 27,6 ile Ecevit'e verdiler. İkinci sırayı % 17.5 ile Özal, daha sonra % 11.1 Mesut Yılmaz, % 7.5 SHP Genel Başkanı Erdal İnönü ve % 7.3 ile Demirel yer aldı.[190]

Gorbaçov Özal'a darbe sırasında takındığı tavır için teşekkür etti. Kremlin'deki bir kokteylde bu konudaki teşekkürünü Türkiye Moskova Büyükelçisi Volkan Vural'a ileterek "Sayın Özal bizdeki darbe girişimi sonrasında Başkan Bush'u aradı ve darbeye karşı tavır alınması gerektiğini söyledi, sonradan öğrendim… Bundan duyduğum memnuniyeti anlatamam size… Sanıyorum, bu tavır bizim ileride ikili ilişkilerimizi önemli ölçüde etkileyecektir" dedi.[191]

---

189. *Milliyet*, 23.08.1991.

190. *Milliyet*, 15.09.1991.

191. Yalçın Doğan, "Gorbaçov'dan Özal'a Mesaj", *Milliyet*, 20.09.1991.

SSCB'NİN DAĞILMASI VE BAĞIMSIZ DEVLETLER TOPLULUĞU'NUN KURULMASI

19 Ağustos 1991 darbesinden sonra Sovyetler Birliği'nin dağılma süreci hız kazandı. Devlet Başkan Yardımcısı Gennady Yanayev ve KGB Şefi Vladimir Kryuçkov'un liderliğindeki darbeciler öncelikle Kırım'da tatil yapmakta olan Sovyetler Birliği Devlet Başkanı Mihail Gorbaçov'u göz hapsine almışlardı. Gorbaçov'un dünya ile ilişkisini sağlayabilecek tüm iletişim hatları kesilmişti. İlk günden itibaren darbecilere karşı çıkan Rusya Federasyonu Devlet Başkanı Boris Yeltsin oldu. Yeltsin'in cesur çıkışları sayesinde darbe başarısızlığa uğruyordu ve Gorbaçov göz hapsinde tutulduğu yerden kurtarılıyordu.

Gerçi darbe önlenmişti, ama SSCB Devlet Başkanı Gorbaçov, Yeltsin'in yanında ikinci plana düşmüştü. Zaten ikili arasında uzun süredir iktidar çekişmesi yaşanıyordu. Hatta Yeltsin 12 Haziran 1990 tarihinde Gorbaçov'a tabi olmamak için Rusya Federasyonu'nun anayasa ve kanunlarının SSCB anayasa ve kanunlarından öncelikli olduğunu bildirerek Rusya Federasyonu'nun egemenliğini ilan etmişti. Şimdi ise darbecilerden tüm SSCB'yi kurtaran politikacı vasfıyla sadece Rusya Federasyonu'nda değil, tüm SSCB'de en güçlü adam konumuna yükseliyordu. Ayrıca ülke genelinde halk arasında Komünist Partisi karşıtlığı yükseliyordu. Bu gelişmeler-

den sonra Gorbaçov 24 Ağustos 1991'de Sovyetler Birliği Komünist Partsi I. Sekreterliğinden istifa ettiğini açıkladı.

Gorbaçov ayrıca Parti Merkez Komitesinin de feshedilmesini ve parti mal varlığına el konulmasını istedi. Komünist Parti'nin darbe sırasında hiçbir şey yapmadığını, bu koşullarda parti genel sekreterliği görevini yürütmede bir fayda görmediğini söyleyen Gorbaçov yayınladığı bir kararnameyle Komünist Parti'nin devlet işletmeleri, ordu, Gizli Polis Teşkilatı KGB ve diğer devlet güvenlik kuruluşlarındaki çalışmalarını yasakladı. Böylece yaklaşık 70 yıldır Sovyetler Birliği'ni demir yumrukla idare eden Komünist Parti iktidarı son buluyordu.[192]

Güçlü Komünist Parti yönetiminin lağvedilmesi Sovyetler Birliği'nde bahar aylarında bağımsızlık ilanlarıyla başlayan çözülmeyi hızlandırdı. Litvanya (11 Mart 1990), Gürcistan (9 Nisan 1991), Estonya (20 Ağustos 1991) ve Letonya (21 Ağustos 1991 Fiilen) devletlerinin ardından Gorbaçov'un Komünist Parti Merkez Komitesini feshetmesiyle Moskova'dan bağımsızlık ilanları peş peşe geldi.

Önce Ukrayna (24 Ağustos 1991), ardından Beyaz Rusya (25 Ağustos 1991), Moldova (27 Ağustos 1991), Azerbaycan (30 Ağustos 1991), Kırgızistan (31 Ağustos 1991), Özbekistan (1 Eylül 1991), Tacikistan (9 Eylül 1991), Ermenistan (21 Eylül 1991) ve Türkmenistan (27 Ekim 1991) bağımsızlarını ilan ettiler. Ekimin sonunda Kazakistan ve Rusya Federasyonu'ndan başka 15 Sovyet Cumhuriyetinden bağımsızlığını ilan etmeyen ülke kalmamıştı.

Tüm bu olumsuz olaylara rağmen Gorbaçov Sovyetler Birliği'ni

192. John Miller, *Mikhail Gorbachev and the End of Soviet Power*, New York 1993; s. 148; Cenk Başlamış, "Gorbi'den Komünizme Elveda", *Milliyet*, 25.12.1991.

dağılmaktan kurtaracağı ümidini kaybetmemişti. Bağımsızlıklarını ilan eden devletleri daha esnek, siyasi ve ekonomik özgürlüklere daha çok imkân tanıyan bir birlik anlaşması etrafında toplamaya çalışıyordu. Başlangıçta bu çalışmalarında aşama kaydetti. Kasım ayının ortalarında Baltık ülkelerinin dışındaki Sovyet cumhuriyetleri böyle bir anlaşmaya eğilim gösterdi.

Ancak 25 Kasım 1991'de Moskova yakınlarındaki Novo Ogaryova'da bu birlik anlaşmasının imzalanması ile ilgili toplantıda anlaşma sağlanamadı. Toplantıya 7 cumhuriyetin ilgilileri katılırken, Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, Özbekistan ve Ukrayna toplantıya hiç temsilci göndermemişti. Gorbaçov'u yeni birlik üzerinde anlaşma sağlanamamasından daha çok Rusya Federasyonu'ndan sonra Sovyetler Birliği'nin ikinci büyük cumhuriyeti Ukrayna'nın görüşme masasına bile oturmaya yanaşmaması endişelendiriyordu. [193]

Bağımsızlık yolunda kararlı adımlarla ilerleyen Ukrayna Moskova ile her ne suretle olursa olsun bir birlik anlaşması imzalamak niyetinde değildi. 24 Ağustosta parlamento tarafından ilan edilen bağımsızlık kararını daha da perçinlemek için 1 Aralık 1991'de bu konuda halk oylaması kararı da almıştı. ABD'nin halk oylamasından bağımsızlık kararına destek çıkması halinde Ukrayna'nın bağımsızlığını tanıyabileceğini açıklaması yapılması Moskova'yı daha çok endişelendiriyordu.[194]

Gorbaçov kadar Yeltsin de Ukrayna'nın bağımsızlığından rahatsızdı. Hatta referandum öncesinde *İzvestiya* gazetesine açıklamada bulunan Yeltsin Ukrayna'ya bağımsızlık kararı almaması yönünde tehditkâr mesajlar veriyordu. Ukrayna'nın bağımsızlık kararı

---

193. Cenk Başlamış, "Cumhuriyetlerden Gorbi'ye Şok", *Milliyet*, 27.11.1991.
194. *Milliyet*, 30.11.1991.

alması durumunda bunu Rusya'ya karşı bir tavır olarak yorumlayacaklarını ve "gereken önlemleri" alacaklarını söylüyordu.[195]

Ancak, Ukrayna bu tehditlere boyun eğmedi ve sandık başına koşan halk ezici bir çoğunlukla bağımsızlığa evet dedi. Ayrıca referandumla birlikte devlet başkanlığı seçimleri için de oy kullanan halk bağımsızlık için mücadele eden ülke lideri Leonid Kravçuk'u % 60 oyla altı aday içinden devlet başkanı seçiyordu.

Referandumdan sonra Ukrayna'nın bağımsızlığını Polonya ve Macaristan tanımış, Almanya, Danimarka ve ABD gibi ülkelerin de tanıması an meselesiydi. Bugüne kadar Baltık ülkeleri dışında bağımsızlık ilan eden ülkelerden sadece Azerbaycan Türkiye tarafından tanınmıştı. Başka hiçbir ülke için tanınma yoktu. Ukrayna bağımsızlığının ABD ve Almanya gibi dünyanın önemli ülkelerinin tanımasında bu ülkede nükleerin silahlarının bulunmasıyla alakalı olduğu muhakkaktır. Sovyet yönetiminin kontrolünden çıkan ve Batı tarafından da reddedilen bir ülkenin oluşturacağı tehdit bu ülkelerin uykularını kaçırabilirdi. Bu sebeple Batı ülkeleri büyük bir ihtimalle Ukrayna'yı dışlamak yerine yanlarına çekmeyi yeğlemişlerdi.[196]

Ukrayna'nın bağımsızlık konusundaki kararlı adımları SSCB'nin artık çöküşe yakın olduğunu hissettirmeye başlamıştı. Dünyanın çeşitli bölgelerinde uluslararası toplantılarda ve yemek masalarında bu konu konuşuluyordu. Özal'ın içinde bulunduğu masa başı sohbetlerinin birinde de bu konu gündeme geldi. 9-11 Aralık 1991'de İKÖ zirvesi için Senegal'in başkenti Dakar'da Türkiye Büyükelçisi Nusret Aktan'ın yemeğinde Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin, Kazakistan Dışişleri Bakanı, Azerbaycan Cumhurbaşkanı Yardımcısı,

195. Cenk Başlamış, "Sovyetler'in Kader Günü", *Milliyet*, 1.12.1991.

196. Cenk Başlamış, "Batı'dan Çifte Standart", *Milliyet*, 05.12.1991.

İskeçe Müftüsü, Yunanistan Parlamentosunda milletvekili Sadık Ahmet'in olduğu masada Gorbaçov'un illegal olarak nitelendirdiği Sovyet cumhuriyetlerinin bağımsızlık ilanları ve bunların tanınması mevzu bahis olunca Özal "Önümüzdeki aylarda 5-6 Türk cumhuriyeti olursa, fena mı olur? Biz bir imparatorluğun bakiyesiyiz. Çok daha aktif dış politika izlemeliyiz. Büyük oynamazsanız, büyük olunmaz" diyerek Türk cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarının desteklenmesi için aktif politikanın gerekliliğine işaret ediyordu.

Özal ayrıca Dışişleri Bakanlığı bütçesine "teknik yardım" adı altında fonlar konarak Sovyetler'de Slavlardan kopacak Türk cumhuriyetleriyle ilişkilerin geliştirilmesi, bu yolla destek sağlanması gerektiğini savunuyordu.[197]

Ukrayna Rusya için kritik bir öneme sahipti. Gerek Gorbaçov ve Yeltsin Ukraynasız bir Rusya düşünemiyordu. *Milliyet* gazetesinden Cenk Başlamış "eğer çok değil birkaç ay öncesine kadar Gorbaçov'a Ukrayna'nın yer almadığı bir birlik düşünülebilir mi? diye sorulsa, "Şaka mı yapıyorsunuz, isterse bütün cumhuriyetler ayrılsın, ama Rusya, Beyaz Rusya ve Ukrayna beraber olsun" şeklinde cevap verirdi" şeklinde bir yorum ile Moskova için Ukrayna'nın önemine vurgu yapıyordu.[198]

Başlamış'ın sözleri sanki bir kehanetti. Çünkü Ukrayna'yı tehditlerle yola getiremeyeceğini, hatta Rusya'ya düşman yapacağını anlayan Yeltsin tavır değiştirerek Ukrayna'nın bağımsızlığını tanıdı. Ve "Cumhuriyetlerin yetkilerini elinden alacak merkezi bir yapıya kesinlikle karşı olduğunu" söyleyen[199] Kravçuk'u acele ve ani bir kararla Rusya ve Beyaz Rusya ile bir birlik kurmaya ikna etti. Böy-

197. Derya Sazak, "Afrika'daki Özal", *Milliyet*, 10.12.1991.

198. Cenk Başlamış, "Gorbaçov Artık Kremlin Beyi", *Milliyet*, 5.12.1991.

199. Cenk Başlamış, "İnatçı Gorbaçov", *Milliyet*, 7.12.1991.

lece sadece Rusya, Ukrayna ve Beyaz Rusya'dan oluşan "Bağımsız Devletler Topluluğu" adıyla yeni bir oluşum dünyaya geliyordu. Bu birliğe isterse Kazakistan da katılabilecekti.

Yeltsin 9 Aralık 1991 Pazartesi günü Kremlin'de gazetecilere yaptığı açıklamada bundan böyle Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği isminde bir devletin olmadığını, onun yerine Pazar günü Beyaz Rusya'da Brest şehrinin 70 km kuzeyinde yer alan Belaveja ormanlarında Ukrayna Devlet Başkanı Leonid Kravçuk ve Beyaz Rusya Devlet Başkanı Stanislav Şuşkeviç ile birlikte "Bağımsız Devletler Topluluğu"nu kurduklarını açıkladı. Üç lider burada iki gün süren görüşmelerin neticesinde "Bağımsız Devletler Topluluğu"nun kuruluşuyla ilgili protokolü imzalamışlardı.

Üçlünün imzaladığı protokole göre, yeni birlik, dış politika ve savunma konularında ortak siyaset izleyecek, her üç cumhuriyette de bulunan nükleer silahlar da ortak denetim altında olacaktı.

Yeni topluluk çatısı altında buluşacak üç ülkede yaklaşık 210 milyon kişinin eşit hak ve özgürlüklere sahip olacağı ve yeni oluşumun Sovyetler Birliği'nin uluslararası yükümlülüklerine de bağlı kalacağı bildirildi. Ancak, Sovyet yasaları ve organları topluluk üyesi ülkelerde geçerli olmayacaktı. Yeni birliğin koordinasyon merkezi olarak Beyaz Rusya'nın başkenti Minsk seçildi.

Her ne kadar Gorbaçov üç ülke liderinin kararının geçersiz olduğunu söylese de, Yeltsin, Kravçuk ve Şuşkeviç resmen SSCB'yi lağvederek Gorbaçov'u ülkesiz devlet başkanı konumuna düşürüyordu.

Gorbaçov, Rusya, Ukrayna ve Beyaz Rusya'nın Bağımsız Devletler Topluluğu kurma kararının "Geçersiz" olduğunu söyledi. Ona göre, "Halka ve parlamentolara sorulmadan kapalı kapılar ardında alınan bu karar geçerli değildi".

Ayrıca Gorbaçev, Yeltsin'i yeni oluşum hakkında kendisinden

önce ABD Başkanına bilgi vermekle eleştirdi. Gorbaçev "Bu utanç verici bir durumdur. ABD Başkanı ile görüşeceksiniz, fakat kendi ülkenizin başkanı ile görüşmeyeceksiniz. Bu çok çirkin. Bu bir ahlak meselesi" dedi.

Ancak, üç ülkenin parlamentoları bu kararları çok geçmeden onaylıyordu.

Belavejaya Ormanlarında alınan yeni oluşum kararının ertesi günü, yani 9 Aralıkta Gorbaçov, Yeltsin ve Nazarbayev Kremlin'de bir araya geldiler. Burada Yeltsin ve Nazarbayev Gorbaçov'u görevinden istifaya ikna etmeye çalıştı. Ancak Gorbaçov kolay istifa edecek gibi değildi. Bu arada Nazarbayev'in Kremlin'deki toplantıdan düş kırıklığına uğrayarak çıktığı basında yer alıyordu. Nazarbayev Belaveja ormanlarındaki toplantıyı ertesi günü Kremlin'deki toplantıya kendisini davet eden Yeltsin'den öğrenmişti. Yeltsin, ayrıca Nazarbayev'e Kazakistan'ın da yeni birliğe katılabileceğini iletmişti.[200]

Yeltsin'in bağımsızlığını ilan eden Ukrayna'yı Rusya'nın yanına çekebilmek için yangından mal kaçırır gibi Beyaz Rusya'nın da dâhil olduğu Bağımsız Devletler Topluluğu adında sadece Sovyetler Birliği'nin Slav devletlerinden oluşan bir oluşum kurması tüm dünyada "Slav Devletler Topluluğu" kuruluşu olarak algılandı. Oluşum liderleri daha sonra bu topluluğun tüm eski Sovyet cumhuriyetlerine açık olduğunu ifade etse de başlangıçtaki bu algı değişmedi.

Orta Asya'nın beş cumhuriyetinin liderleri Minsk girişimi

---

200. John Lloyd, "Commonwealth With Little In Common", *Financial Times*, 10.12.1991; Elizabeth Shogren, "Gorbachev Insists He Will Not Resign", *Los Angeles Times*, 11.12.1991; Francis X. Clines, "Five Central Asian Republics To Join Commonwealth", *New York Times*, 14.12.1991; Cenk Başlamış, "Sovyetler Birliği'nin Ölümü", *Milliyet*, 10.12.1991; Cenk Başlamış, "Gorbaçov Göle Maya Çalıyor", *Milliyet*, 11.12.1991.

olarak da adlandırılan yeni oluşumu değerlendirmek üzere Türkmenistan'ın başkenti Aşkabat'ta 12 Aralık 1991'de bir araya gelerek iki günlük toplantı yaptılar. Toplantıda Bağımsız Devletler Topluluğuna eşit ve kurucu üye statüsünde katılım kararı çıktı. Bu konuda yayınlanan Aşkabat Deklarasyonu'nda Orta Asya Cumhuriyetleri'nin 1990 Almatı ve 1991 Taşkent'te yaptıkları istişare toplantılarının devamı olarak bir araya geldikleri ve durum değerlendirmesi yaptıkları ifade edildi.

Liderler Beyaz Rusya, Rusya ve Ukrayna liderlerinin üye devletlere hiçbir hak ve hukukun verilmediği Sovyetler Birliği'nin yerine Bağımsız Devletler Topluluğunu kurma kararını anlayışla karşıladıkları, ancak bu kararın kendilerine sürpriz olduğu belirtildi. Orta Asya devletlerinin katılım şartlarının maddeler halinde belirtildiği deklarasyonda Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev, Kırgızistan Devlet Başkanı Askar Akayev, Türkmenistan Devlet Başkanı Saparmurat Niyazov ve Özbekistan Devlet Başkanı İslam Kerimov imzası yer aldı.[201]

Uluslararası birçok gözlemci Aşkabat Toplantısı'ndan Beyaz Rusya, Rusya ve Ukrayna'nın Slav Birliği'ne karşı Türk Birliği kararı yerine Bağımsız Devletler Topluluğuna katılım kararının çıkmasını olumlu karşıladı. Bir Özbek resmi yetkilisi bir gazeteciye verdiği

---

201. "Declaration of Ashkhabad Meeting", *Turkmeninform-Tass*, 13.12.1991; Justin Burke, "Soviet Central Asians Weigh Status Outside Slav Commonwealth", *Christian Science Monitor*, 12.12.1991; Francis X. Clines, "Five Central Asian Republics To Join Commonwealth", *New York Times*, 14.12.1991; David Ljunggren, "Five Republics Ready To Join Commonwealth, Criticise Gorbachev", *Reuter*, 13.12.1991; James H. Noren – Robin Watson, "Interrepublican Economic Relations After the Disintegration of the USSR", *Soviet Economy*, 1992, Volume 8, No: 2, s. 101-103;Martha Brill Olcott, "Central Asia'Sovyetler Post-Empire Politics", *Orbis*, Volume 36, Number 2, Spring 1992, s. 255.

röportajda Orta Asya cumhuriyetlerinin en azından şimdilik Rusya ve Ukrayna ile birlik olmak zorunda olduklarını, çünkü bu ülkelere ekonomik açıdan birçok bağlantılarının olduğunu söyledi. Onun belirttiğine göre, Özbekistan tüm yakıt ihtiyacını Rusya'dan ve tüketim maddelerinin % 60'nı Slav cumhuriyetlerinden karşılıyordu. Kısa bir zaman diliminde Özbekistan'ın bu ihtiyaçlarını başka ülkelerden karşılamasına imkân yoktu. Washington Post gazetesinin yazarına göre, Orta Asya'da tek Türkistan devleti veya federasyonu olmasını hararetle savunan milliyetçiler ve İslamcı hareketler olmasına karşın, bölge halklarının kendi aralarındaki iç çekişmelerden dolayı böyle bir birliğin kurulması, onların bağımsızlıklarını kazanmalarından daha zordu.[202]

Bu arada 16 Aralık 1991'de Rusya Federasyonu'ndan sonra eski Sovyet Cumhuriyetlerinde bağımsızlığını ilan etmemiş ikinci cumhuriyet olan Kazakistan Parlamentosu aldığı bir kararla bağımsızlığını ilan ediyordu. Ülkedeki yüzde 40'lara yaklaşan Rus nüfusu ve Rusya ile sınırdaş olması dolayısıyla Kazakistan Kazaklar ile Ruslar arasında herhangi bir çatışmaya yol açmamak için bağımsızlık ilanı için en uygun anı bekliyordu. Bunun için Aşkabat toplantısı ile bu toplantıda Orta Asya devletlerinin aldıkları Slav cumhuriyetlerinin Bağımsız Devletler Topluluğu'na katılma kararını uygulamaya geçirecekleri ikinci toplantı arasındaki zaman aralığından daha uygunu bulunamazdı. Böyle bir zamanda kabul edilecek bir bağımsızlık ne Kazakistan'daki Rusları, ne de Rusya'yı tedirgin ederdi. Nitekim öyle oldu. Kazakistan'ın bağımsızlığı ülkede hiçbir huzursuzluğa sebep olmadı.

Bu sırada Türkiye de Sovyetler Birliği'nden bağımsızlığını ilan

---

202. James Rupert, "Independence of Turkic States Evolving", *Washington Post*, 14.12.1991.

eden kardeş Türk cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını tanımak için Kazakistan'ın bağımsızlığını beklemekteydi. Kazakistan Parlamentosu'nun bağımsızlık ilanının üzerinden daha iki saat geçmeden Türkiye diğer Sovyet cumhuriyetleriyle birlikte yeni Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlığını tanıyordu. Bakanlar Kurulu'nun aldığı bu tarihi kararı değerlendiren Türkiye Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin şunları söylüyordu:

"Türkiye bu kararı ile gerçekten kuzeydeki tüm ülkelerle komşu olmanın sorumluluğu içinde ve olaya bütünlük içinde bakarak son derece olumlu ve tarihi bir tutum izlemiştir. Bu kararda hiçbir ayrım gözetmeden, devletlerarasında düşmanlık olmayacağı varsayımından hareketle, Kafkasya'dan Orta Asya'dan, Slav ve Baltıklara kadar tüm Sovyet cumhuriyetlerini tanıma kararı almıştır. Bu çerçevede siyasi ilişki kurulacak ve diplomatik misyonlar açılacaktır."[203] Türkiye'nin hiçbir ülkeyi dışlamadan aldığı bu tanıma kararı özellikle Türk Cumhuriyetleri için büyük bir destek olmuştur. Türkiye'nin tanımasından sonra diğer devletler de tanıma kararları almıştır. Türk Cumhuriyetleri kendilerini ilk tanıyan ülke olması hasebiyle Türkiye Cumhuriyeti'ne minnettarlıklarını her zaman dile getirmektedirler.

Slav devletleri ile Türk devletlerinin Bağımsız Devletler Topluluğu çatısı altında birleşmesi 21 Aralık 1991'de Kazakistan'ın başkenti Almatı'da gerçekleşti. 11 devletin imzaladığı anlaşma Bağımsız Devletler Topluluğu'nu yönetecek Devlet Başkanları Konseyi 'nin kurulmasını öngördü. Anlaşma tüm devletlerin bugünkü sınırlarını tanıyor ve Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ndeki Sovyetler Birliği'nin üyeliğinin Rusya'ya geçmesini kabul ediyordu. Bu anlaşma ile Sovyetler Birliği'nin varlığına son veriliyor ve

203. *Hürriyet*, 19.12.1991.

Gorbaçov'a hiçbir yöneticilik vasfı tanınmayarak emekliye sevk ediliyordu.[204]

Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Özbekistan, Ermenistan, Azerbaycan, Tacikistan ve Moldova'nın daha önce Beyaz Rusya, Rusya ve Ukrayna tarafından kurulan Bağımsız Devletler Topluluğu'na kurucu üye sıfatıyla katıldıklarını belgeleyen anlaşma daha sonra tüm tarafların parlamentoları tarafından onaylandıktan sonra yürürlüğe girecekti.

Almatı Zirvesi'nde bir araya gelen 11 cumhuriyetin liderleri Boris Yeltsin (Rusya), Leonid Kravçuk (Ukrayna) Stanislav Suskeviç (Beyaz Rusya), Nursultan Nazarbayev (Kazakistan), Rahman Nabiyev (Tacikistan), Saparmurad Niyazov (Türkmenistan), Ayaz Muttalibov (Azerbaycan), Leon Terpetrosyan (Ermenistan) ve Mirca Snegur (Moldova) ayrıca başka bir belgeye, Almatı Deklarasyonu'na da imza attılar.

Deklarasyonda topluluğa üye devletlerin, hukukun üstünlüğüne dayalı demokratik devletler olacağı belirtilerek, cumhuriyetlerin egemenliğe ve birbirleriyle eşit statüye sahip olacakları vurgulandı. Devletlerin self-determinasyon hakkına sahip oldukları da kaydedilen deklarasyona göre, üye devletler, birbirlerinin iç işlerine karışmayacaklar ve birbirlerini tehdit etmeyeceklerdi. Ekonomik yollardan veya başka şekilde birbirlerine baskı yapmama taahhüdünde bulunan cumhuriyetler, bütün çatışmaların barışçı yollardan çözülmesini de benimsediler.

Topluluğun insan haklarına ve özgürlüklerine saygı ilkesini temel alacağı, uluslararası hukuka uyacağı ve SSCB'nin uluslararası yükümlülüklerini yerine getireceği de belirtilen deklarasyonda, Ba-

---

204. Carey Goldberg, "Eleven Former Soviet Republic Agree To Join Commonwealth", *Los Angeles Times*, 22.12.1991.

ğımsız Devletler Topluluğu'nun uluslararası hükmi şahsiyeti (tüzel kişiliği) olmadığı da vurgulandı.[205]

Almatı zirvesine davet edilmeyen Gorbaçov'u, toplantıya katılan cumhuriyet liderleri kendisine sunulacak emeklilik ve diğer hakları kabul ederek şerefiyle istifa etmeye davet ettiler.

Bağımsız Devletler Topluluğu kuruluş anlaşmasının imzalanmasının tarihi bir olay olduğunu Rusya Federasyonu Devlet Başkanı Yeltsin "temel prensip "merkezsiz" ve "diktasız" her ülkenin bağımsız olmasıdır" dedi.[206]

25 Aralık 1991'de Moskova'da düzenlediği bir basın toplantısı ile Gorbaçov tüm görevlerinden istifa ettiğini açıkladı ve yedi yıllık iktidarına son noktayı koydu.

Bağımsız Devletler Topluluğu'nun kurulmasından sonra görevini sürdürmesinin bir anlamı kalmadığını söyleyen Gorbaçov, 13 dakika süren konuşmasında, daha çok geçmişin değerlendirmesini yaparken, geleceğe ilişkin olarak hem "kaygılı" hem de "umutlu" olduğunu söyledi.[207]

Gorbaçov ile Yeltsin arasında önceden yapılan anlaşmaya göre, merkezi hükümet kurumları 1 Ocak 1992'ye kadar çalışmalarını sonlandıracak ve Kremlin'in üzerinde dalgalanan orak çekiçli kızıl bayrak yerini beyaz, mavi ve kırmızı renklerden oluşan Rus bayrağına terk edecekti.[208]

---

205. Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, İstanbul, 2010, s. 1130; Cenk Başlamış, "Sovyetler Birliği Bitti", *Milliyet*, 22.12.1991; Peter Kenez, *A History of The Soviet Union From the Beginning to the End*, New York, 2006, s. 275-277.

206. Elisabeth Rubinfien, "Russia, 10 Other Republic Settle Historic Partnership", *The Wall Street Journal* (European Edition), 23.12.1991.

207. Cenk Başlamış, "Gorbaçov'dan Buruk Veda", *Milliyet*, 26.12.1991: Armaoğlu, a. g. e., s. 1131; Fen Montaigne, "Gorbachev, A President Without A Country, Expected To Resign Wednesday", *Knight Ridder*, 25.12.1991.

208. Elisabeth Rubinfien, "Gorbachev, Yeltsin Say Soviet Union Will No

Sami Kohen Sovyet imparatorluğunun kavgasız gürültüsüz dağılışını konusunda şunları yazıyor: "Tarihte bir imparatorluğun veya büyük bir devletin çöküşü hiç bu kadar "yumuşak" olmamıştı. Gerçekten SSCB'nin "son" bulması savaşsız, ihtilalsiz, kansız meydana geldi. Gorbaçov TV'de istifasını açıkladı… Kremlin'den orak-çekiçli kızıl bayrak indirildi… "Enternasyonal" marşı son kez çalındı… O kadar!

Bununla koca Sovyetler Birliği tarihe karıştı. 74 yıllık bir dönem kapandı."[209]

Demirel'in SSCB'nin çöküşü ile ilgili yaptığı yorumda "Sovyetler Birliği bizatihi önemli bir olaydı. Çökmesi de çok önemli bir olaydır. Sovyetler Birliği bizim için zaman zaman rahatsız edici olmuştur. Çökmesinden sonra ortaya çıkan belirsizlik de rahatsızlık vericidir. Ama biz Sovyetler Birliği'nin çökmesine üzülmeyiz. Terör ve enflasyondan sonra Türkiye'nin en çok zaman ayırdığı konu bu cumhuriyetlerdir. Hükümetimize çok tarihi bir görev düşüyor" dedi.

Marksist ekonomi ve komünist rejimin çöktüğünü, ancak bunun kapitalizmin ve demokrasinin zaferi sayılmayacağını söyleyen Demirel Sovyetlerin çöküşünden sonra Türkiye ve Türk dünyasının önüne çok kıymetli fırsatlar çıktığını yineledi ve "Sevinçliyim. Bu fırsatları değerlendiririz diye. Endişeliyim, değerlendiremezsek sonu neye varır diye" konuştu.[210]

Longer Exist As Of Jan. 1", *The Wall Street Journal* (European Edition), 23.12.1991.

209. Sami Kohen, "Belirsizlikler Dönemi", *Milliyet*, 28.12.1991.

210. Fikret Bila, "Demirel'den Bush'a 2. Mektup", *Milliyet*, 01.05.1992.

NÜKLEER GÜÇ KAZAKİSTAN

Sovyetler Birliği'nin çökmesinden sonra, topraklarında konuşlanmış 1.700 kadar atom başlıklı stratejik füzeleri miras olarak alan Kazakistan dünyanın en büyük dördüncü nükleer gücü olarak ortaya çıktı. Batılı ülkeleri için SSCB'nin çökmesinden sonra ortaya çıkacak endişe verici neticelerden biri buydu. Daha Sovyetler Birliği'nin çöküşü gerçekleşmeden önce bu konu tartışılıyor, Sovyetler Birliği'nde mevcut 27.000 civarındaki atom silahlarının düğmesi üzerinde kaç parmağın olacağı soruluyordu.[211]

Batılı ülkelerini kaygılandıran sadece Sovyet atom silahları üzerindeki kontrolün birden fazla ülkeye yayılması değil, aynı zamanda bu ölümcül silahın üretiminde çalışmış uzmanların Sovyetler Birliği dışına çıkarak Ortadoğu ve bölgeye komşu ülkelere bu teknolojiyi transfer etmesiydi.

Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan, Tacikistan ve Kırgızistan gibi ülkelerdeki atom silahları uzmanlarının bu silahları üretmek için milyonlarca dolar harcamakta olan Irak, İran, İsrail, Pakistan ve Libya gibi ülkelerin cazip tekliflerine kapılması

211. Christy Campbell, "The New Fingers on the Nuclear Button", *The Sunday Telegraph*, 15.12.1991; Michael Evans, "Fears Grow on Nuclear Control", *The London Times*, 10.12.1991.

işten bile değildi.[212] Öte yandan bu en çok İsrail ve Hindistan'ın aleyhine olabilirdi.[213]

Bu arada Rusya Federasyonu Devlet Başkanı Boris Yeltsin, Aralık 1991'de resmi ziyaretle Moskova'ya gelen ABD Dışişleri Bakanı James Baker ile yaptığı ortak basın toplantısında Sovyet topraklarındaki tüm nükleer silahların Rusya Federasyonu sınırları içine taşınacağını ifade etti.[214]

Her ne kadar Yeltsin bu silahların kontrolünün Rusya'da olması gerektiğini söylese de, diğer ülkeler ellerindeki silahların Rusya'ya ait olmadığına işaret ettiler. Kendilerinin bilgi ve rızalarının dışında bu silahların yerlerinin değiştirilmesine veya imha edilmesine izin vermeyeceklerini söyleyen Ukrayna, Kazakistan ve Beyaz Rusya bu silahlar üzerinde hakları olduğunu ve Rusya'yı Sovyetlerin tek nükleer mirasçısı olarak tanımayacaklarını belirttiler.[215]

Nazarbayev de Yeltsin'in nükleer silahlar konusunda kendi ülkesinin dışındaki ülkeler adına konuşamayacağına, Kazakistan'ın en az Rusya kadar atom silahlarını elinde bulundurma hakkı olduğuna işaret etti. Nazarbayev ABD Dışişleri Bakanı Baker ile yaptığı görüşmede Yeltsin'in nükleer silahlar konusunda tek söz sahibinin Rusya olduğu konusundaki görüşlerini kabul etmediğini vurgula-

---

212. John J. Fialka, "Asian Republics Have Nukes, Links with Volatile Lands", *The Wall Street Journal*, 17.12.1991; "The Two Nuclear Problems" (Editorial), *The Washington Post*, 20.12.1991.

213. Rajan Menon – Henri J. Barkey, "The Transformation of Central Asia: Implications for Regional and International Security", *Survival*, Volume 34, Winter 1992-1993, s. 83.

214. Susan Bennett, "Yeltsin Says Nuclear Weapons Will Be Moved to Russia, Under Joint Control", *The Knight-Ridder*, 17.12.1991; Michael Dobbs, "Yeltsin Will Assume Nuclear Control After Gorbachev", *The Washington Post*, 25.12.1991.

215. Arbatov, a.g.m., s. 23.

dı. Kazakistan Cumhurbaşkanlığı basın sözcüsü Seyitkazy Matayev de Kazakistan'ın da Ukrayna gibi nükleer silahları imha edebileceğini, ancak Rusya'nın bu konuda tek söz sahibi olmasını kabul etmeyeceklerini ifade etti.[216]

Matayev bir gazeteciye verdiği beyanatta "Kazakistan büyük bir ülkedir. Çin ve Rusya gibi iki ülkenin arasında silahsız ayakta kalamaz. Çin'in bir milyar nüfusu var ve gelecekte iktidara kimin geçeceği meçhuldür. Rusya da ise iç durum istikrarsızdır" şeklinde konuştu. Matayev Kazakistan'ın taktik nükleer silahları Rusya'ya verdiklerini, fakat stratejik nükleer silahların Kazakistan'da kalacağına işaret etti.[217]

Sovyetler Birliği'nden nükleer silahları miras olarak alan dört ülke bulunuyordu. Bunlar Rusya, Ukrayna, Kazakistan ve Beyaz Rusya idi. Miras alınan silahların miktarı da az da değildi. Bunlarla atom silahları açısından Ukrayna dünyada üçüncü, Kazakistan dördüncü ve Beyaz Rusya beşinci sırada yer alıyordu. Böylece Kazakistan nükleer silahlar açısından Fransa, Çin ve İngiltere'nin de önüne geçiyordu.

1991 yılı sonu itibarıyla dünyada bilinen nükleer silahı olan ülkeler sahip oldukları nükleer başlıklı kıtalararası stratejik füze sayısına göre şöyle sıralanıyordu.

1. ABD (19.000)
2. Rusya (17.500)
3. Ukrayna (4.356)
4. Kazakistan (1.690)
5. Beyaz Rusya (1.222)
6. Fransa (621)

---

216. David Fairhall, "Kazakhstan Refuses to Give Up Nuclear Arms", *The Guardian*, 19.12. 1991.

217. Vincent J. Schodolski, "Kazakhstan Plans to Keep Strategic Nuclear Weapons", *Chicago Tribune*, 10.04.1992.

7. Çin (400)

8. İngiltere (300)[218]

Kazakistan'ın elindeki 1.690 nükler başlıklı Kıtalararası Balistik Füzeler (ICBM) 148 siloda muhafaza edilmekteydi. Her füze 7,6 metrik ton nükleer başlık taşımakta ve 12.000 km mesafedeki hedefi vurabilmekteydi.[219]

Kazakistan'daki nükleer silahlar ile ilgili tartışmalara Türkiye de, hem yurt içinde, hem yurt dışında, bir şekilde ilişkilendirildi. Bu konu yurtdışında, özellikle Türk cumhuriyetleri ile ilişkilerini geliştirmek isteyen Türkiye'den rahatsızlık duyan çevrelerin Ankara'yı nükleer silahların peşinde koşmakla suçlamasına yol açtı. Özellikle Rus ve Yunan basının bu suçlamalara yer verdikleri görüldü. Bazı Rus çevreleri Ortadoğu'da liderliğe oynayan Türkiye'nin bölgesel güç olmanın ötesinde nükleer bir devlete dönüşme planları yaptığını, bu sebeple Ankara'nın Orta Asya cumhuriyetleri ve Kazakistan ile olan ilişkilerini hızla geliştirmeye çalıştığını ileri sürdüler.[220]

Yunan basınında ise Türk atom uzmanlarının Kazakistan'da olduğu ve Türkiye'nin nükleer silah edinme ihtimali üzerine yorumlar çıktı. Yunan gazetelerine göre Türkiye 2000 yılında nükleer bir güç olabilirdi.[221]

Türkiye içinde ise daha çok Kazakistan'daki nükleer silahların imha edilip edilmemesi tartışma konusu oldu.

---

218. Alexei Arbatov, "The Mysteries of the Nuclear Button", *New Times*, January 1992, s. 22 (20-23); "Where the Weapons Are", *The Bulletin of the Atomic Scientist*, Kasım 1991.

219. Nursultan Nazarbayev, "Kazakhstan's Nuclear Disarmament, A Global Model for A Safer World", http://www.diplomatictraffic.com/debate_archives.asp?ID=589, Erişim, 25 Mart 2012.

220. Cenk Başlamış, "Rusya'da 'Nükleer Türkiye' Korkusu", *Milliyet*, 08.01.1992.

221. *Milliyet*, 21.09.1992.

Başbakan Demirel'e göre, Kazakistan'ın nükleer silahları kullanması mümkün değildi. Bu hususta Demirel gazetecilere "Kazaklar ne yapacak? Bana? Kime atacaklar… Yani öyle bir şey ki, ondan sonra nereye koyacaklarını şaşırırlar. Bu nükleer silahlar öyle bir hale geldi ki, tam baş belasıdır" dedi.[222]

DSP Genel Başkanı Bülent Ecevit ise farklı düşünüyordu. Kazakistan'ın Rusya'ya taktik nükleer silahları vermesini, ama stratejik, yani uzun menzilli nükleer silahları vermeme konusundaki kararını yerinde bulmaktaydı. Ecevit Kazakistan'ın elinde bu silahların bulunmasını Rusya'yı dengelemek için gerekli olduğu görüşünü şöyle açıklamaktadır. "…Kazakistan'daki stratejik nükleer silahları ele geçirmesi durumunda Rusya çok büyük bir nükleer güç olmaya devam edecektir ve eğer gelecekte Sovyetler Birliği ve Çarlık İmparatorluğu yeniden dirilecek olursa, merkezi yönetimin elinde böyle bir nükleer gücün bulunması bir yandan Orta Asya'daki Türk cumhuriyetlerini, bir yandan da Türkiye'yi ve bütün dünyayı ağır tehdit altında bırakacaktır. Oysa Kazakistan'daki stratejik nükleer silahların kalması durumunda böyle bir tehlike büyük ölçüde önlenmiş olacaktır.

Ben haftalardan beri bu konuyu Türkiye'nin gündemine getirmeye ve Türk hükümetini bu konuda açık ve kesin bir tavır alması için ikna etmeye çalışıyorum. Belirttiğim gerçekler ve olasılıklar vurgulanırsa, ABD'nin de bunu makul karşılayacağına inanıyorum."[223]

Ancak, gelişmeler Ecevit'in beklentisinin tersineydi. Yani Kazakistan'ın stratejik nükleer füzeleri elinde tutmasına destek olmaya

---

222. Turan Yavuz, "Demirel Çok Memnun", *Milliyet*, 13.02.1992.

223. Fikret Bila, "Ecevit'ten Ermenistan'a Uyarı", 27.02.1992; "Türklerin de Artık Atom Bombası Var", *Türkiye*, 11.04.1992.

Türkiye'nin ABD'yi ikna etmesi yerine, ABD Türkiye'yi elindeki stratejik nükleer füzelerden kurtulması için Kazakistan'a telkinde bulunmaya ikna etti.

Zaman gazetesi başyazarı Fehmi Koru ABD gezisi dönüşünde Bush-Demirel görüşmesiyle ilgili olarak yazdığı makalesinde "Türkiye tarafından ABD'ye sunulan işbirliği çerçevesi içine, metinde yer almayan nükleer silahların teslimi konusunda ilgili cumhuriyetleri ikna da giriyor mu?" şeklinde bir soru ortaya attı.[224]

Bu konu TBMM'de Vehbi Dinçerler tarafından tartışmaya açıldı. Dinçerler Demirel'e Kazakistan'ın elindeki nükleer silahların Rusya'ya iadesine dönük bir görevi bulunup bulunmadığını sordu. Demirel Meclis kürsüsüne gelerek konuyla ilgili verdiği cevapta "…27 bin füzenin nasıl kullanılacağı konusunda endişeler var. Ayrıca füze alımları var. Bunlar başka ülkelere giderse, dünyanın başına bela olmasından korkuluyor" dedi. [225]

Kazakistan Mayıs ayına gelindiğinde kararını "nükleer silahsız bir dünya"dan yana koydu ve kendi isteğiyle nükleer silahlardan vaz geçti. Kazakistan Cumhurbaşkanı Nazarbayev böyle bir karar öncesinde Türkiye'nin de görüşlerinden yararlanmaya büyük ölçüde önem verdi. 23 Mayıs 1992 tarihinde nükleer silahsız bir Kazakistan için Lizbon Protokolü imzasından önce Nisan 1992'de Kazakistan'a ziyarette bulunan Başbakan Demirel ile geniş çaplı fikir alışverişinde bulundu.[226]

23 Mayıs 1992'de Kazakistan Rusya, Ukrayna ve Beyaz Rusya ile birlikte START I (Stratejik Nükleer Silahların İndirimi Anlaşması) Lizbon Protokolüne imza attı. Bu anlaşma ile Kazakistan, Ukrayna

---

224. Derya Sazak, "Mektup Açıklansın", *Milliyet*, 20.02.1992.

225. Aynı yer.

226. *Milliyet*, 05.05.1992.

ve Beyaz Rusya NPT'ye (Nükleer Silahların Yayılmasının Önlenmesine İlişkin Antlaşma) mümkün olan en kısa zamanda nükleer silahsız devletler olarak katılacaklarını taahhüt ettiler.[227]

Kazakistan Parlamentosu 13 Aralık 1993'te NPT anlaşmasını onayladı. 5 Aralık 1994'te Budapeşte'de gerçekleşen AGİT Zirve toplantısında ABD, Rusya ve İngiltere Devlet Başkanları tarafından NPT anlaşmasını imzalayan devletlere güvenlik teminatı verildi. 1995 yılından itibaren Kazakistan'daki nükleer silahların sökülmesi ve imhası başlatıldı. 1996 Eylül ayına gelindiğinde Kazakistan'daki tüm stratejik nükleer füzeler sökülmüş ve imha edilmek üzere Rusya'ya gönderme çalışmaları tamamlanmıştı.[228]

Kazakistan'ın tüm avantajlarına rağmen nükleer silahlardan vazgeçmesi yerinde bir karardı. Bu her şeyden önce insan sağlığı ve ekoloji için alınması gereken bir karardı. Böyle bir kararın gerekliğini Kazaklar en iyi şekilde bilecek acı tecrübeye sahipti. Çünkü Kazak toplumu Sovyetler Birliği'nin hırslı bir şekilde devam ettirdiği nükleer silah imalinden büyük zarar görmüştü. Moskova'nın 1949'dan 1989'a kadar 40 yıl boyunca yaptığı 456 deneme Kazak topraklarında gerçekleştirmişti.

---

227. Nuclear Non-Proliferation
Chronology of Key Events, http://www.iaea.org/Publications/Factsheets/English/npt_chrono.html; Douglas Townsend, "The Path Towards Kazakhstan's Nuclear Non-Proliferation Policy:
Convergence of US-Kazakh Interests", http://www.acus.org/files/publication_pdfs/7631/012712_ACUS_Kazakhstan_Townsend.pdf, Erişim, 30 Nisan 2012; Kazakhstan Nuclear Chronology, http://www.nti.org/media/pdfs/kazakhstan_nuclear.pdf?_=1316466791.

228. Abdulvahap Kara, Avrasya'nın Yükselen Yıldızı Kazakistan, İTO Yayınları, İstanbul, 2011, s. 51; Nursayın Şarip, "Prezident Küni: Yadrolıq Qaruvdan Azat Alemge Jol", *Soltüstik Qazaqstan*, 15.09.2012, http://soltustikkaz.kz/index.php?option=com_content&view=article&id=4434:2012-09-14-11-16-43&catid=15:2011-08-11-05-01-16&Itemid=24.

Stalin ABD'nin 1945'te Hiroşima ve Nagazaki'ye atom bombası atarak kesin bir zafere ulaşmasından sonra, KGB Şefi Lavrenti Beriya'yı çağırarak ne pahasına olursa olsun atom bombası imal etmesi talimatını vermişti. Bu talimat üzerine dört yıl içinde SSCB ilk atom bombasını imal etmeyi başarmıştı. Ancak ilk atom bombasının deneme alanı olarak Kazakistan'ın Semey bölgesi (Semipalatinsk) seçilmişti. Böylece 29 Ağustos 1949'da hem de açık havada ilk atom denemesi Kazak topraklarında gerçekleştirildi.[229]

SSCB Savunma Bakanlığının bilgilerine göre, 1949'dan 1963'e kadar Semey Poligonunda gücü birkaç tondan 100 kilotona kadar 113 atom bombası denemesi açık havada yapıldı. Denemeler ancak 1964'ten sonra yer altında yapılmaya başlandı. 19 Eylül 1989'a kadar gücü birkaç tondan 150 kilotona kadar 343 deneme yapıldı.[230] Bunların çevre ve insan sağlığına zararları çok büyük oldu. Bölgede 1949 yılından beri yapıla gelen atom bombası denemeleri sebebiyle atmosfere yayılan radyasyon neticesinde ortalama insan ömrü 10 yaş kısalmıştı. Kazakistan Onkoloji ve Radyoloji Enstitüsü Başkan yardımcısı Prof. Dr. Saim Balmukanov'un araştırmalarına göre, Semey'de 1969-70 yıllarında 68.6 olan yaş ortalaması, 1979-80 yıllarında 58.8'e gerilemişti. Ayrıca 1980'li yıllarda dünyaya gelen bebeklerde zihnî ve bedenî özürler artmıştı. Kadınlar arasında anemi (kansızlık) vakaları çoğalmıştı. Daha birçok hastalıklar ortaya çıkmıştı.[231] İki binli yıllara geldiğimizde atom denemelerinin zararlı etkisi hala devam etmektedir.

---

229. David Holloway, *Stalin and the Bomb*, New Heaven – London 1994, s. 100; Kara, *Kazakistan'ın Yeniden Doğuşu*, s. 36-37.

230. *Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar* (Çev. Abdulvahap Kara), İstanbul, 2007, s. 467.

231. Kara, *Kazakistan'ın Yeniden Doğuşu*, s. 36-37.

Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in ülkesi 25 Ekim 1990 tarihinde egemenlik deklarasyonu yayınladıktan yaklaşık bir yıl sonra kırk yıldır atom denemelerinin yapıldığı Semey Poligonunu kapattı.[232] 29 Ağustos 1991 tarihinde alınan bu karar atom silahlarını deneme alanlarını kapatma konusunda dünyada alınan ilk karar olarak tarihe geçti. Daha sonra ABD, Rusya, Fransa ve İngiltere gibi ülkelerde insanlık ve tabiat için büyük zararları olan bu denemeleri yasakladılar. Artık günümüzde hiçbir ülke atom bombası denemeleri yapmamaktadır.

Nazarbayev atom bombası denemelerini yasaklanmasıyla ilgili olarak 18 Haziran 2009 tarihinde yaptığı konuşmada şunları söylemekteydi:

"Bundan tam 20 sene önce bugün dünyanın en büyük atom bombası deneme alanı olan Semey Poligonunda son defa atom bombası denemesi yapıldı. Çıkardığım kararname ile Semey deneme alanının kapatıldığını biliyorsunuz. Fakat bu kolay olmadı. Bunu halkımızın kararlılığı, azmi, birlik – beraberliği ve yıllar süren etkili çalışmaları sonucunda gerçekleştirdik. Poligonun kapatılmasını bağımsızlığın sayesinde sağladı.

…Böylece yarım asır boyunca atom denemelerinden zarar gören Kazakistan topraklarında nükleer silah denemelerine son nokta konuldu. Dünyanın gelişmiş ülkeleri bizim güvenliğimize ve barış yoluyla kalkınmamıza teminat verdi. Bu durum medeniyet yolunda gelişmeye, halkının refah seviyesini yükseltmeye yönelen Kazakistan için büyük bir başarı idi.

Poligonun zararlarını gören, nükleer silahlardan dolayı ağır

232. "Kazakh President Nazarbayev Closes Down Semipalatinsk", *AFP*, 29.08.1991; Serge Berg, "Semipalatinsk Nuclear Test Centre Closing Down", *AFP*, 30.08.1991.

sıkıntılar çeken halkımız bu hedefi büyük bir memnuniyetle benimsedi. Bizim bu kararımız dünyanın barış ve huzur isteyen milyonlarca insanına mutluluk getirdi. Onlardaki nükleer silah denemelerini durdurmanın mümkün olduğu yolundaki inancın doğmasına yol açtı."[233]

Kazakistan sadece ülkesini dünyanın dördüncü nükleer gücü yapan silahlardan vazgeçmekle yetinmedi. Aynı zamanda günümüzde nükleer silahsız bir dünya için de öncülük etmektedir. Kazakistan Cumhurbaşkanı Nazarbayev'in bu konudaki önemli bir girişimi Birleşmiş Milletler nezdinde kabul gördü ve BM Genel Kurulu, 2009 yılında aldığı bir kararla, 29 Ağustos tarihini, bütün dünyada "nükleer silahlara karşı eylem günü" olarak kabul etti.[234] Böylece Kazakistan Sovyetler Birliği'nin çökmesinden sonra dünyanın dördüncü büyük nükleer güç unvanını, dünyanın nükleer silahsız, nükleer açıdan güvenlikli bir dünya olmasına en çok çaba sarf eden lider ülke unvanına değiştirmiş bulunmaktadır. Türkiye'de birçok yazar ve akademisyen nükleer silahsız bir dünya konusundaki çabalarından dolayı Nazarbayev'in Nobel Barış Ödülü'nü hak ettiğine inanmaktadır.

---

233. Abdulvahap Kara, "Atom Denemelerin İlk Yasaklayan Ülke Kazakistan", http://www.aktuelgazete.com/yazar/atom-denemelerini-yasaklayan-ilk-ulke-kazakistan-42.html, Erişim, 30.04.2012.

234. Marat Tajin, "Nükleer Silahlardan Arındırılmış Bir Dünyaya Doğru", *Zaman,* 28.08.2009; Osman Metin Öztürk, "N. Nazarbayev'ın Dünya Barışına ve Tüm İnsanlığa Olan Katkısı", http://www.turansam.org/makale.php?id=1853, Erişim, 5 Mayıs 2012.

TÜRKİYE İLE TÜRK CUMHURİYETLERİ ARASINDA İLK RESMİ ZİYARETLER

Sovyetler Birliği'nin dağılmasını önlemek için yapılan ancak başarısızlığa uğrayan Ağustos 1991 darbesi aksi bir sonuç verdi ve Sovyetler Birliği'ni oluşturan cumhuriyetlerin peş peşe bağımsızlıklarını ilan etmelerine sebep oldu.

Darbeden önce üç Sovyet cumhuriyeti, ismen zikretmek gerekirse Litvanya (11 Mart 1990), Letonya (4 Mayıs 1990 Hukuki açıdan) ve Gürcistan (9 Nisan 1991) zaten bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi. Darbe sırasında ona tepki olarak Estonya (20 Ağustos 1991) ve Letonya (21 Ağustos 1991 Fiilen) Moskova'dan bağımsızlık kararı aldı.

Yukarıda ismi geçen ülkeler gibi jeopolitik konumları Moskova'ya karşı bir bağımsızlık kararını savunmaya elverişli konumda olmayan, ancak bağımsızlık ilanı için tetikte bekleyen ülkeler darbenin yarattığı kargaşa ortamını değerlendirmekte gecikmedi.

Önce Sovyetler Birliği'nde Rusya Federasyonu'ndan sonra ikinci güçlü ülke konumunda bulunan Ukrayna (24 Ağustos 1991), ardından Beyaz Rusya (25 Ağustos 1991), Moldova (27 Ağustos 1991), Azerbaycan (30 Ağustos 1991), Kırgızistan (31 Ağustos 1991), Özbekistan (1 Eylül 1991), Tacikistan (9 Eylül 1991), Ermenistan (21 Eylül 1991) ve Türkmenistan (27 Ekim 1991) bağımsızlarını ilan ettiler.

Böylece Rusya Federasyonu ile Kazakistan hariç tüm Sovyet cumhuriyetleri bağımsızlıklarını kazanmış bulunuyorlardı. Rusya ile hassas dengelere sahip Kazakistan'ın Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev bir bağımsızlık ilanı ile ülkede Kazaklar ile Ruslar arasında etnik bir çatışmaya sebep olmak istemiyordu. Rusya Federasyonu ile dünyanın en uzun sınırına sahip (7,500 km) ve 1989 nüfus sayımına göre % 39,7 Kazak ve % 37,8 Rus nüfusu ile hassas demografik yapısı olan Kazakistan bağımsızlığını diğer cumhuriyetlerden aylar sonra, 16 Aralık 1991'de ilan edecekti. Böylece Kazakistan Sovyetler Birliği'nden bağımsızlığını en son ilan eden ülke olarak tarihe geçecekti. Ancak, ülkede bu siyasi değişimden dolayı hiç kimsenin burnunun dahi kanamasına yol verilmeyecekti.

Aslında bağımsızlığını geç ilan etmekle Kazakistan'ın uluslararası alanda pek fazla bir şey kaybettiği söylenemez. Çünkü, Baltık ülkeleri hariç hiçbir ülkenin bağımsızlığı belli bir süre uluslar arası alanda tanınmadı. Azerbaycan 9 Kasım 1991'den itibaren sadece Türkiye tarafından tanındı. Kalan ülkelerin bağımsızlıklarının tanınması ise 16 Aralık 1991'de Kazakistan'ın bağımsızlığını ilan etmesinden sonra gerçekleşti. Türkiye Kazakistan'ın bağımsızlığını ilan edişinden iki saat sonra diğer cumhuriyetlerin bağımsızlığı ile birlikte tanıdı.

Sovyetler Birliği'nin mirasçısı konumundaki Rusya Federasyonu'nun bağımsızlık ilanına ihtiyacı yoktu. Zaten 70 yıl boyu Sovyetler Birliği'ni Ruslar yönetmişti. Sadece 1990-1991 yıllarında Gorbaçov – Yeltsin'in iktidar çekişmesinden dolayı meydana gelen Sovyetler Birliği ve Rusya Federasyonu yönetimleri arasındaki bir rekabetten söz edebiliriz.

Buna rağmen Rusya Federasyonu için bir bağımsızlık ilanı tarihi vermek gerekiyorsa, kayıtlarda bu tarih 24 Aralık 1991 olarak geçmektedir. Çünkü bu tarihte, Yeltsin Rusya Devlet Başkanı ola-

rak BM'ye BDT'nin kuruluş belgesi olan Almatı Protokol'üne göre Sovyetler Birliği'nin halefi olduğunu bildiriyordu.[235]

Sovyet döneminde herhangi bir Türk Sovyet cumhuriyetinin Türkiye ile doğrudan ilişkiye geçmesi mümkün değildi. Zaten Sovyet cumhuriyetlerinin Moskova'dan bağımsız bir dış politika veya uluslararası ilişkiler politikası yürütmesi düşünülemezdi.

Bu sebeple Sovyet rejiminin katı kurallarının esnemeye başladığı 1990 başlarında Azerbaycan Komünist Partisi I. Sekreteri Ayaz Muttalibov'un ziyaretini saymadığımızda Türkiye'ye Türk Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri'nden resmi ziyaret olmadı. Muttalibov da ziyaretinde Türkiye – Azerbaycan arasında mal alım satımı dışındaki konulara girmemişti. Örneğin Türkiye'nin Azerbaycan'dan petrol alması konusu resmi görüşmelerde gündeme gelmemişti. Ayrıca tüm görüşmelerde Ankara'daki Soyvet Büyükelçisi Albert Çernişev hazır bulunmuştu.[236] Bir gazeteciye verdiği röportajda Moskova'nın Azerbaycan'a daha çok siyasi ve ekonomik özgürlük vermesi, dünyadaki diğer devletlerle ve hatta insanlarla daha yakın ilişkiler kurulmasına imkân tanınması hususunda çalıştıklarını söylemişti.[237]

Türk Sovyet Cumhuriyetlerinin eskiye göre daha serbest ve özgür yurtdışı ilişkilere girebilmesi Moskova'daki Ağustos 1991 darbesinden sonra mümkün olmaya başlamıştı.

Bu konuda ilk adımı, özellikle Türkiye'ye ilk resmi ziyaret konusunda Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev attı. Ağustos darbesinden sonra Nazarbayev sadece Türk cumhuriyetleri devlet başkanları değil, tüm Sovyet liderleri arasında ön plana çıkıyordu. Siyasi gözlemciler Eylül ayından itibaren yaptık-

---

235. "Dissolution of the Soviet Union", http://en.wikipedia.org/wiki/Dissolution_of_the_Soviet_Union, Erişim, 30 Mart 2012.

236. *Milliyet*, 7.01.1990.

237. Nilüfer Yalçın, "Azeriler Ermenilerle Savaşmaz", *Milliyet*, 11.01.1990.

ları yorumlarda Nazarbayev'in Sovyet politikasında en etkili isim olduğunda hemfikirdiler.[238]

Nazarbayev'i Sovyet politikasında ön plana çıkaran onun uzak görüşlü fikirleri ve fikirlerini hayata geçirmek için cesur ve kararlı adımlar atmasıydı. Sovyetler Birliği'ndeki değişimlerin uzlaşma ile gerçekleştirilmesinden yana olduğu için Gorbaçov ile Yeltsin arasındaki uzlaşmazlıklarda ve Kremlin ile birlik cumhuriyetleri arasındaki gelecekteki ekonomik ve siyasi ilişkilerin belirlenmesi konularında arabulucu rol oynamaktaydı ve bu konudaki fikirlerini Sovyet Parlamentosunda açıkça dile getirmekten çekinmemekteydi. Ayrıca Sovyetlerin bir merkezden yönetilen katı ekonomik sisteminin günün şartlarına uygun hale getirilmesini ifade ediyordu. Bir başka deyişle Nazarbayev hem Gorbaçov ile Yeltsin arasında, hem eskimiş Komünist sistem ile yeni ve işlevsel bir ekonomik sistem arasında köprü rolü oynuyordu.[239]

Ayrıca Nazarbayev Sovyet Cumhuriyetleri içinde özelleştirme politikalarıyla ülkesini Komünist ekonomik sistemden piyasa ekonomisine dönüştürmede somut adımlar atmaktaydı. Ekonomik konulardaki danışmanı radikal piyasa ekonomisi görüşleriyle tanınan ekonomist Grigory Yavlinsky olan Nazarbayev Güney Kore, Singapur ve Türkiye'yi kendine model olarak almıştı.[240]

---

238. O dönemde bu konuda yazılan şu yorumlara bakılabilir. Alison Smith, "Thatcher Praises Kazakhstan Chief", *Financial Times*, 2.09.1991; Helen Womack, "Kazakh Leader Emerges As Champion of Change", *The Independent*, 4.09.1991; Bryan Brumley, "Nazarbayev Wields A Powerful Influence In Soviet Politics", *Associated Press*, 08.09.1991; Michael Parks, "Kazakhstan Leader Emerging As Key Force In Soviet Politics", *Los Angelos Times*, 15.09.1991; Terry Atlas, "Leader's Visibility Makes Kazakhstan New Soviet Crossroads", *Chicago Tribune*, 16.09.1991.

239. Terry Atlas, aynı yer.

240. Michael Parks, "Kazakhstan Leader Emerging As Key Force In Soviet Politics", *Los Angelos Times*, 15.09.1991.

Nazarbayev, Ağustos 1991 darbesinden sonra oluşan özgürlük ortamı ve bir politikacı olarak Sovyet siyasetinde yükselen itibarından dolayı artan öz güveni ile 25 Eylül 1991'de beş günlük resmi ziyaret için Türkiye'ye geldi.

Aslında Nazarbayev ve diğer Sovyet Türk Cumhuriyetlerinin liderleri 1990 yılının ortalarından itibaren Moskova'dan bağımsız bir şekilde yurt dışı seyahatlerini gerçekleştirebilirlerdi. Çünkü, Azerbaycan Komünist Partisi I. Sekreteri Ayaz Muttalibov'un Türkiye'ye yaptığı Ocak 1990 tarihindeki ziyaretten sonraki altı ay içinde önemli siyasi değişimler olmuş, Haziran ayından itibaren Türk Sovyet Cumhuriyetleri milli egemenliklerini ilan etmişlerdi. Nitekim, Nazarbayev, Turgut Özal'ın Mart 1991'de Kazakistan'a yaptığı ziyaret esnasında bir gazeteciye verdiği röportajda, 25 Ekim 1990'da ilan ettikleri egemenlik [gazeteci hatalı olarak bağımsızlık olarak yazmış] deklarasyonu sayesinde, Türkiye'nin de dâhil olduğu tüm yabancı ülkelerle her alanda bağımsız ilişki kurabileceklerini söylüyordu.[241]

Sovyet cumhuriyetlerinin Moskova'dan egemenliklerini kazanmalarına Gorbaçov ile Yeltsin arasındaki yetki paylaşımı kavgası uygun ortam hazırlamıştı. Rusya Parlamentosu 12 Haziran 1990'da Rusya Federasyonu anayasa ve diğer kanunlarının Sovyet kanunlarının üstünde olduğu yönünde karar kabul ederek Rusya Federasyonu'nun SSCB Yönetiminden egemenliğini ilan etmişti. Daha sonra bunu diğer cumhuriyetlerin egemenlik ilanları izlemişti. Böylece bazı tarihçilerin ifadesiyle bir nevi "egemenlik ilanı geçit töreni" ortaya çıkmıştı.

Daha önce egemenliklerini ilan eden Azerbaycan (23 Eylül 1989)[242], Gürcistan (9 Mart 1990), Litvanya (11 Mart 1990), Es-

---

241. Cenk Başlamış, "Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev Türk Halkına Seslendi 'Köklerimiz, Kültürlerimiz Aynı'", *Milliyet*, 14.03.1991.

242. Azerbaycan tüm Sovyet Cumhuriyetlerinden önce egemenliğini ilan

tonya (30 Mart 1990), Letonya (4 May 1990) dışındaki ülkeler Rusya'nın 12 Haziran 1990'da egemenliğini ilan etmesinden sonra bu fırsatı değerlendirmekte gecikmediler. Önce Özbekistan (20 Haziran 1990), bunu takiben Moldova (23 Haziran 1990), Ukrayna (16 Temmuz 1990), Beyaz Rusya (27 Temmuz 1990), Türkmenistan (22 Ağustos 1990), Tacikistan (25 Ağustos 1990), Ermenistan (23 Ağustos 1990), Kazakistan (25 Ekim 1990) ve Kırgızistan (12 Aralık 1990) egemenliklerini ilan etti. Bu ülkeler artık her ne kadar Sovyetler Birliği içinde yer alsalar da, birçok konuda bağımsız hareket edebileceklerdi.[243]

25 Eylül 1991'de Türkiye ziyaretine başlayan Nazarbayev'in çantasında, iki ülke arasındaki ilişkilerin her alanda güçlendirilmesini hedefleyen çok sayıda öneri bulunuyordu. Nazarbayev'in önerileri, İstanbul-Almatı uçak seferlerinin başlamasından tüketim malları üretimi için ortak yatırımlar kurulmasına kadar bir çok şeyi kapsıyordu. Kazakistan Devlet Başkanı Almatı'dan ayrılmadan önce *Milliyet*'e yaptığı yazılı açıklamada piyasa ekonomisine geçmeye çalıştıkları bu dönemde, Türkiye'nin kalkınma, yabancı yatırımları çekme ve çağdaş kadrolar yetiştirme deneyiminden yararlanmak istediklerini söyledi.[244]

Bu ziyaretin başlangıcında Türkiye'ye ilk defa gelen Nazarbayev ile Özal arasında ilginç bir diyalog yaşandı. Nazarbayev'in uçağı

---

etmesine rağmen bunu fiilen kullanamamaktaydı. Nitekim, daha önce belirttiğimiz gibi egemenlik ilanından 3 ay sonra Ocak 1990'da Türkiye'ye yaptığı ziyarette ikili ilişkilerde Moskova'dan bağımsız hareket edememekteydi. Egemenlik haklarını birçok cumhuriyet Ağustos 1991 darbesinden sonra tam anlamıyla kullanmaya başlayacaklardı.

243. "Collapse of the Soviet Union - 1989-1991", http://www.globalsecurity.org/military/world/russia/soviet-collapse.htm, Erişim 30 Mart 2012.

244. Cenk Başlamış, "Nazarbayev Türkiye'ye Gelmeden Önce *Milliyet*'e Konuştu", *Milliyet*, 26.09.1991.

inmek üzereyken Kazakistan Cumhurbaşkanını karşılamak için Ankara Esenboğa havaalanında bulunan Türkiye Kazaklarının temsilcilerinin yanına gelen Özal'ın makam şoförü onlardan Kazakça şarkı kasetleri istedi. Bunu Özal, Nazarbayev'i makam aracına aldıktan sonra arabanın kasetçalarına koydurtacaktı. Nitekim öyle oldu. Nazarbayev araca oturduktan sonra şoför kasetçaların düğmesine bastı. Aracın içinde hoş Kazak nağmeleri çalınınca, Nazarbayev gayri ihtiyari "Ben Ankara'ya geldiğimi zannediyordum, ama sanki Almatı'da gibiyim" dedi. Bunun üzerine Özal "Tabii, burası da sizin yurdunuz, yabancı bir ülkede değil, kendi öz vatanınızdasınız" diyerek Nazarbayev'e kardeş Türkiye'ye geldiğine vurgu yapıyordu.[245]

Özal bu görüşünde haksız sayılmaz. Çünkü 1917-1918'de Türkistan Muhtariyeti Başbakanlığı görevi yaptıktan sonra 1921-1941 yılları arasında Fransa'da Türkistan'daki Sovyet hâkimiyetine karşı fikri mücadele veren Mustafa Çokay "her dış Türk'ün iki vatanı vardır. İkincisi Türkiye'dir" diyordu. Bu söze göre, Türkiye gerçekten de Nazarbayev'in de vatanıydı.

Milliyet gazetesinin haberine göre, o dönemde Sovyetler Birliği'nin üçüncü güçlü adamı sayılan Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in ziyaretine Türk yönetimi büyük önem verdi. Haberin devamında şunlar ifade ediliyordu:

"Cumhurbaşkanı Özal'ın bizzat havaalanına giderek Kazakistan Cumhurbaşkanını karşılaması, verilen bu önemin ilk çarpıcı yönüydü...

İki gündür Nazarbayev, Ankara'da hem hükümet hem de muhalefet partileriyle en yüksek düzeyde görüşmeler yaptı.

---

245. O gün Ankara'da Nazarbayev'i karşılayanlar arasında bulunan ve bu anekdotu Özal'ın şoföründen dinleyen Kazak temsilcilerinden Abdülhaluk Yiğit ile 17 Mayıs 2012'de İstanbul'da görüşme.

Şimdiye kadar Türkiye'yi ziyaret eden Sovyetler Birliği yöneticileri muhalefet partilerinin liderleriyle görüşmezken, Nazarbayev'in Demirel ve İnönü'yle bir araya gelmesi dikkat çekici..."

Gazeteye göre, Türk yönetiminin Nazarbayev'in ziyaretine verdiği önem birkaç nedenden kaynaklanıyor.

Her şeyden önce, askeri darbe karşısında demokrasi yanında sesini yükselterek, Nazarbayev'in Sovyetler Birliği'nde üçüncü güçlü adam konumuna oturduğu düşünülüyordu.

Bunun yanı sıra, Türkler ile Kazaklar arasındaki dil, din, kültür ve tarih bağları mevcuttu.

Bu unsurlarla birlikte Kazakistan Sovyetler Birliği'nin en büyük Cumhuriyetlerinden biriydi ve bu sebeple Türkiye ile Kazakistan arasındaki ekonomik ve ticari bağların arttırılması önemliydi.

İki günlük görüşmeler sonunda Özal ve Nazarbayev tarafından imzalanan mutabakat zaptı, Kazakistan ile Türkiye arasındaki ticari ve ekonomik ilişkilerde büyük bir hareketlenme döneminin başlayacağının bir işareti olarak değerlendirildi.

Türkiye ile Kazakistan arasındaki taşıma hizmetlerini geliştirmek için Hazar Denizi, Volga, Don kanalları, Karadeniz arasındaki bağlantı olanakları araştırılmak üzere bir ortak çalışma grubunun da kurulması planlandı. Ayrıca demiryolları bağlantısının geliştirilmesi olanaklarını araştırma konusunda da anlaşma sağlandı.[246]

Nazarbayev'ten sonra Türkiye'yi ziyaret eden Türk Sovyet cumhuriyetlerinden üst düzey yetkili Azerbaycan Başbakanı Hasan Hasanov idi. İtalya'ya yaptığı ziyaretten ülkesine dönerken Ankara'ya uğrayan Hasanov'un tek amacı 30 Ağustos 1991'de ilan edilen Azerbaycan'ın bağımsızlık kararının tanınması idi. Hasanov bu konuda gazetecilere verdiği beyanatta şunları söylüyordu:

---

246. *Milliyet*, 27.09.1991; *Egemen Qazaqstan*, 02.10.1991.

"Biz isteriz ki bizi Türkiye de, bütün dünya da tanısın. Türkiye, Iran bizi tanımazsa dünyanın hiçbir ülkesi bizi tanımaz. Ben biliyorum ki Avrupa'nın en büyük ülkelerinden biri olan İtalya'nın Başbakanı ile Azerbaycan'ın Başbakanı görüşme yapıyorlarsa, bu İtalya'nın Azerbaycan'ı tanıma yolunda olduğunu gösterir. Eğer İtalya tanıma yolunda gidiyorsa, Türkiye'nin de bizi tanıması Allah tarafından buyrulmuştur."[247]

Hasanov'un bu muhtevadaki görüşleri Başbakan Mesut Yılmaz üzerinde etkili olacaktır. Türkiye bu konudaki kararını beklenmedik bir biçimde erkene alarak 9 Kasım 1991'de Azerbaycan'ı tanıdığını dünyaya ilan etti.[248]

Ancak, Türkiye'nin tanıma kararı, ilk aşamada, sembolik bir nitelik taşıyacak, fiiliyata geçmesi Sovyetler Birliği'ndeki tüm cumhuriyetlerin bağımsızlık kararlan karşısında, nasıl bir prosedür uygulanacağına, bu kararların ne şekilde birliği etkileyeceğine bağlı olacaktı.

Buna gerekçe olarak yapılan açıklamada Sovyetler Birliği'nde birçok cumhuriyetin bağımsızlık kararı almış olmasına rağmen tam manasıyla bağımsız devlet özelliklerini taşımaması gösterildi. Hükümetten gazetelere yapılan açıklamada hiçbir cumhuriyetin kendi vatandaşları için ayrı pasaportu olmadığı, bağımsız bir devlet gibi gümrük kapılarında işlem yapmadığı, Sovyetler Birliği çatısı altında kalmaya devam ettikleri ifade edildi. Bu sebeple bu devletlerin ilan ettikleri bağımsızlıkların da bugünkü tabloda sembolik nitelik taşıdığına işaret edildi.[249]

Türkiye'nin tanıma kararı Azerbaycan'da bayram havası estirdi.

---

247. *Milliyet*, 4.11.1991.

248. *Milliyet*, 10.11.1991.

249. Nur Batur, "Azerbaycanı Tanıma Sembolik", *Milliyet*, 7.11.1991.

Muttalibov Türkiye'nin bu cesaretli kararından sonra, başka devletlerin de kendilerini tanıyacaklarından umutlu olduklarını söyledi.

Başbakan Hasan Hasanov da, kısa bir süre önce Türkiye'den döndüğünü ve ziyareti sırasında, Azerbaycan'ın tanınacağı sözü aldığını ifade ettikten sonra "Bu benim için beklenen bir müjdeydi" dedi. Hasanov, Türkiye üzerinden dünya ekonomisine açılmakta kararlı olduklarını, artık bu yolda hiçbir engel kalmadığını da sözlerine ekledi.

Halk Cephesi liderlerinden Tevfik Kasımov "Bu zor zamanımızda, Türkiye bizi tanıdı. Biz de kardeş Türk halkından bunu bekliyorduk, bizim için tarihi bir gün" dedi.

Bilimler Akademisi Başkanı, parlamenter Eldar Salayev de, "Kardeş, kardeşe zor günde yardım eder. Biz, her zaman, arkamızda 60 milyonluk Türkiye'nin bulunduğunu biliyorduk" diye konuştu.[250]

ABD Türk cumhuriyetlerinin Sovyetler Birliği'nden bağımsızlıklarını ilan etmelerine ve onları Türkiye'nin tanımasından hoşnut olmadı. Washington Baltık ülkeleri dışında kalan Sovyet cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını ilan etmelerine sıcak bakmıyordu. Bu cumhuriyetlerin bir süre daha Moskova'nın kontrolünde kalmasından yanaydı. Bunun bir sebebi Washington'nun Sovyet lideri Gorbaçov'a karşı yeni bir darbe girişimlerinin yapılabileceği endişesiydi. Bu sebeple Türkiye'nin Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıması Bush yönetiminde "çok olumlu" karşılanmadı.

Washington'da bir grup Türkiye'nin bu cumhuriyetlere verdiği destekle "problem çıkarmasını", "Gorbaçov'u zayıflatmasını" istemiyordu. Fakat ABD'de bir başka grup ise Türkiye'yi bu politikasında desteklemekte ve Ankara'nın Sovyetler Birliği'ndeki Türk kökenli cumhuriyetler ile ABD arasında bir köprü vazifesi görebileceğini savunmaktaydı.[251]

---

250. *Milliyet*, 11.11.1991.

251. Turan Yavuz, "Washington Dikkatini Şimdi De Kıbrıs, Kürtler ve Orta

Azerbaycan'dan sonra Türkiye'yi ziyaret bir diğer ülke Devlet Başkanı Saparmurat Niyazov'un yönetimindeki Türkmenistan idi. Bağımsızlığın ilan edilmesinden sonra ilk resmi ziyaretini sınırdaşı olan İran yerine Türkiye'ye yapan Niyazov 2 Aralık 1991'de 70 kişilik bir heyetle, 4 günlük resmi bir ziyaretle Türkiye'ye geldi. Ankara'da yaptığı açıklamada "Türkmenistan'ın zenginliklerini beraberce paylaşmak istiyoruz" diyen Niyazov Cumhurbaşkanı Özal'a Türkmenistan'ın meşhur Akalteke atlarından birini hediye getirdi. Türk halklarının eski vatanı Türkmenistan'dan Türkiye'ye selam getirdiğini söyleyen Niyazov şöyle konuştu: "Biz Türkiye'nin dünyanın gelişmiş ülkelerinden biri olduğuna çok seviniyoruz. Buraya, Türkiye'de yapılanları öğrenmeye ve Türkmenistan'a bu bilgileri taşımaya geldik."[252]

Ziyaret öncesinde çıkan haberlerde Türkiye'den resmen tanınma talebinde bulunup bulunmayacağı kesinlik kazanmayan Niyazov Türkiye'den resmen tanınma talebinde bulundu. Ancak Niyazov bu talebini Sovyet Büyükelçisinin Albert Çernişev'in hazır bulunduğu resmi görüşmelerde dile getirmek yerine, Cumhurbaşkanı Özal onuruna verdiği yemekte bir mektupla iletmeyi tercih etti.[253]

Türkmenistan'ın tanınma talebinde bulunduğunu doğrulayan Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin talebin bakanlıkça değerlendirmeye alındığını ifade etti. Ancak Sovyetler Birliği'nde hızlı gelişmeler yaşandığına dikkat çeken Çetin bu gelişmeleri tek tek cumhuriyetler bazında değil, Sovyetler Birliği genelinde bir bütün halinde ele almak istediklerini söyledi. Cumhuriyetlerin tanınmalarının da hemen gerçekleşmeyeceğini, bir bütünlük içinde değerlendirileceğini, bundan olayı hemen tanınma olmayacağına işaret etti.[254]

Asya'ya Çeviriyor", *Milliyet*, 08.11.1991.

252. *Milliyet*, 3.12.1991; Türkiye, 5.12.1991.

253. *Milliyet*, 5.12.1991.

254. *Milliyet*, 05.12.1991.

Öte yandan bağımsızlığını ilan etmesinden çok kısa bir süre sonra Azerbaycan'ı tanıyan Türkiye aralarında Özbekistan ve Ermenistan'ın da bulunduğu diğer cumhuriyetlerin resmen tanınma talepleriyle karşı karşıya kaldı. Ancak bu taleplerin hemen karşılanmayacağı ifade edildi. Azerbaycan'a gösterilen farklı uygulamanın ise Türkiye ile Azerbaycan arasında bulunan tarihi ve kültürel bağların diğer cumhuriyetlere göre daha yoğun olmasından kaynaklandığı belirtildi.[255]

Doğan Heper Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ndeki kardeş ülkelerin bağımsızlıklarını tanımada gereğinden fazla temkinli ve yavaş davranmasına rağmen, Sovyet gazetelerinin Ankara'nın kardeş cumhuriyetlerle olan ilişkilerinden rahatsızlıklarını dile getirdiklerine dikkat çekmektedir. Mesela bir Sovyet gazetesi büyük devletlerin Sovyet cumhuriyetleriyle ihtiyatlı ilişkiler kurmaya çalışırken, Türkiye'nin bu konuda çok ileri gittiğini iddia ediyordu.[256]

Öte yandan İngiltere'nin *The Guardian* gazetesi ise Türkiye'nin SSCB'nin çöküşüne sebep olmakta eleştirilmemek için tanımalarda çok ihtiyatlı olduğuna vurgu yapıyordu. Gazeteye göre, Sovyetler Birliği'ndeki Türk cumhuriyetleri Türkiye'ye göz dikmekte, ancak Türkiye cumhuriyetleri tanıyor görünmemek ve SSCB'nin dağılmasına sebep olmakla suçlanmamak için dikkatli davranmaktadır. Yunanistan gazeteleri ise Türkiye'yi yayılmacılık yapmakla suçlamaktaydılar.[257]

Özbekistan Devlet Başkanı İslam Kerimov'un Türkiye'ye 16 Aralık 1991'de yaptığı ilk resmi ziyaret ilginç bir döneme denk geldi. Bu dönemde artık SSCB diye bir devlet fiilen yoktur. 8 Aralık 1991'de

255. Barçın Yinanç, "Ankara Tanımada İhtiyatlı", *Milliyet*, 02.12.1991.

256. Doğan Heper, "Geç Kalmadan", *Milliyet*, 09.12.1991.

257. *Milliyet*, 09.12.1991.

Minsk şehrinde toplanan Rusya, Ukrayna ve Beyaz Rusya liderleri Sovyetler Birliği'ni feshettiklerini ve yerine Slav Devletler Topluluğunu kurduklarını deklare eden bir anlaşmayı imzalamışlardı.[258] Bu anlaşma 12 Aralıkta ülke parlamentoları tarafından da onaylanmış ve bu tarihten itibaren Sovyetler Birliği ismi var olmakla, birlikte kendisi mevcut olmayan bir devlete dönüşmüştü. Gorbaçov da o tarihten görevlerinden resmen istifa edeceği 25 Aralık 1991 tarihine kadar "ülkesiz devlet başkanı" gibi garip bir konuma düşmüş bulunuyordu.

İşte bu şekilde Sovyetler Birliği'nin tarihe karıştığı günlerde Türkiye'ye gelen Özbekistan Devlet Başkanı Kerimov'un resmi görüşmelerinde Gorbaçov'un kaderini paylaşan Sovyetler Birliği Ankara Büyükelçisi Albert Çernişev oldu. Özbek – Türk görüşmelerine katılmak isteyen "Ülkesiz Büyükelçi"ye Kerimov'un tepkisi sert oldu. Onun bu tepkisini Yalçın Özer şöyle dile getirmektedir:

"İkili toplantılara ve Çankaya'daki yemeğe Sovyetler Birliği Ankara Büyükelçisi Çernişev'in katılması, şimdiye kadar âdetti. Ama bu sefer Kerimov, Çernişev'i kesin bir dille reddetti. Kerimov, Çernişev'e şunları söylüyordu:

'Siz bu görüşmelere kimi temsilen katılacaksınız? Eğer Sovyetler Birliği'ni temsil ettiğinizi söylüyorsanız, böyle bir birlik; böyle bir devlet yok artık... Hem siz bu toplantılarla ilgili tutacağınız raporu kime vereceksiniz? Ülkenizde böyle bir raporu eline alacak bir merci de yok.'

Çernişev bu sözlere cevap veremiyor, başını önüne eğiyordu. Kerimov bunlarla da yetinmedi. Sovyet Büyükelçisinin Rusya'dan maaşı bile gelmiyordu. Kerimov bunu da Çernişev'in yüzüne vurdu. Ortada büyük bir tarihî dönüşüm yaşanıyordu.

---

258. John Lloyd, "Commonwealth With Little in Common", *Financial Times*, 10.12.1991.

Moskova'da Gorbaçov ne durumda idiyse, Ankara'da da Çernişev oydu."[259]

Özer'e göre, Özbeklerin bu tavrını hoş karşılamak gerekiyordu. Çünkü Özbekler 70 yıllık Rus esaretinin içinden geliyorlardı. Üstelik "öz devletleri" saydıkları Türkiye'de bulunuyorlardı.

Ayrıca Özer iki Cumhurbaşkanı'nın salona girişlerinin görülmeye değer bir manzara olduğunu söyleyerek şunları ifade ediyordu: "Salonda (ilk defa olarak) Türkiye Cumhuriyeti Bayrağı ile Bağımsız Özbekistan'ın hilâlli ve 12 yıldızlı bayrağı yan yana asılmıştı. Orak-Çekiçli kızıl bayrak yoktu. Salonda ilk defa Sovyetlerin Enternasyonal Marşı çalınmadı. Özbek ve Türk marşları çalındı.[260]

Kerimov'un ziyareti aynı zamanda Türkiye Dışişleri Bakanlığının Sovyetler Birliği'ndeki Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını tanınması meselesini görüştükleri bir güne tesadüf etmişti.

Köşkte iki cumhurbaşkanının görüşmeleri devam ederken ve Dışişleri'nde iki taraf heyetleri arasında görüşmeler sürerken Bakanlar Kurulu toplantısında da Sovyetler Birliği'nden bağımsızlıklarını ilan etmiş olan Türk cumhuriyetlerinin tanınması konusu müzakere ediliyordu. Bakanlar Kurulu toplantısı sona erdiğinde, başta Özbekistan olmak üzere, bağımsızlık ilan eden bütün cumhuriyetlerin tanınması kararlaştırılmıştı.[261]

Daha sonra bu karar Özal tarafından Kerimov ve heyetine hitaben yaptığı konuşmada açıklandı ve Türkiye'nin Özbekistan'ı resmen tanıdığı ilk defa bildirildi. Özbekler bu konuşmayı ayağa kalkarak alkışladılar.

---

259. Ülkü İrfan, *Büyük Oyundaki Türk Enver Altaylı*, İstanbul, 2008, s. 309-308; Yalçın Özer, "Çankaya'da Tarihi Gün", *Türkiye*, 19.12.1991; Ayrıca bakınız: "Çankaya Protokolünden 'Orak Çekiç' Çıkarıldı", *Hürriyet*, 19.12.1991.

260. Yalçın Özer, "Çankaya'da Tarihi Gün", *Türkiye*, 19.12.1991.

261. Yalçın Özer, aynı yer;

Yalçın Özer'in Kerimov'un çok duygulu anlar yaşadığını ve elindeki kâğıttan okuyarak heyecanlı bir konuşma yaptığını, konuşmasının bir yerinde kâğıdı bırakarak şu sözleri irticalen söylediğini ifade etmektedir:

"Allahü Teâla bana ömür verdikçe bu günü unutmayacağım. Artık biz sizin yolunuzdayız. Mevlana Celaleddin Rumiler, Ali Şir Nevailer (Ahmed Yeseviler) bize yol göstersinler."[262]

Dışişleri Bakanlığı Türk cumhuriyetlerini tanıma kararı alırken, aynı zamanda o ülkelerle diplomatik ilişkileri bir an evvel tesis etmek için büyükelçilikler ihdas edilene kadar başkonsolosluklar açmayı da kararlaştırdı. Bu konsolosluklar büyükelçilik gibi çalışacaktı. Her cumhuriyetteki başkonsolosluk, Türkiye'nin Moskova büyükelçiliğine değil, doğrudan Ankara'da Dışişleri Bakanlığına bağlı olarak çalışacak. Böylece bu konsolosluklar zamanla büyükelçiliğe çevrilecekti. Bunun dışında Türk cumhuriyetlerini tanımayan ülkelerde onların diplomatik temsilciliklerini de üstelenecekti. Bu uygulama başladığında eğer bir ABD vatandaşı Bakû'ye gitmek istiyorsa, Türkiye'nin New York konsolosluğundan Azerbaycan vizesini alabilecekti.[263]

Sovyetler Birliği'nden bağımsızlığını kazanan beş Türk cumhuriyetinden Türkiye'ye ilk ziyaretini gerçekleştiren son ülke Kırgızistan oldu. Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın davetlisi olarak 22 Aralık 1991'de dört günlük resmi ziyaret için Türkiye'ye gelen Kırgızistan Cumhurbaşkanı Askar Akayev "Türkiye, Türkçe konuşan ülkeler için yol gösteren çoban yıldızıdır" dedi.

Türk ve Kırgız heyetleri arasında Çankaya Köşkü'nde yapılan görülmelerde, heyetlere, Cumhurbaşkanı Turgut Özal ve Devlet Başkanı Askar Akayev başkanlık ettiler.

---

262. Aynı yer.

263. *Hürriyet*, 19 Aralık 1991.

Görüşmeler sonunda imzalanan, Dostluk ve İşbirliği Anlaşması ile Ekonomik ve Ticari İşbirliği Anlaşması'nı ve işbirliğinin geliştirileceği öncelikli sahaları saptayan, mutabakat zaptını Özal ve konuğu Akayev İmzaladılar.

Özal, imza töreninde yaptığı konuşmada, mutabakat zaptında, iki ülke arasındaki ticaretin serbest döviz esasına dayalı olarak geliştirilmesi ve en kısa zamanda çalışmalara başlamak üzere bir iş konseyinin kurulmasının öngörüldüğünü kaydetti.

Cumhurbaşkanı Özal konuşmasına şöyle devam etti:

"Ortak bir kültürel mirasa sahip olduğumuz Kırgız Cumhuriyeti ile bu alandaki bağlarımızın yeniden canlandırılması üzerinde durarak, eğitim sahasında işbirliği yapılması, Kırgız gençlerine burs yoluyla Türkiye'de eğitim imkânları sağlanması gibi hususları ele aldık."

Kırgızistan Cumhurbaşkanı Akayev de yaptığı konuşmada, imzalanan protokollerin başarılı olacağına inandığını, Türkiye ile yıllarca önce koparılan ilişkilerin yeniden gelişmesine imkân sağlaması açısından bu protokollerin büyük önem taşıdığını belirtti.[264]

Bu görüşmelerde SSCB'nin Ankara Büyükelçisi Albert Çernişev'in de hazır bulunması dikkatlerden kaçmadı. Bir hafta önce Özbekistan Cumhurbaşkanı Kerimov tarafından resmi görüşmelere kabul edilmeyen Çernişev Akayev'in isteğiyle tüm resmi görüşmelerde hazır bulundu. SSCB'nin devlet olarak ortadan kalkmasıyla görevini tanımlamakta sıkıntı çeken Çernişev, Akayev'in isteğiyle görüşmelerde hazır bulunduğunu söylemek yerine, SSCB yerine kurulan Bağımsız Devletler Topluluğu adına katıldığını ifade etmeyi tercih ediyordu.[265]

Gerçi Akayev'in Türkiye ziyaretinin başlamasından bir gün

---

264. *Tercüman*, 25.12.1991; *Milliyet*, 24.12.1991.

265. Nilüfer Yalçın, "Çernişev Görevini Kendini Belirledi", *Milliyet*, 25.12.1991.

önce, yani 21 Aralık 1991'de Kazakistan'ın başkenti Almatı'da 11 bağımsız devlet tarafından Bağımsız Devletler Topluluğu kurulmuş bulunuyordu. Ancak, bu yeni oluşum SSCB gibi tek parti, tek ordu ve tek büyükelçilik gibi her şeyin merkezi yönetimin kontrolü altında olduğu katı bir sistem değildi. İsmi üstünde bağımsız devletlerin oluşturduğu gevşek bir federasyon sistemiydi. Her devletin kendi dış politikası ve büyükelçisi olacaktı.

Son birkaç ayda Türkiye tüm bağımsız Türk cumhuriyetlerinin ilgi odağı olmuştu. SSCB özellikle 1991 Ağustos darbe girişiminden sonraki geçen dört ay zarfında beklenmedik bir biçimde yok oluşa gitmişti. Bütün dünya nefesini tutmuş bu gelişmeleri izliyordu.

Hilmi Bengi bu gelişmeleri şu şekilde özetliyor:

"Dünyanın kalbi, eski Sovyet topraklarında atıyor. Oradaki Türklerinki de Ankara'da... Ankara'dan Almatı'ya, Bakû'ye, Taşkent'e, Buhara'ya, Frunze'ye [Bişkek'in Sovyet dönemindeki ismi – A. K.] köprü kuruluyor. Gönül köprüsü... Artık engeller kalkmış... Sovyet marşı, Sovyet bayrağı yok... Çernişev Rus Büyükelçisi sıfatıyla katılıyor görüşmelere. Mesele gönül köprüsünü geliştirip, akla, sağlıklı İşbirliğine dayalı yeni köprüler kurabilmek..."[266]

---

266. Hilmi Bengi, "Ankara Notları: Mübarek Toprak", *Tercüman*, 25.12.1991.

YENİ TÜRK CUMHURİYETLERİYLE ORTAYA ÇIKAN FIRSATLAR

Sovyetler Birliği'nin çökmesinin ardından ortaya çıkan Türk Cumhuriyetleriyle ortak tarih ve kültür bağları olan Türkiye'nin yakın ilişkiler içinde olması Ankara'nın uluslararası alandaki ağırlığını arttırdı. Özellikle Batı basınında Türkiye'nin bölgede süper güç olacağı şeklinde yorumlar çıkmaya başladı. İtalyan Il Giornale gazetesinde Türkiye'nin Avrupa ve Asya'da yeni güç olarak çıktığı kaydedildi.

İtalyan Il Giornale gazetesinde yer alan yorumda "ekonomik alanda cüce" olarak nitelenen Türkiye'nin "siyasi alanda dev" haline geldiği savunuldu. Yazıda SSCB'nin dağılmasıyla Almanya ve Türkiye'nin yeniden dirildiğini, ancak Almanya'nın aksine bugüne kadar Türkiye'den daha az söz edildiği ifade edildi.[267]

Batı'daki bu görüşlerin benzerlerini Başbakan Demirel ve Cumhurbaşkanı Özal da paylaşıyordu. Demirel'e göre, Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla Türkiye'nin sınırlarının sabit kalmasına karşın büyümüştü. Bir ucu Adriyatik Denizi'nde, bir ucu Çin Seddi'nde olan bir Türk dünyası ortaya çıkmıştı.[268]

Demirel yukarıdaki görüşlerini sarf ettikten sonra Türk

---

267. *Milliyet*, 17.02.1992.

268. *Milliyet*, 24.02.1992.

dünyasının liderleriyle toplu halde ilk buluşmayı Davos'ta gerçekleştiriyordu. Başbakan Demirel Davos'ta Azerbaycan Başkanı Muttalibov, Özbekistan Başkanı Kerimov ve Kazakistan Başkanı Nazarbayev ile kahvaltı sırasında fotoğraf çekilirken, "Yüz yıldır beklenen manzara bu. Bu fotoğraf 100 yıl önce çekilmeliydi" diyordu. Kerimov ise bu buluşmada üç küçük sandığı üç lider adına takdim ederek "Bu sandıkta size kalplerimizi sunuyoruz. Ne zaman isterseniz açın alın" diyerek Türkiye Cumhuriyeti'ne olan sevgi ve güvenlerini heyecanlı bir dil ile ifade ediyordu. Türkiye'yi kendilerine model olarak seçtiklerini de söyleyen Kerimov "Kültürü, dili, dini bir olan bizleri birbirine yaklaştırdığı için Başbakan Süleyman Demirel Ağabey'e teşekkür ederim" şeklinde konuşuyordu. Bu buluşmada Demirel yüz sene içinde ele geçen bu fırsatın iyi değerlendirilmesi gerektiğini de belirtti.[269]

Ancak Türkiye'nin bu fırsatı iyi kullanıp kullanamayacağı tartışma konusuydu. Nitekim gazeteci Nur Batur yazısında "Türkiye ve Orta Asya Türk cumhuriyetleri dünya sahnesine yeni bir süper güç olarak çıkmaya aday mı? Türkler tarihleri boyunca belki de önlerine çıkan bu en büyük fırsatı ne ölçüde kullanabilecekler?" diye sorguluyordu.[270]

Turgut Özal ise *Washington Times* gazetesine yazdığı makalede Türkiye'nin bir istikrar adası olduğuna işaret etti. Özal yeni bağımsız Sovyet cumhuriyetlerinin demokrasi, insan hakları ve serbest rekabet yolunda büyük umutlar taşıdıklarını, Türkiye'nin de Türk cumhuriyetleri ile olan bağlarını en iyi biçimde kullanacağını söyledi.[271]

Dünya Ekonomik Forumu'nun kurucusu ve Başkanı Klaus Schwab Türkiye'nin iki kutuplu dünyadan çok kutuplu yeni

---

269. Sami Kohen, "Demirel Türk Liderleriyle Buluştu", *Milliyet*, 03.02.1992.
270. Nur Batur, "Türkiye Süper Güç Olabilir", *Milliyet*, 07.03.1992.
271. *Milliyet*, 22.01.1992.

dünya düzenine giderken bu yapıya biçim verecek altı ülkeden biri olduğuna işaret ediyordu. Ona göre bu ülkelerin ABD, Rusya, Japonya, Çin, Hindistan ve Türkiye şeklinde ortaya çıkması bekleniyor. Bu beklentiye yol açan etmen de "güç" tanımına çok kutuplu Yeni Dünya Düzeni'nin getirdiği değişikliktir. Yeni tanımda artık askeri güç eski ağırlığını koruyamıyor, bunun yerini ülkelerin ekonomik gücü ve an az bunun kadar önemli bir diğer faktör olan "bir bölgede etki kullanabilme yeteneği alıyor" şeklinde görüş bildiriyordu..

Schwab'a göre, gelecekte iletişim kanallarının kesiştiği yerlerde merkezi bir konumda bulunan ülkeler en güçlü ülkeler arasında yerlerini alacaklar. Türkiye coğrafi konumu nedeniyle bu tanımdan yola çıkıldığında gerek Türk cumhuriyetler üzerindeki, gerekse yeni kurulan Karadeniz Birliği'ndeki yönlendirici konumu, Avrupa ile bütünleşme eğilimi, İslam ülkeleriyle iyi ilişkileri ve ABD'nin yıllardır müttefiki olması sebebiyle diğer devletlerden ayrıcalıklı bir konuma kavuşacaktı.[272]

Ancak bazı yorumcular Türkiye'nin yeni Türk cumhuriyetleriyle bir güç odağına dönüşeceği görüşlerine Batı'nın Türkiye'yi kullanmak için kasti olarak ortaya attığı fikirler gözüyle baktılar. Mesela, Türkiye'nin Kafkas ve Orta Asya cumhuriyetlerine yoğun ilgisini yersiz bulan Doğan Heper "Türkiye Batı'nın oyununa gelmektedir. Aslansın, ağabeysin diye gururu okşanan Türkiye Sovyetler'den kopan bu devletlerle uğraşmaya itilmektedir. Türkiye'nin önüne bir oyuncak atılmakta, Türkiye adeta avutulmaktadır. Oysa, Türkiye'nin menfaati Batı'dadır. Hedefi AT'tır. Başka hedeflerle oyalanacak zamanı yoktur" diyordu.[273]

---

272. *Milliyet*, 30.06.1992.

273. Doğan Heper, "Nimet ve Külfet", *Milliyet*, 02.03.1992.

Mehmet Ali Birand da bu görüştedir. Türkiye'nin gereksiz bir yarışa itildiğini söyleyen Birand şunları dile getiriyordu: "Sanki biz bir an önce harekete geçmez ve Türk – Müslüman cumhuriyetlerde herkesten önce bayrak göstermez, demeçler vermez, elçilikler açmazsak buralarda İran ve Suudi Arabistan etkinlik kuracakmış gibi bir ortam yaratılıyor…

…Aceleyle hareket edip sadece gösterişte kalarak beklentileri boşa çıkartıp hayal kırıklığı yaratmamız, ileride Türkiye'nin altından kalkamayacağı sorunlar çıkarabilir..

Dış çevrelerin de istediği budur."[274]

Öte yandan Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Orta Asya, Kafkasya, Ortadoğu ve Balkanlarda oluşan boşluğu doldurarak güçlü bir devlet haline dönüşeceği ihtimali Osmanlı İmparatorluğu'nun veya pantürkizmin doğuşu olarak olumsuz değerlendirmelere yol açıyordu.

Fransa'nın etkili gazetelerinden *Le Figaro*'da çıkan bir yazıda 1993 yılının Türk yılı olacağını ileri sürülüyordu. Helene Carrere d'Encausse imzasıyla çıkan yazıda Türkiye'nin Karadeniz bölgesinde ve Orta Asya'da Osmanlı İmparatorluğu kadar olmasa bile yine de büyük bir güç haline geleceği vurgulanmaktaydı.[275]

Batı'daki bazı gazete ve dergilerde yer alan Türkiye için "Yeni Osmanlı İmparatorluğu" doğuyor şeklindeki yakıştırmalara sevinmemek gerektiğini söyleyen Sami Kohen şunları ifade ediyordu: "Aksine onlara gerekli cevap verilmelidir. Çünkü bu benzetmelerin arkasından Türkiye'nin yayılmacı politikalar peşinde olduğu veya pantürkizm yoluyla bölgeye hakim olmak istediği iddiaları gelebilirdi.

Bunun böyle olmadığı dünyaya beyan edilmelidir. Türk dış po-

274. M. Ali Birand, "Batı'nın Tuzağına Düşüyoruz…", *Milliyet*, 04.01.1992.
275. *Milliyet*, 03.01.1992.

litikasının bugünkü hedefinin öteki Türk cumhuriyetleri üzerinde hegemonya kurmak ve yeni bir imparatorluk yaratmak olmadığı şimdiden herkese iyice duyurmalıdır."[276]

Aslında, ortaya çıkan yeni durum Türkiye'nin her hangi bir şekilde Osmanlı'yı canlandırma arzusundan ziyade, SSCB'nin çöküşünden sonra Orta Asya, Kafkasya ve Balkanlar bölgesinde değişen konjonktürün bir sonucuydu. Ankara'nın Sovyetler Birliği'nin çöküşünden önce gelişmeleri doğru okuyabilmiş ve bu doğrultuda dış politikalar üretebilmiş olmasının Türkiye'ye kazandırdığı kazanımlardı. Nitekim yıllar sonra bu kazanımları değerlendiren gazeteci Yasemin Çongar Özal'ın Körfez Savaşı'na ramak kala Sovyetler'i düşündüğünü, İsrail'e açılmaya çalışırken Arap dünyası ile ilişkilerini güçlendirmeye çalıştığına vurgu yapmaktadır. Çongar'ın belirttiğine göre, 2000'li yılların başında Türkiye'nin Orta Asya'da, Kafkaslar'da Balkanlar'da oynadığı rol ilk defa Özal tarafından tasarlanmıştı ve "Osmanlıcılık" diye eleştirilmişti. Hakikatte ise bu, dünyanın bugünkü konjonktüründe zaten kaçınılmaz hale gelen bir coğrafi ufuk genişlemesinden ibaretti.[277]

Türkiye'nin özellikle Türk cumhuriyetleriyle ilişkilerini geliştirmeye çalışması bazı yerli ve yabancı uzmanlar tarafından "Turancılık" olarak eleştiri aldı. Türkiye'nin Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülke olması, hemen ardından Orta Asya cumhuriyetleri ve Kazakistan ile ilişkilerini güçlendirmesi ve bu ülkelerin liderlerini peş peşe Ankara'da ağırlaması bu yorumların ortaya çıkmasının başlıca sebebiydi.

Avusturya basını Özal için "atalarının askerler ve ideoloji ile yapmayı başaramadığını bugün Özal yapmak istiyor" diye yazmaktaydı.

276. Sami Kohen, "Fırsatlar ve… Sıkıntılar", *Milliyet*, 27.02.1992.

277. Yasemin Çongar, "Çok Kulvarlı Dış Politika", *Milliyet*, 10.01.2000.

Gazete yorumunda "Politikacılar ve ekonomistler aylardan beri birbirlerinin ardı sıra Türkiye'nin kapısını aşındırmaktalar. Bunlar Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan ve Kırgızistan'dan gelmekte ve çantalarında yüksekten uçan planlar, umut projeleri ve "Türk kardeşlerinden" bir dizi istek getirmektedirler. Cumhurbaşkanı Özal bunlara seve seve bütün kapıları açmaktadır. Özal güneydeki BDT ülkelerinin gelecek vaat ettiklerini keşfetmiştir ve ülkesi için bölgede yeni bir büyük güç olarak yükselme şansı sezmektedir.

Türklerin hayalini kurdukları potansiyel 145 milyon kişidir. Tacikler haricinde hepsi de dilleri Türkçeye yakın olan Türk halklarıdır. Efsanevi fatih Timurlenk dahi Özbek şehri Semerkant'ı büyük bir Türk İmparatorluğunun başkenti yapmıştır. Enver Paşa da I. Dünya Savaşı sırasında Doğu'ya yönelerek Adriyatik ve Çin arasında bütün Türkleri kapsayan "ebedi imparatorluk" kurmak istemiştir.

Atalarının askerler ve ideoloji ile başaramadıklarını, Özal, kuvvetli argümanlar ile başarmaya çalışmaktadır. Özal, ülkesini, Avrupa'ya açılan kapı, demokrasi modeli, ekonomik yönden potansiyel bir ortak Pazar ekonomisini camilerin yanında da gerçekleştirebileceğinin canlı bir delili olarak göstermektedir.[278]

Eski SSCB Başkanı Mihail Gorbaçov'un kurduğu Siyasi Araştırmalar Enstitüsü Orta Asya bölgesinin Türkiye'nin etkisi altına gireceğini ileri sürüyordu. Moskova Haberleri dergisinde yayınlanan uzun analizde Orta Asya'da halen "ekonomik pantürkizm" ile "ekonomik panislamizm" akımlarının yarıştığına işaret etti. Analize göre, birinci akım "Orta Asya için bir Japonya olarak nitelenen Türkiye modelini benimserken, ikinci akım Suudi Arabistan sermayesine bel bağlıyordu.[279]

---

278. "Adriyatik'ten Çin Seddi'ne Büyük Türkiye", *Milliyet*, 30.04.1992.

279. *Milliyet*, 27.02.1992.

Uğur Mumcu Türkiye'nin Sovyet sonrası dönemde herhangi bir şekilde "turancılık" yapmaması konusunda uyarıyordu. Ona göre, böyle bir dönemde ve böyle bir dünyada Turancılık erişilmesi olanaksız bir düştür. Buna dünya izin vermeyecek ve Türkiye'nin hem Kürt sorunu sebebiyle Güneydoğu'da, hem Azeri – Ermeni çatışması sebebiyle Nahçivan'da sıcak savaşların içinde bulması şaşırtıcı olmayacaktır. O zaman Batı dünyası Ermenilerden yana tavır alacaktır.

Ayrıca "Turancılık siyasetinin" Alman ve Amerikan damgalı bir büyük stratejinin aracı olduğunu savunan Mumcu'ya göre, I. ve II. Dünya Savaşı'nda Almanya'nın taraftarı olan turancılar, Soğuk Savaş yıllarında "Amerikancı" siyasetlere bağlandılar. Dünün "Almancıları", bugünün "Amerikancıları" oldular.[280]

Ancak, birçok yazar Türkiye'nin kardeş cumhuriyetlerle ilgilenmesinin doğal olduğunu, bunun Turancılık sayılmayacağını savunuyordu. Mesela, Ali Sirmen SSCB'den bağımsızlıklarını kazanan Orta Asya toplumlarının kendilerini Türk olarak gördüklerine vurgu yapıyordu. Sirmen'e göre, kendi aralarında kendi dilleriyle anlaşabiliyorlar ve birbirlerini kardeş kabul ediyorlar. Ama bu turancılık değildi.

Özbekistan'daki Erk Hareketinin önderi Muhammed Salih ile görüşen Sirmen ondan aldığı şu cevabı aktarıyor: "Alman Alman'ı kollayınca Pan-Germanizm olmuyor, Fransız Fransız'ı kollayınca Pan-Frankizm olmuyor, İngiliz İngiliz'i ya da Amerikalıyı kollayınca Pan-Anglikanizm olmuyor da Türk Türke yakınlık hissedince Pan-Türkizm mi oluyor?" Bu konuda Sirmen'e görüş aktaran Askar Aytmatov'un ise "Hepimiz Türk, hepimiz kardeşiz. Ama hepimizin ayrı devleti olacak. Bunun turancılık ile ne ilgisi var?" dediğini aktarıyor.

280. Uğur Mumcu, "Yeni Turancılık", *Milliyet*, 27.02.1992.

Ancak, Sirmen'e göre, iki şeyden kaçınmak gerekir. Biri Turancılık tutkusu, ikincisi Turancılık kompleksi. Eğer "aman bana turancı derler" diyerek özü özümüze, yüzü yüzümüze, sözü sözümüze benzeyen kardeşlerimizle ekonomik, kültürel ve siyasal ilişkileri, çağdaş laik bir çizgide sürdüremezsek o zaman bu boşluğu başka güçler doldurur.[281]

Demirel Türkiye'nin pantürkist politikalar izlemediğini fırsat buldukça yabancı basına da ifade etmeye çalıştı. Washington Post gazetesine verdiği bir demeçte "Pantürkist değiliz. Bütün isteğimiz, bu ülkelerin ayakları üzerinde dikilmesi. Son bin yılda Orta Asya halkları tek devlet çatısı altına girmedi. Hepimizin ayrı hükümeti olsun ve aynı kültürü, aynı dili paylaşalım. O zaman hepiniz mutlu oluruz" diyordu.[282]

Demirel bu sözlere benzerini bir ay kadar sonra katıldığı Türk – BDT iş konseyleri toplantısında dile getirerek Türkiye'nin pantürkizm peşinde olmadığını şu sözlerle ortaya koymaktaydı: "Hiç kimse bizim pantürkizm peşinde koştuğumuzu sanmasın. Yıkılan SSCB de oldum olası pantürkizmden çekinmişti. Türk cumhuriyetlerini idare etmek gibi bir amacımız da yok. Bizim kocaman sorunlarla dolu bir ülkemiz var. Biz, kendi ülkemizi idare ederken bile sıkıntı çekiyoruz."

Bu ülkelere yardım yapmanın, ayakta tutmanın Türkiye'nin "şeref borcu" olduğunu söyleyen Demirel "Türkiye bu cumhuriyetlere bazı sözler verdi. Bu sözlerin bir kısmını ben vermemiş olsam bile, bu sözleri tutmak zorundayım" demekteydi.[283]

Ayrıca Demirel'e göre, pantürkist olmamak, kardeş devletlere

281. Ali Sirmen, "Ne İstiyorlar Ne Yapabiliriz?", *Milliyet*, 02.02.1992.

282. *Milliyet*, 23.03.1992.

283. *Milliyet*, 23.04.1992.

hepten de ilgisiz kalmak demek değildi. Türkiye'nin bu devletlere ilgisi kardeşlikten kaynaklanıyordu.[284]

Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev de Türk cumhuriyetlerinin kendi aralarındaki yakınlaşma çabalarına pantürkçülük olarak bakılmaması gerektiğini şu sözlerle anlatmaya çalışıyordu: "Biz tüm Avrupa'nın bir araya gelme çabalarına nasıl olumlu bakıyorsak, Türk cumhuriyetlerinin işbirliğine de herkesin olumlu bakmasını bekliyoruz."[285]

Avrupa Konseyi Genel Sekreteri Catherine Lalumiere de bu işbirliğinin bir pantürkizm olmadığı fikrindeydi. BDT ülkelerine yaptığı altı günlük gezisini tamamladıktan sonra yaptığı konuşmada Lalumiere Türkiye'den pantürkizm tehlikesi görmediğini belirterek "Aksine Türkiye'nin Orta Asya cumhuriyetlerine karşı sorumlulukları vardır, ilgilenmesi doğaldır. Kayıtsız kalırsa eleştirilirdi" diyordu.[286]

Lalumiere'ye göre, Türkiye'nin bölgedeki etkinliği yayılmacılığı çağrıştıran bir pantürkizm değil, aksine bir siyasi, kültürel ve ekonomik işbirliği politikasıydı.[287]

Özal'a göre, Türkiye'nin yayılmacılık peşinde koşması sorunları çoğaltmaktan başka bir işe yaramazdı. Washington'da bir gazetecinin "Orta Asya'daki gelişmeler Türk İmparatorluğunun yeniden doğmasıyla sonuçlanabilir mi?" şeklindeki soruya gülümseyerek Özal "Mümkün değil, ne kadar toprağınız varsa, o kadar probleminiz var demektir" şeklinde cevap veriyordu.[288]

---

284. Fikret Bila, "Kımız İcen Demirel'in Diş Ağrısı Geçmedi", *Milliyet*, 29.04.1992.

285. Fikret Bila, "İstanbul'da Türki Liderler Zirvesi", *Milliyet*, 30.04.1992.

286. Sema Emiroğlu , "Batı'ya Anlamlı Mesaj", *Milliyet*, 20.07.1992.

287. Taha Akyol, "Türkiye Modeli", *Milliyet*, 21.07.2012.

288. *Milliyet*, 30.04.1992.

Türkiye'nin Türk cumhuriyetleriyle ile ilişkilerde ön plana çıkması baştan beri Rusya'da rahatsızlık yaratıyordu. Ankara'nın Türk cumhuriyetlerini tanımakta çabuk davranması, bu cumhuriyet liderlerinin birbiri ardına Türkiye'ye gelişleri buradaki yönetici kadrolarda ciddi kuşkulara sebep oluyordu. Rusya Türkiye'nin SSCB dağılma sürecine girdikten sonra politika değiştirdiğine ve pantürkist bir yaklaşımla Müslüman Türk cumhuriyetlerini bir ittifak içinde toplama çabasına girdiğine inanıyordu.[289]

Bu sebeple bazı yetkililer ve basın organları Türkiye'ye karşı bir kampanya açmış bulunuyordu. Bu çevreler Ankara'yı yayılmacı bir siyaset izleyerek KKTC'den Azerbaycan ve Orta Asya'ya kadar uzanan bir Türk birliği kurmaya çalışmakla suçluyordu. Ankara'nın Müslüman cumhuriyetlerde bulunan nükleer silahlara ulaşarak bölgede "süper ülke"ye dönüşme ve Rusya'nın "önünü kesme" planları yaptığını ileri sürüyordu. Bu yetkililer Türkiye'nin bölgedeki etkinliğinin azaltılması için İran ve Arap ülkeleriyle işbirliğinin güçlendirilmesini istiyordu.[290]

Rusya'nın rahatsızlığının farklı bir sebebi de Türkiye ile olan ilişkilerin artmasının Orta Asya devletlerindeki Türklük şuur ve kimliğini kuvvetlendirmesiydi. Bunun bu ülkeler arasında siyasi ve iktisadi alanda işbirliğinin güçlenmesine yol açmasından kaygı duyuyordu. Çünkü, bu cumhuriyetlerle ayrı ayrı ikili ilişkiler yürütmeyi tercih eden Moskova'nın böyle bir gelişmeyi çıkarlarına uygun görmediği muhakkaktı.[291]

Rusya'nın rahatsızlığı özellikle SSCB'nin çöküşünden sonra Dışişleri Bakanlığı eski Sovyet kadrolarının işten el çektirilip yerine

---

289. M. Ali Birand, "Rusya Bize Ters Bakmaya Başlıyor", *Milliyet*, 03.01.1992.
290. Cenk Başlamış, "Yanlış Anlamayı Düzeltme Gezisi", *Milliyet*, 21.01.1992.
291. Şükrü Elekdağ, "Çetin-Kozyrev İşbirliği Yürür Mü?", *Milliyet*, 14.03.1993.

deneyimsiz yeni insanların getirilmesinden sonra gözle görülür bir biçimde artmıştı.

Mehmet Ali Birand'a göre, Çarlık dönemine geri dönüş nostaljisi içinde bulunan bu yeni kadrolar Rusya'nın bölgede egemenlik kurmasına tek engelin eskiden Osmanlılar olduğuna, şimdi de Türkiye'nin aynı rolde önlerine çıkmaya hazırlandığına, Orta Asya cumhuriyetleriyle birlikte ittifak kurmaya hazırlandığına inanıyorlardı.

Bundan dolayı eski SSCB diplomatlarının birikimleri ve Türkiye'nin politikalarına bakışlarıyla bu yeni gelenler arasında dağlar kadar fark vardı. Artık Ankara'ya eski anlayışlı yaklaşım yoktu. Yerine kuşku ve kaygı gelmişti.[292]

Ankara Rusya'nın bu rahatsızlıklarının farkındaydı. Bu sebeple hükümet Rus yetkililerle her fırsatta görüşerek kaygıları gidermeye çalışıyordu. Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin 20 Ocak 1992'de Moskova'ya yanlış anlamaları düzeltmek için bir resmi ziyaret yaparken, Başbakan Demirel Ankara'ya gelen Rusya Federasyonu Dışişleri Bakanlığı Andrey Kozyrev'e Orta Asya'daki Müslüman cumhuriyetler ile ilişkilerde "Pantürkizme de, İslami köktendinciliğe de karşıyız" güvencesi veriyordu.[293]

Ancak, Özal Rusya Dışişleri Bakanı Kozyrev ile görüşerek Rus Hükümeti'ndeki önyargıları düzeltmenin mümkün olmadığı kanaatini taşıyordu. Özal'a göre, hükümette fazla etkisi olmayan Kozyrev ile görüşmeler bir netice vermekten uzaktı.[294]

Demirel ve Çetin'in görüşmeleri Kozyrev üzerinde etkili oldu. Orta Asya'da Türkiye ile yarışamayız diyen Kozyrev Orta Asya

---

292. M. Ali Birand, "Rusya Bize Ters Bakmaya Başlıyor", *Milliyet*, 03.01.1992.
293. Cenk Başlamış, "Türk – Rus Ortaklığı", *Milliyet*, 07.02.1992.
294. Sami Kohen, "Kritik Seyahat Başlıyor", *Milliyet*, 13.04.1993.

cumhuriyetleri ve Kazakistan'ın Türk – Müslüman dünyasına yönelmesini olumlu karşıladıklarını söyledi. Kozyrev bu cumhuriyetlerin Türkiye dışında İran ile de yakın bağlar kurmasını olumlu karşıladıklarını, ancak söz konusu olan rekabet değil, karşılıklı çıkarlar temelinde ilişkiler kurulması olduğuna vurgu yaptı. Kozyrev Türkiye ile İran'ı kast ederek Rusya'nın Orta Asya'da "etki alanı" yaratma, ya da rekabete girme niyeti taşımadığını da ilk kez açıklıyordu.[295]

Ancak, Cenk Başlamış'a göre, Kozyrev'in bu görüşleri Rusya'nın gerçek görüşlerini yansıtmıyordu. Rusya üst düzey yönetiminde bulunan bazı çevreler ısrarla Sovyetler Birliği'nin dağılmasında Türkiye'nin payı olduğunu ileri sürüyordu. Bu çevrelere göre, Ankara'nın Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülke olması Sovyet İmparatorluğunun parçalanmasını hızlandıran önemli gelişmelerden biriydi. Bu sebeple Moskova'da Kafkas ve Orta Asya cumhuriyetlerindeki Türk ilerleyişinin durdurulması gerektiğini düşünenlerin sayısı hiç de az değildi. Kozyrev'in Rusya'nın söz konusu bölgeyi "gözden çıkardığı" mesajı inandırıcı bulunmadı. Moskova'nın bölgedeki çıkarlarının yanı sıra söz konusu cumhuriyetlerde hala çok sayıda Rus'un yaşaması sebebiyle Orta Asya'nın gözden çıkarılmasının imkansız olduğunu belirtiyorlar.[296]

Demirel Kafkas ve Orta Asya cumhuriyetleri ile ilişkilerde Rusya Federasyonu'yla ilişkilerde soğukluğa meydan vermek istemiyordu. Başka bir deyişle, Demirel Rusya'yı küstürmeden tüm eski Sovyet cumhuriyetleriyle bağları güçlendirmeye ve bunu Avrupa ile ilişkilerde güçlendirici bir unsur olarak kullanmaya çalışıyordu.[297]

---

295. Cenk Başlamış, "Rusya: Türkiye ile Yarışamayız", *Milliyet*, 28.04.1992.
296. Cenk Başlamış, "Komşuları Tedirgin Eden Gezi", *Milliyet*, 28.04.1992.
297. Nur Batur, "Demirel, İran'ın Önünü Kesiyor", *Milliyet*, 09.05.1992.

Demirel 25 Mayıs 1992'de Moskova'ya yaptığı ziyarette özellikle Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Moskova'da güçlenmeye başlayan Türkiye ile ilgili "yanlış anlamalar" ve "kuşkuları" gidermeye çalıştı. Demirel orada Türkiye'nin yayılmacı bir siyaset izlemediğine Yeltsin'i iknaya çalışacaktı. Bu ziyaretin Kafkas ve Orta Asya cumhuriyetlerine yapılan gezilerin hemen ardından gerçekleştirilmesi de Rusya'ya bir mesaj olarak yorumlanıyordu.[298]

Türkiye – Rus ilişkilerinde Moskova anlaşması Demirel'in ziyareti sırasında imzalandı. Demirel Rusya Federasyonu içindeki Türk halklarıyla ilgili olarak "Bugün Rusya Federasyonu içinde de ortak dil ve kültür değerlerini paylaştığımız halklar vardır. Bu halkların demokrasi ve insan hakları çerçevesinde, layık oldukları yaşama kavuşacaklarına inanıyoruz. Nüfuz sahası aramıyoruz. Kimseyle rekabet içinde değiliz. Bu devletlerin kendi kendilerini idare etmesini, ayakları üzerinde durmasını istiyoruz" şeklinde konuştu.

Demirel Türkiye'nin dil, tarih ve din gibi ortak değerlerden gelen yakınlığı nedeniyle Orta Asya cumhuriyetlerine gösterdiği ilginin hiç kimsede rahatsızlık yaratmaması gerektiğine de işaret etti. Ortak bildiride Türkiye'nin Kafkas ve Orta Asya cumhuriyetleri ile ilişkilerinin Moskova'daki bazı çevrelerde yarattığı tedirginliğin yersiz olduğuna Yeltsin'i ikna ettiği şu sözlerden anlaşılıyor: "Taraflar, Türk ve Rusya'nın başta Orta Asya ülkeleri olmak üzere bağımsız devletler topluluğu ile olan ilişkilerinin ekonomik ve sosyal gelişmelerine katkıda bulunma ve birlikte hareket etme konusundaki arzu ve temennilerini dile getirmişlerdir."

Zirvenin siyasi alandaki başarısı ekonomiye de yansıdı ve iki ülke şu anda iki milyar dolar olan ticaret hacmini 2000 yılından önce 10 milyar dolara çıkarma kararı aldı. Demirel "Türkiye ve

---

298. Cenk Başlamış, "Demirel'den Sürprizler", *Milliyet*, 25.05.1992.

Rusya kadar birbirlerini tamamlayan iki komşu ve dost ülke bulmak zordur" diyerek ekonomik işbirliği ve karşılıklı yatırımların arttırılması çağrısında bulundu.[299]

Rusya'nın kaygıları Özal'ın ölümüne kadar devam etti ve Rusya bu rahatsızlıklarını Özal'ın cenazesiyle ilgili olarak ortaya koydu. Cenaze törenine Yeltsin'in yardımcısı Aleksandr Rutskoy, Parlamento Başkanı Ruslan Hasbultov, Başbakan Viktor Çernomirdin'in yerine, kısa bir süre sonra görevden alınacağı yönünde söylentiler ayyuka çıkmış olan Savunma Sanayiinden sorumlu Başbakan Yardımcısı Georgi Hija gönderildi. Yeltsin onu Nisan ayının ortalarında görevden aldı. Ayrıca Rusya Devlet TV'sinin Özal'ın ölümünü "Kısa Haberler" bölümünde 20. Sırada vermesi de, basit bir değerlendirme, ya da habercilik hatasının ötesinde bilinçli bir tutum olarak değerlendirildi.

Türkiye'nin Moskova'ya yeni tayin edilen Büyükelçisi Ayhan Kamel Nisan ayında güven mektubunu vermek için Devlet Başkan Yardımcısı Rutskoy tarafından kabul edildi. Oysa Yunanistan Büyükelçisi on gün sonra Yeltsin'in kendisi tarafından kabul ediliyordu.[300]

---

299. Cenk Başlamış – İhsan Akdemir – Vladimir Jarov, "Türk – Rus Bahar Havası", *Milliyet*, 27.05.1992.

300. Cenk Başlamış, "Rusya'dan Garip Tavır", *Milliyet*, 18.05.1993.

TÜRK MODELİ

"Neo-osmanlıcılık" veya "pantürkçülük" gibi olumsuz yorumlara rağmen ABD başka olmak üzere Batı ülkeleri ve hatta zaman zaman Rusya Türkiye'nin Türk cumhuriyetlerle ilişkilerini geliştirmesini destekliyordu.

Bunda bağımsızlıklarını kazandıktan sonra uluslararası ilişkilerini geliştirmenin yanı sıra içinden çıktıkları eski Sovyet rejimi yerine yeni rejim arayışı içinde olan Türk ve Müslüman cumhuriyetlerin İran'ın modelinde din temelli bir rejime yönelmelerinden duyulan endişe önemli rol oynuyordu. Onların İran yerine demokratik ve laik Türkiye modeline yönelmeleri tercih ediliyordu.[301]

Ayrıca Türk kökenli yeni cumhuriyetlerin İslamcı radikal akımların etkisi altına girme ihtimali de bulunmaktaydı. Böyle bir durumun ortaya çıkması halinde Orta Asya'dan Körfez'e ve daha güneyde Kuzey Afrika'ya kadar uzanacak militan köktendinci akımın bu bölgeleri altüst edecek tehlikeli çatışmalara yol açması tehlikesi ciddi Batı gazete ve dergilerinde peş peşe yayımlanan yazılarda

---

301. Scott Sullivan – Sami Kohen, "The Turkish Model on Display", *Newsweek*, 3.02.1992, s. 23-25; Rajan Menon – Henri J. Barkey, "The Transformation of Central Asia: Implications for Regional and International Security", *Survival*, Volume 34, Winter 1992-1993, s. 77-78; Paul B. Henze, "Turkestan Rising", *The Wilson Quarterly*, Summer 1992, s. 57; Nikolai Andereyev, "Central Asia Looks Towards the East", *New Times*, September 1992, s. 22; George J. Church, "Across the Great Divide", *Time International*, 19.10.1992, s. 31-35.

sürekli dile getirilmekteydi. Bu tehlikeye karşı İslami inançlarla çoğulcu demokrasiyi ve laik devlet yapısını bağdaştıran Türk modelinin bu ülkelere örnek olması gerektiği vurgulanmaktaydı. En ilginci bu Batı'nın bu değerlendirmelerini Rusya Federasyonu da paylaşmaktaydı.[302]

Wall Street Journal'da Sovyetlerin dağılmasının hemen ardından çıkan yazıda Türkiye'nin yeni imajının Ortadoğu'daki çeşitli ülkeler ile BDT'deki bazı cumhuriyetler için örnek oluşturduğu ifade ediliyordu. Beş Türk cumhuriyeti heyetlerinin Türkiye'ye gelerek Ankara'nın ekonomi ve siyasi politikası hakkında bilgi aldıkları hatırlatılarak bu cumhuriyetlerin Türkiye'nin politikasını daha radikal İslami etkileri olan İran'a tercih ettikleri belirtiliyordu.[303]

SSCB'nin çöküşüne tüm dünya gibi ABD de hazırlıksız yakalanmış, bağımsızlıklarını kazanan cumhuriyetler, özellikle Orta Asya Türk cumhuriyetleri ile ilgili politikalarını henüz belirleyememişti.[304]

Bazı yorumculara göre, Bush yönetimi SSCB'nin dağılma sürecinde Orta Asya'yı ihmal etmiş, sadece Kazakistan Cumhuriyeti'nin petrolüyle ilgilenmişti. *New York Times*'in 31 Aralık 1991 sayısında yayınlanan Duke Üniversitesi öğretim üyelerinden Prof. Martha Brill Olcott yorumunda ABD'nin BDT'de bütün önemi Rusya Federasyonu'na verdiğini ve Orta Asya'daki cumhuriyetlerini görmezden geldiğini belirterek, eğer zamanında hareket edilmezse

302. Şükrü Elekdağ, "Büyük Sınav", *Milliyet*, 05.01.1992; Boris Z. Rumer, "The Gathering Storm in Central Asia", *Orbis*, Volume 37, Number 1, Winter 1993, s. 89-90.

303. *Milliyet*, 02.01.1992.

304. Alexander Dallin, "America's Search for a Policy toward the Former Soviet Union", *Current History*, October 1992, s. 321-326; "Congerssional Hearing: United States Policy Toward Central Asia April 28, 1992", *Central Asia Monitor*, 1992, No: 2, s. 21-31.

Orta Asya'daki cumhuriyetlerin bölgedeki komşu Müslüman ülkelerin etkisi altına gireceğini ifade ediyordu. Olcott yazısında ABD yönetiminin Orta Asya'daki bu cumhuriyetlere doğrudan ve geniş ölçüde teknik yardım göndermesi gerektiğini de vurguluyordu.[305]

ABD Orta Asya politikasını şekillendirene kadar ilk etapta İran'ın bölge üzerinde nüfuz kurmasını önlemeyi amaçladı. Washington ayrıca bölgede İran'ın mı, Türkiye'nin mi daha etkili olacağını yakından takip ediyordu. Bush yönetimi başlangıçta bu konuda fazla bir endişe duymuyordu. Yetkililer Türkiye'nin bölgedeki etkinliğinin daha fazla olduğunu ve "İslam karın doyurmaz" düşüncesi ile bu ülkelerin İran'ın etkinlik alanına kayabileceğine fazla bir olasılık vermiyordu.

Ancak İran'ın bölgeye yönelik çalışmalarına hız vermesi Türkiye'nin bu mücadelede yenik düşebileceği ihtimalini de ortaya çıkardı. New York'da yayınlanan *Newsday* gazetesine demeç veren bir ABD Hükümet yetkilisi Türkiye'nin bu ülkeler ile ilişkilerini ilerletmekte yavaş davrandığını, atak olacağı yerde bu ülkelerin Ankara'ya gelmesini beklediği yolunda serzenişte bulunuyordu.[306]

ABD Dışişleri Bakanı James Baker Şubat ayının ortalarında çıktığı Kazakistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan'ı kapsayan Orta Asya gezisinde bu ülkelere İran türü rejimlerden uzak durun mesajı veriyordu.[307]

ABD'nin Orta Asya'da İran karşıtı politikalar yürütmesi Tahran'ın tepkisini çekmekte gecikmedi. İran Hükümeti Washington'un Orta Asya cumhuriyetleriyle ilgisini kınayarak bölgeden elini çekmesini istedi. İran Yüksek Yargı Başkanı Ayetullah Muhammed

---

305. *New York Times*'tan alıntı için bkz. *Milliyet*, 01.01.1992.

306. *Milliyet*, 10.02.1992.

307. Aynı yer.

Yezdi 14 Şubat 1992 tarihinde Tahran Üniversitesinde Cuma namazından sonra verdiği vaazda, "Orta Asya halkları 70 yıldır bütün baskılara direnerek dinlerine sahip olmuşlardır. Komünistlerin, bu halkları İslam'dan uzaklaştırma çabaları boşa çıkmıştır. Bu insanlarla ilgilenmek İran'ın görevidir ve İran da bu görevi yerine getirecektir. Müslümanlar ABD'nin tuzağına düşmeyecektir" şeklinde bir konuşma yapıyordu.[308]

Şubat ayına gelindiğinde "Türki cumhuriyetler için Türkiye modeli" sloganı tutmuştu. ABD'de ve Avrupa'da bu "model"in - rakip modellere karşı - hararetle desteklenmesi lehinde demeçler veriliyor, yayınlar yapılıyordu.[309] Öte yandan Batı basınında çıkan bu tip yayınlar, yani Türkiye'nin Orta Asya için "role model", bir başka deyişle örnek ülke gösterilmesi Türk psikolojisini okşuyordu.[310]

Gerçekten de Türkiye modeli yeni bağımsız cumhuriyetlerde kabul görmüşü. Gazeteci Nur Batur'un belirttiğine göre, Orta Asya cumhuriyetlerinin yöneticileri, adeta bütün insiyatifi Türkiye'ye bırakmış görünüyorlardı. Hepsi Özal'ın "yap-işlet-devret" modelini teklif ediyorlardı. Batur'un tespitine göre, her ne kadar komünist partilerin eski yöneticileri işbaşında olsalar da, yeni devleti Türkiye modeli üzerine kurmak istiyorlardı.[311]

Özbekistan Cumhurbaşkanı İslam Kerimov Demirel'in Taşkent'e ziyareti vesilesiyle yaptığı konuşmada "Bizi ilk tanıyan Türkiye'dir. Biz Türk modelini seçtik" diyordu.[312]

---

308. *Milliyet*, 16.02.1992.

309. Sami Kohen, "Fırsatlar ve… Sıkıntılar", *Milliyet*, 27.02.1992.

310. Cengiz Çandar, "Değişmekte Olan Dünyada Türkiye'nin Bağımsızlığını Kazanan Yeni Türk Cumhuriyetleriyle İlişkileri", *Yeni Dünya Düzeni ve Türkiye*, İstanbul, 1992, s. 135.

311. Nur Batur, "Türkiye Süper Güç Olabilir", *Milliyet*, 07.03.1992.

312. Fikrat Bila, "Orta Asya Ayakta Durabilmeli", *Milliyet*, 28.04.1992.

Orta Asya Cumhuriyetlerine yaptığı gezide Avrupa Konseyi Genel Sekreteri Lalumiere'ye Kazak, Özbek ve Kırgız liderleri Türkiye modelini seçtiklerini açıkça ifade ediyorlardı. Sadece iktidardakiler değil, muhalefet liderleri de Lalumiere'ye aynı şeyi söylüyorlardı.[313]

Sami Kohen'e göre, Türkiye'nin Türk cumhuriyetleri tarafından model alınmasının üç temel sebebi vardı:

1. Çoğulcu demokratik sistemi. 74 yıl komünist totalitarizmden sonra, bu cumhuriyetlerin özlemini çektiği sistem buydu.

2. Serbest piyasa ekonomisi. Bu da yıllarca uygulanan ve başarısızlığı şimdi apaçık ortada olan aşırı merkeziyetçi ve devletçi düzenden sonra gidilmek istenen sistemdi.

3. Modern anayasal düzen. Bunun da başlıca unsuru laiklik ve Atatürk'ün gerçekleştirdiği (alfabeden kadın haklarına kadar) çeşitli inkılaplardı.

Rusya dâhil, dünya basını şimdi bu modeli hem övüyor, hem de bu ülkelere hararetle tavsiye ediyordu.[314]

Türkiye'nin Türk kökenli eski Sovyet cumhuriyetlerine model olabileceği Ankara'da da benimsendi. Dışişleri Bakanı Çetin Moskova'ya yaptığı ziyarette Rus meslektaşı Kozyrev ile görüşmesinden sonra gazetecilere verdiği beyanatta, insan haklarına dayalı demokratik ve laik yönetimi, ekonomik kalkınma deneyimi ve gelişmişlik düzeyiyle Türkiye'nin Orta Asya ve Kafkasya cumhuriyetleri için sağlıklı bir model olduğunu ve bunu Moskova'nın da çok iyi gözlediğini söylüyordu.[315]

Özal Türkiye'nin Orta Asya cumhuriyetlerine laik ve demokrat model olurken, İran ile de ilişkileri iyi tutmanın gerekliğini savunu-

---

313. Taha akyol, "Türkiye Modeli", *Milliyet*, 21.07.2012.

314. Sami Kohen, "Değerimizi Bilelim", *Milliyet*, 17.01.1992.

315. *Milliyet*, 23.01.1992.

yordu. Türkiye'nin Orta Asya ülkelerine model olma konusundaki üstünlüğünü ve avantajlı yanlarını sıralarken İran ile ilişkilerini de canlı tutması gerektiğini şu sözlerle ortaya koyuyordu: "İran ile iyi geçinmemiz lazım. Herkesin rejimi kendisine aittir. Türk cumhuriyetleri bizi model almak istiyorlar, ama bunu yaparken başkalarının gururlarını da kırmamamız lazım. İran önemli bir ülkedir. Bu ülke arkamızda, biz öne bakıyoruz. Bir mesele çıkarsa arkanızda neler olur farkında olmayabilirsiniz. Osmanlı tarihinde bunun örnekleri çok fazladır."[316]

Fransız Haber Ajansı *AFP* Türkiye'nin Washington'un da teşvikiyle geçen yılın sonundan bu yana Orta Asya'daki Müslüman Türk cumhuriyetlerinde İran Suudi Arabistan ve Pakistan ile etki mücadelesine girdiğini ve bu bölgede özellikle İran İslam Cumhuriyeti'nin puan kazanmasını engellemeye çalıştığını öne sürüyordu.[317]

Acaba Türkiye'ye Sovyetler'in dağılması üzerine Orta Asya cumhuriyetlerinde ABD tarafından verilmek istenen rol, süresi ve sonuçları önceden belli bir "taşeron"luk muydu? Kamuoyunda tartışma konusu olan bu soru 19 Şubat 1992 tarihinde ANAP sözcüsü Vehbi Dinçerler tarafından Meclis oturumunda dile getirildi.[318]

ABD yetkililerine göre, Washington tarafından Orta Asya cumhuriyetleriyle ilgili olarak Türkiye'ye hiçbir rol verilmemişti. Aksine Türkiye kendi inisiyatifiyle bölge ülkeleriyle ilişkilerde bulunmaktadır. ABD'nin Türkiye'ye Kafkasya ve Orta Asya bölgesinde yeni bir rol vermek istemediğini söyleyen Dışişleri Bakan yardımcılarından William Rope "Türkiye rolünü kendi seçer ve belirler. Nitekim olayların da gelişimiyle Ankara giderek bölgede önemli

316. Derya Sazak, "Demirel'den Gelen Telefon", *Milliyet*, 16.02.1992.

317. *Milliyet*, 13.04.1992.

318. Derya Sazak, "Mektup Açıklansın", *Milliyet*, 20.02.1992.

bir rol üstleniyor. Biz bu rolü gerek Türkiye, gerekse bu cumhuriyetler açısından çok olumlu görüyoruz. Bu konuda ABD ile Türkiye arasında tam bir görüş birliği var. Biz Türkiye'nin bu rolünü destekliyoruz" diyordu.[319]

Türk Modeli, Türkiye'nin kendi belirlediği ve seçtiği bir rol olsa bile, Batı'nın bu modele olan hararetli desteği, onun Sovyet sonrası dönemin ilk zamanlarında çok konuşulur ve popüler olmasını sağlamıştı.[320]

Şubat 1992'de Washington'a resmi bir ziyarette bulunan Demirel ABD Başkanı Bush'a Kafkasya ve Orta Asya için 13 maddelik bir plan verdi. Bu ülkelerin Batı dünyasına katılmasını, demokratik, laik ve serbest piyasa ekonomisine dayalı bir düzene geçmesine yardımcı olunmasını amaçlayan plan ABD, Japonya ve AT ülkelerinin de katılımıyla oluşturulacak bir komitenin bölgeye yardımını organize etmesini içeriyordu. Demirel planla ilgili olarak verdiği bilgide "Bu ülkelerin Batı'nın yardımına ihtiyacı var. Ancak bu yükün altından tek başımıza kalkamayız. Bunun için ABD-Japonya gibi ülkelerin de katılacağı uluslararası bir proje önerdik" dedi.[321]

Ancak, Bush'a takdim edilen bu plan Demirel'in koalisyon ortağı ve Başbakan Yardımcısı İnönü ve Cumhurbaşkanı Özal'ın görüşleri alınarak hazırlanmış bir plan değildi. Plan Ankara'dan Washington'a uçarken uçakta yazılmıştı. Bu plan hakkında gazetecilere bilgi veren Çetin şunları söylüyordu: "Biz bu konuda Ankara'da iken neler yapabileceğimizi sürekli konuşuyorduk. Tartışıyorduk.

---

319. Sami Kohen, "Ziyaretin Ardından", *Milliyet*, 17.02.1992.

320. İdris Bal, "Türk Cumhuriyetleri Politikası", *1980-2003 Türkiye'nin Dış, Ekonomik, Sosyal ve İdari Politikaları*, (Editörler T. Göksü, H. H. Çevik, A. Baharçiçek, Ali Şen), İstanbul, 2003, s. 62.

321. Fikret Bila, "Demirel'in Orta Asya Planı", *Milliyet*, 15.02.1992.

Sonra bunları oturup bir metin haline getirelim diye düşündük ve oturup uçakta yazdık."[322]

Yeni bağımsız Türk cumhuriyetlerine model ülke olma Türkiye'ye aynı zamanda yeni görev ve sorumluluklar da yüklemekteydi. Özellikle devlet yapılanmasında eski Sovyet rejiminden demokratik modern bir sisteme geçmelerinde Orta Asya ve Azerbaycan cumhuriyetlerinin Türkiye'nin yardımlarına ihtiyaçları vardı. Çünkü Sovyetler Birliği'nin devlet yapısını olduğu gibi devralan Rusya Federasyonu hariç, diğer tüm eski Sovyet cumhuriyetlerinde devletin işlemesini sağlayan temel kuruluşlar olmadığı gibi karar mercileri de çoğu zaman belli değildi. Dahası piyasa ekonomisinin işleyiş tarzı, kuruluşları ve temel koşulları da bu ülkeler için havsalanın alamayacağı kadar yeniydi.

Bu alanlarda özellikle Türk cumhuriyetler açısından Türkiye'ye büyük görevler düşüyor. Bu cumhuriyetlerin "devlet yapılarının geliştirilmesi, mevzuatlarının hazırlanması, kamu görevlilerinin yetiştirilmesi, serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecinde bankacılık, sigorta, dış ticaret, bütçe ve vergi sistemi" gibi alanlarda kapsamlı yardımlara ihtiyaçları bulunmaktaydı. Bu amaçla Dışişleri Bakanlığı bünyesinde "ekonomik, kültürel ve Teknik işbirliği Başkanlığı" kuruluyordu. Bu kurum bütün bu saydığımız alanlarda Türk cumhuriyetlerine uzmanlar gönderecek, kapsamlı teknik yardım programı uygulayacak ve vereceği burslarla bu ülkelerden gelecek yöneticilerin üniversitelerimizdeki eğitimlerine nezaret edecekti. Bu faaliyetlerin sürdürülmesi için başkanlığa 400 milyar liralık yıllık bir bütçe tahsisi öngörülmekteydi.[323]

Türk diplomasisi Sovyetler Birliği'ndeki dağılım sürecine sağlıklı

322. Fikret Bila, "Plan Sıkıntı Yarattı", *Milliyet*, 16.02.1992.

323. Şükrü Elekdağ, "Türk kültür Kuşağı", *Milliyet*, 26.01.1992.

teşhisler koymada ve gerekli kararları zamanında almada başarılı oldu. Bazı çevrelerin hayali "Rus fobisi" yaratarak karşı çıkmalarına rağmen Türkiye'nin İran'ı çok gerilerde bırakarak Azerbaycan'ı tanıyan ilk devlet olmasının ne kadar yerinde ve yararlı olduğu kısa sürede anlaşıldı. Diğer cumhuriyetlerin tanınmalarının zamanlamasında da Türkiye aynı isabetli yaklaşımı ortaya koydu.[324]

Şimdi Türkiye'nin hedefi bağımsızlıklarını tanıdığı bu ülkelerin gerçek anlamda bağımsız ve gelişmiş devletler haline gelmesini sağlamaktı. Bu sağlandığı takdirde Türkiye de gücünü ve prestijini arttıracak, dünyada Türk ülkelerinin bir ağırlığı olacak, nihayette 21. yüzyıl Türklerin yüzyılı olacaktı. Rusya – Türkiye ekonomi ve ticaret birliği (Rosturk)'un kurucusu Güntekin Köksal'a göre, devlet yapısını A'dan Z'ye kadar kurma ve devleti yönetecek kadrolar yetiştirme durumunda olan Türk cumhuriyetlerine yapılacak en iyi yardım onlara kapsamlı "uzman desteği" sağlamaktı.[325]

Gerçekten de Türk cumhuriyetlerinin bağımsız devletlerini yönetecek kadroları yetersizdi. Mesela, Kazakistan'ı Ocak ayının sonuna kadar 60 devlet tanımıştı, ama Dışişleri Bakanlığında sadece 50 diplomat görev yapıyordu. Ordu birlikleri hala SSCB'ye ait birliklerdi. Ülkelerin kendi milli orduları henüz yoktu. Kazakistan Milletvekili Sultan Sartayoğlu Sartayev "Yeltsin ordu mensuplarından Rusya Federasyonu'na bağlılık andı içmesini istiyor. Biz böyle bir şeyi kabul edemeyiz. Eğer Yeltsin böyle devam ederse, biz kendi ordumuzu kurarız." diyordu. Durum diğer Orta Asya cumhuriyetlerinde de aynıydı.[326]

---

324. Aynı yer.

325. Şükrü Elekdağ, "İzmir İktisat Kongresi ve Türk Cumhuriyetleri", *Milliyet*, 21.06.1992.

326. Ali Sirmen, "Devlet Olmanın Güçlükleri", *Milliyet*, 28.01.1992.

Türkiye bu ülkelerin devletleşme yolundaki reformlarına katkı sağlamak için ihtiyaç görülen alanlarda kadrolara eğitim desteği vermede vakit geçirmeden çalışmalara başladı.

Mesela, 1992 Haziran'da Türk cumhuriyetlerinden 28 diplomat ile 20 kadar iktisat uzmanı Türkiye'de eğitimini sürdürmekteydi. Ayrıca Bankalar Birliği'nde 100 kadar bankacı Eylül ayında staja başlayacak, ayrıca tıp doktorlarından da bir grup gelecekti.[327]

Dünya ekonomik forumuna katılan Askar Akayev "Orta Asya cumhuriyetleri bugüne kadar ilgi dışında kalmışlardır. Cumhuriyetlerimizdeki ekonomik reformlarımıza sadece Türkiye yardım etmektedir. Bundan dolayı Türk halkına, Sayın Cumhurbaşkanı Özal'a ve Başbakan Süleyman Demirel'e Kırgız halkı adına teşekkür ediyorum. Sayın Başbakan toplantıda yaptığı konuşmada bizim sorunlarımızı bizden çok daha iyi dile getirmiş ve dünya ekonomik topluluğunun "Orta Asya Gözü"nü açmıştır. Sayın Başbakan Demirel'e gösterdiği yardım ve bu işlerin itici gücü olduğu için tekrar teşekkür ediyorum" şeklinde konuştu.[328]

Mayıs ayında Orta Asya gezisini tamamlayıp yurda dönen Başbakan Demirel Türkiye'nin amacının Orta Asya'daki Türk cumhuriyetlerini yönetmek olmadığını, büyük zorluklarla bağımsızlıklarına kavuşan cumhuriyetlere kardeşlik bağlardan dolayı istikrasızlığa düşmelerini engellemek olduğunu söylüyordu.[329]

Türkiye yeni Türk cumhuriyetlerinin gelişip kalkınmasında sadece kendi imkânlarıyla değil, uluslararası toplumun da bu konudaki desteklerini sağlayarak katkı bulunuyordu. Demirel Almatı'da Nazarbayev'in onuruna verdiği yemekte yaptığı bir konuşmada Orta

327. *Milliyet*, 28.06.1992.

328. Sinan Toros, "Dostlara Sıcak Uğurlama", *Milliyet*, 02.07.1992.

329. Fikret Bila, "Türkeş Demirel'in Sözcüsü mü?", *Milliyet*, 04.05.1992.

Asya cumhuriyetlerinin geri dönüşü olmayan bir geçiş döneminde olduğunu belirterek şunları söylüyordu: "Bu geçiş döneminde Türkiye cumhuriyeti devleti sizinle beraberdir. Dağılan SSCB'nin Türk asıllı cumhuriyetlerini Türkiye'nin yalnız kendi gücüyle değil, bu büyük davayı başka ülkelere anlatarak da desteklemektedir." Daha sonra Demirel Nazarbayev'e hitaben "Başarmaya mecbursunuz Sayın Cumhurbaşkanı, başaracaksınız da. Adınız, Kazakistan'ın, en büyük Türk camiasının tarihine altın harflerle yazılacaktır" dedi.[330]

Türkiye'nin kardeş cumhuriyetlere uluslararası toplumun katkılarını sağlamada önemli ölçüde başarılı olduğunu söyleyebiliriz. Bu belki de Türkiye'nin bu ülkelere yaptığı en büyük katkıydı.

ABD'de Ocak 1992'de BDT ülkelerine yardım konulu yapılan iki günlük konferansta Türkiye ihmal edilmekte olan Türk cumhuriyetlerine yardım edilmesinin gündeme alınmasını sağladı. Toplantıda Batılı ülkelerin Orta Asya Türk cumhuriyetlerinin adını ağızlarına almamaları Türk diplomatlarının dikkatini çekti. 47 ülke temsilcilerinin katıldığı toplantıda Batılı ülke yetkililerinin eski Sovyet cumhuriyetlerinden bahsederken "Rusya, Ukrayna, Ermenistan ve diğerleri" demeleri Türkiye'nin sözlü harekete geçmesine sebep oldu. Devlet Bakanı Gökberk Ergenekon ve Büyükelçi Özdem Sanberk başta olmak üzere Türk yetkilileri yardımın adil ve objektif bir şekilde dağıtılmasını ve dini ayırımlara girilmemesini dolaylı yollardan anlattılar. ABD Dışişleri Bakanı James Baker ABD'nin 10 Şubat tarihinde BDT ülkelerine yönelik kurulacak hava köprüsü ile yardımların gönderileceğini söyledi.[331]

Eski Sovyet cumhuriyetlerine yardım 10 Şubat 1992'de Türkiye üzerinden başladı.[332]

330. Fikret Bila, "İstanbul'da Türki Liderler Zirvesi", *Milliyet*, 30.04.1992.

331. Turan Yavuz, "Türkiye'ye Aktif Rol", *Milliyet*, 25.01.1992.

332. *Milliyet*, 10.02.1992.

Aynı şekilde ABD'nin Azerbaycan'ı tanıma kararı almasında Türkiye etkili oluyordu. Demirel ABD Başkanı Bush'a eski Sovyet ülkelerine yapılacak yardımlarda Slav ve Hıristiyan cumhuriyetler ile Türk – Müslüman cumhuriyetler arasında ayırım yapılması halinde, Türk halklarının dostluğunun kaybedileceğini ve bölgeye nifak tohumlarının ekileceğini hatırlatıyordu. ABD'nin Ermenistan'ı tanıyıp Azerbaycan'ı tanımamış olması isabetsiz bir yaklaşımdı. Bu sebepten ABD'nin Kafkasya'da dengeli bir politika ortaya koyması kritik öneme haizdi. Bu konuşma yapılırken Orta Asya cumhuriyetlerinde gezide bulunan Dışişleri Bakanı Baker'in bir gün sonra gezi programında yokken aniden Bakû'ye gitmesi ve burada Azerbaycan'ın ABD tarafından tanındığını açıklaması Demirel'in değerlendirmelerinin Bush'u etkilediğini gösterir.[333]

Türkiye uluslararası teşkilatlara kardeş cumhuriyetlerin üye olmasında da büyük çaba sarf etti.

Dağılan Sovyetler Birliği'nden sonra ortaya çıkan ülkelerin üyeliklerinin görüşüldüğü AGİT'in 30-31 Ocak 1992'de Prag'daki toplantısında tüm eski Sovyet cumhuriyetlerinin üye alınması gerektiğini Türkiye savundu. Bu konuyla ilgili görüşmeler için Ankara'ya gelen ABD heyetine "SSCB AGİK üyesiydi, şimdi onun yerine kaim olan yeni cumhuriyetlerin de hiçbir ayrıma tabi tutulmaksızın, bu en kapsamlı ve etkin Avrupa kuruluşunun doğal üyeleri olarak kabul edilmelidir" görüşü iletildi. Çünkü, ABD ve bazı Batılı yetkililer ise AGİK üyeliği için bazı ön koşulların aranması tezini öne sürüyorlardı. Demokratik rejime geçiş, insan haklarına saygı vb. gelişmelerin aranmasından yana bir tavır koyuyorlardı. Ancak böyle bir ayırımcılığın Avrupa'da gerçekleşmesi

333. Şükrü Elekdağ, "Washington'dan Gözlemler", *Milliyet*, 16.02.1992.

öngörülen AGİK ruhunun ve uygulamalarının daha gecikmesi ve devletler arası farklılaşmaların artmasına sebep olacağı anlaşıldı. Bunun üzerine bağımsızlığını yeni ilan etmiş olan eski Sovyet cumhuriyetlerine birer resmi yazı yazılarak AGİK'e katılma daveti çıkarılması kararlaştırıldı.[334]

Reuter Haber Ajansı 1992 yılının Ocak ayında geçtiği bir haberde Orta Asya cumhuriyetlerinin AGİT'e üye olmalarının önemini ilk kavrayan ülkenin Türkiye olduğunu belirtiyordu.[335]

Türkiye Orta Asya cumhuriyetlerinin AB ile ilişkiler tesis etmesine de aracılık etti. Avrupa Konseyi yetkililerinin yeni bağımsızlıklarını elde etmiş ülkelerin yöneticileriyle tanışmalarını kolaylaştırmak amacıyla Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin Temmuz 1992'de Avrupa Konseyi Genel Sekreteri Catherine Lalumiere'nin altı günlük gezisine eşlik ediyordu. Ukrayna, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'ı kapsayan geziden Çetin ve Lalumiere'ye yerli yabancı kalabalık gazeteci ordusu da katıldı. Yabancı gazeteciler arasında İngiliz *The Guardian,* İspanyol *El Pais,* Fransız *Le Monde* ve İsviçre'den *Neue Zürcher Zeitung* ile *AFP*'nin bir temsilcisi bulunuyordu. Dışişleri Bakanlığı yetkilileri bu gezi ile Avrupa Konseyi yetkililerinin yeni bağımsızlıklarını elde etmiş ülkelerin yöneticileriyle tanışmaları, demokratikleşme, insan hakları ve hukuk devleti alanlarındaki gereksinimlerinin yerinde belirlenmesi ve ülkelerdeki söz konusu alanlarda Avrupa Konseyi'nin ne şekilde yardımcı olabileceğinin araştırılması amaçlanıyordu.[336]

Türkiye yeni bağımsız cumhuriyetlerin kendi ayakları üzerinde durması, uluslararası alanda geniş kabul görmesi ve kalkınmaları

---

334. Nilüfer Yalçın, "BDT'nin AGİK Üyeliği Tartışılıyor", *Milliyet*, 26.01.1992.
335. *Milliyet*, 29.01.1992.
336. *Milliyet*, 13.07.1992.

için önemli çalışmalara imza atarken yatırım, ticaret ve diğer iş alanlarında düş kırıklıkları yaşıyordu.

Bunun temel sebebi Türkiye'nin ekonomik ve teknolojik imkânlarının tüm bu cumhuriyetlerin yatırım gereksinimlerini karşılamakta çok yetersiz kalmasıydı. Ayrıca Türkiye'nin bürokratik dokusu ve zihni muhtevası yeni konjonktüre hazır ve uygun değildi ve yeniden tanzimi gerektirmekteydi.[337]

Ankara'da Türk cumhuriyetlerle ilişkilerde düzen yerine karmaşa hakimdi. Bölgeye ardı ardına heyetler gidiyor ve her giden heyet altından kalkılamayacak vaatlerde bulunuyordu. Ankara'nın bu ülkelerle ilişkilerinde ne temel bir politika, ne bir koordinasyon vardı. Her biri ayrı bir bakanlık ve kuruluştan giden heyetler geri döndüklerinde merkezi bir planlama bulunmadığı için ne kadar iyi niyetli davranmış olurlarsa olsunlar vaatlerini yerine getiremiyorlardı.[338]

Bu sebeple Türkiye'nin itibarı Türk cumhuriyetleri yöneticilerinin gözünde azalmaya başlamıştı. Bölgede yatırım ve ticaret alanlarında Türkiye'nin geç kaldığı Japonya, Almanya, Güney Kore ve Fransa gibi ülkelerin ileri derecede bağlantılara girdikleri ifade ediliyordu.[339]

Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu Başkanı Prof. Dr. Çelik Kurdoğlu Bölge ülkeleri ile ilişkilerde bazı ülkelerin Türkiye'den ileride olduğunu ve bunlardan birin Güney Kore olduğunu ifade etmektedir. "Örneğin Güney Kore Kazakistan'da bizden önce vardı. Bunun dışında Güney Kore'nin parası daha çok, zengin bir ülke, ayrıca bu konularda bizden daha dinamik atak davranıyor" demekteydi.[340]

337. Şükrü Elekdağ, "İzmir İktisat Kongresi ve Türk Cumhuriyetleri", *Milliyet*, 21.06.1992.

338. M. Ali Birand, "Batı'nın Tuzağına Düşüyoruz…", *Milliyet*, 04.01.1992.

339. Zülfikar Doğan, "Orta Asya'da İş almaya Başladık", *Milliyet*, 15.06.1992.

340. *Milliyet*, 24.08.1992.

Milliyet gazetesinin Ağustos 1992'deki "Biz Tören Yapıyoruz, Onlar Yatırım" başlıklı haberine göre, Türkiye tarihi ve kültürel ilişkilerinin olduğu Orta Asya'daki Türk cumhuriyetlerine somut bir yatırım yapamazken, Avrupa ülkeleri Doğu Bloku ve eski Sovyet cumhuriyetlerine para akıtıyordu.[341]

Türkiye'nin bölge ülkelerine verilen kredi taahhütleri de ticareti olumsuz yönde etkilemekteydi. Türkiye'nin kredi vaadi ve bu vaadi yerine getirmekte gecikmesi Türk işadamlarına köstekleyici işlev görüyordu. Bu ülkeler kredi gelecek diye ticaret yapmıyorlardı. Türkiye bize şu kadar milyon dolar kredi sözü verdi. Ben Türkiye'den ithalatı o kredi ile yapacağım diyor. Böylece kredi sözümüz ticareti daraltmış oluyor.

İşadamları "Kredi vaat etmezsen buğday, pamuk, granit gibi satacak bir dolu malın var. Madem krediyi verdin bir an evvel işlet o krediyi. Tükensin kredi. Tükensin ki, ticaret yolu açılsın" diyordu.[342]

Yalçın Doğan Kasım 1992'de yazdığı makalesinde şunları söylüyordu: "Moskova'ya ve Türk cumhuriyetlerine giden Avrupalıların söyledikleri tek şey var. 'Türkiye'nin bu ülkelerde akıl almaz bir etkinliği var. Türkiye'ye karşı bu ülkelerde akıl almaz bir ilgi var. Ama Türkiye'nin bu ülkelerde tek bir projesi yok!..' Herkes Türkiye'den söz ediyor, ortada Türkiye yok!..

Aylardır vurgulanan bir gerçek var. 'Türkiye her alanda önemli fırsatları kaçırıyor. Hem siyasal açıdan, hem ekonomik açıdan üstüne düşeni yapmadığı gibi sadece laf üretiyor.' Başkalarının önünde takla attığı fırsatları, Türkiye elinin tersiyle itiyor. Neden böyle yapıyor, kim bu kadar atalet içinde davranıyor, bunun mantık neresinde, buna yanıt verebilen de yok!.."[343]

---

341. *Milliyet*, 30.10.1992.

342. *Milliyet*, 24.08.1992.

343. Yalçın Doğan, "Türkiye Milyarları Kaçırıyor", *Milliyet*, 12.11.1992.

Türkiye'nin bu ülkeler üzerine proje ve politika üretememesi sermaye ve teknolojik yetersizliği ile birlikte bölgeyi iyi tanımamasından da kaynaklanıyordu. Soğuk savaş döneminde Sovyetler Birliği'ni kendisine tehdit gören Türkiye orada yaşayan Türk ülkeleri ve halkları dâhil Sovyetlerle ilgili her şeye kısıtlama getirmişti. Moskova'nın Sovyet Türk hakları ile Türkiye arasında çektiği demir perdeye, ikinci bir demir perde de Ankara tarafından eklenmişti. Dolayısıyla, 1991'de Sovyetler Birliği dağılıp Türk cumhuriyetleriyle geniş kapsamlı ilişkiye geçilince bölgeyi bilen yetişmiş uzmanlar yoktu.

Ancak, Soğuk savaşın lider ülkesi ABD'de böyle bir kısıtlama yoktu. Aksine Sovyetler Birliği üzerine araştırmalar o kadar çok gelişmişti ki, ortaya "Sovyetoloji" adında bir ilim dalı çıkmıştı. Bu ilim dalının mensupları olan Sovyetologların bir kısmı bağımsızlıklarını kazanmalarından sonra araştırmalarını Türk cumhuriyetleri üzerine yoğunlaştırmıştı. Türkiye'de ise ihtiyaç olmasına rağmen, yetişmiş akademisyen bulunmadığından üniversitelerde bölge ile ilgili çalışmalara rastlanmıyordu.

Sami Kohen bir yazısında bu duruma şu sözlerle vurgu yapıyor: "Gün geçmiyor ki, Washington'da, New York'ta veya ABD'nin başka bir yerinde Orta Asya konusunda bir toplantı yapılmasın, bir konferans verilmesin, hatta bir kitap çıkmasın. Şu sıra ABD'de Orta Asya ile ilgili olarak yoğun çalışmalar yapılıyor. Orta Asya ile ilgilenenler artık kütüphanelerde istemedikleri kadar malzeme bulabiliyorlar…

Bunları görünce, bizim bu konuda ne kadar geç kaldığımızı üzüntü ile fark ediyoruz. Orta Asya'da yeni Türk cumhuriyetlerinin doğuşu, herkesten çok Türkiye'yi sevindirmiştir. Bu kardeş ülkelerle olan kültürel, dinsel, etnik yakınlık, Türkiye'yi herkesten daha avantajlı duruma da getirmektedir. Ancak bu avantajı, sıkı ilişkiler

kurmak için kullanabilmenin yolu, onları her yönü ile daha iyi tanımaktır. Bu da bilimsel çalışmalara geniş yer vermekle mümkündür.

Karşılıklı ziyaretler var ama yetersiz. Çünkü her şeyden önce bu ulusları, dünü ve bugünü ile kültürleri ve ekonomileri ile potansiyelleri ve sorunları ile henüz iyi tanımıyoruz. En azından Batılılar kadar tanıyabilsek bari…

Hangi üniversitemiz de bu ülkelerin dil ve tarihini öğreten özel bölümler var? Hangi akademisyenimiz ve araştırıcımız bu ülkelerin siyasal, ekonomik, sosyal veya kültürel durumları ile ilgili bir çalışma yapıyor veya eser veriyor? Hangi enstitümüz veya bilim kuruluşumuz bu alana yöneliyor? Hangi yayınevimiz bu konularda kitap basıyor?

'Orta Asya'daki uluslar kardeştir; biz onları çok severiz, onlar da bizi çok sever' demekle fazla mesafe kat edemeyiz. Eğer bu ülkelerle sağlam ilişkiler kurmak istiyorsak, onları iyi tanımamız, bunun için de gerek devlet, gerekse özel sektör olarak vakit kaybetmeden ciddi çalışmalara yönelmemiz gerek."[344]

Türkiye'nin Orta Asya'daki Türk cumhuriyetlerinde itibarının zedelenmesinde işadamlarının yanlışları da olumsuz yönde katkı yapıyordu. İhracat Genel Müdürlüğü Daire Başkanı Hüseyin Dönmez'in belirttiğine göre, Türk cumhuriyetleri ile yapılan ithalat ve ihracatta bazı şahıs ve firmalar yükümlülüklerini yerine getirmemekteydi. Bu sebeple Türkiye bu pazarı kaybetme noktasına gelebilirdi. Türk cumhuriyetlerinden bazı fırsatçılar ithalat yapmalarına karşın getirdikleri malların karşılığını göndermiyorlardı.[345]

Bu sebeple Başbakan Demirel Türk işadamlarına uyarıda bulunarak Orta Asya'daki Türk cumhuriyetlerinde devleti mahcup

344. Sami Kohen, "Geç Kalıyoruz", *Milliyet*, 12.11.1992.

345. *Milliyet*, 06.09.1992.

edecek davranışlardan kaçınmalarını istiyordu. Türk cumhuriyetleri ile yapılan işlerde kısa vadeli karlılığın gözetilmemesini ve cumhuriyetlerin menfaatlerinin de korunmasını gerektiğine işaret eden Demirel şunları söylüyordu: "Önemli olan Türk girişimcisinin itibarıdır. Elinde bond çantalı adamlar geldi. Biz Türküz, Türkiyeliyiz deyip bir sürü yanlış iş yapıp gittiler" dedirtmeyin."[346]

Türkiye'nin bölgeye doğrudan ulaşım imkânlarının kısıtlı olması bir başka olumsuz faktördü. İran'ın avantajlı konumuna karşılık Türkiye'nin Türk cumhuriyetleriyle kara bağlantısının olmaması ticarete olumsuz etki yaptı. Ulaşım için nakliye vasıtalarının Ermenistan, Gürcistan ve İran güzergâhlarından birini kullanmaları gerekiyordu. Bozuk ilişkilerden dolayı Ermenistan hiç kullanılamazken, İran Türk araçlarına zorluk çıkarıyordu. Gürcistan yolu ise güvenli değildi. Tüm bunlar daha pahalı olan hava yolunun tercih edilmesine sebep oluyordu.[347]

Tüm bu olumsuzluklara devletin tepe noktasındaki iletişimsizlik ve kavga da ekleniyordu. Başbakan Demirel binlerce kişi ile görüşme yaparken, Cumhurbaşkanı Turgut Özal ile haftalık olağan görüşmelerini reddediyordu.[348] Bu iletişimsizlik sonucunda Cumhurbaşkanı ile Başbakan en hayati konularda bile birbiriyle çelişir durumlara düşmekteydiler. Doğan Heper haklı olarak böyle çelişkiler yaşanırken, Türkiye bölgede etkinlik ve büyüklük gösterebilir mi?" diye soruyordu.[349]

Bölgenin gerçek şartlarını öğrenen Batı da, Türkiye'ye ihtiyacı

---

346. *Milliyet*, 23.04.1992.

347. İdris Bal, "Türk Cumhuriyetleri Politikası", *1980-2003 Türkiye'nin Dış, Ekonomik, Sosyal ve İdari Politikaları*, (Editörler T. Göksü, H. H. Çevik, A. Baharçiçek, Ali Şen), İstanbul, 2003, s. 67.

348. *Milliyet*, 01.09.1992.

349. Doğan Heper, "Sınav", *Milliyet*, 14.04.1993.

olmadığını anlayınca, bir dış politika aracı olarak gördüğü "Türk Modeli"ni desteklemekten vaz geçti. Böylece Batı ile Türkiye arasındaki "Türk Modeli" çerçevesindeki işbirliği kayboldu. Ayrıca 1993 yılında Özal'ın vefatı ve yönetimdeki kişilerin değişmesi, Rusya'nın 1993 sonrasında bölgede etkinliğini arttırmasıyla Ankara daha çekingen bir politika izlemeye başladı. Böylece Türkiye Soğuk Savaş döneminin hemen ardından yakaladığı avantajları fırsata dönüştürme çabalarında bir hayal kırıklığı dönemine girdi. Türk cumhuriyetleri artık Türk dış politikasında öncelikler sıralamasında daha gerilere düşüyordu.[350]

350. İdris Bal, "Türk Cumhuriyetleri Politikası", *1980-2003 Türkiye'nin Dış, Ekonomik, Sosyal ve İdari Politikaları*, (Editörler T. Göksü, H. H. Çevik, A. Baharçiçek, Ali Şen), İstanbul, 2003, s. 62-66.

DEMİREL'İN TÜRK CUMHURİYETLERİ GEZİSİ

Başbakan Demirel 27 Nisan 1992 tarihinde 220 kişilik kalabalık heyetle Kafkas ve Orta Asya cumhuriyetlerinin tümünü kapsayan resmi geziye çıktı. Demirel bu ziyaretle tüm Türk cumhuriyetlerine gezi düzenleyen ilk Türk lideri olarak tarihe geçti. Listedeki Moğolistan ise son anda çıkartılarak Kazakistan'daki kalış süresi uzatıldı.[351]

Demirel Ankara'dan gezisinin ilk durağı Taşkent'e uçtuğu saatlerde Tacikistan'ın başkenti Duşanbe'de Türkiye karşıtı gösteriler meydana geliyordu. İran tarafından teşvik edildiği tahmin edilen İslami hareket yanlılarının gösterilerinde "laik bir cumhuriyetin başbakanını görmek istemedikleri belirtiliyordu. Duşanbe'den gelen haberlerde Demirel'in güvenliğinin sağlanmasında güçlükler olduğu bildirildi.[352] Bu sebeple gezi programından Tacikistan çıkarılmak zorunda kalıyordu.[353]

Özbekistan Cumhurbaşkanı İslam Kerimov Demirel'in Taşkent'e ziyareti vesilesiyle yaptığı konuşmada "Bizi ilk tanıyan Türkiye'dir. Biz Türk modelini seçtik. Türkiye Başbakanı Demirel'in bizi des-

351. Cenk Başlamış, "Orta Asya'da 'Demirel' Heyecanı", *Milliyet*, 25.04.1992.
352. Yalçın Doğan, "Demirel'in Gezisine Tahran Dinamiti", *Milliyet*, 29.04.1992.
353. *Milliyet*, 28.04.1992.

teklemek üzere Taşkent'e gelmiş olmasından çok mutluyuz" dedi. Başbakan Demirel biz sizi idare etmek istiyor değiliz. Kendinizi idare ediniz. İyi idare edin. Ancak Marksist ekonomiye ve komünist rejime dönemezsiniz, dedi.

Özbekistan Cumhurbaşkanı Kerimov da parlamentoda yaptığı konuşmada Özbekistan'ın bağımsızlığını kendi bağımsızlığı gibi gören tek ülkenin Türkiye olduğunu vurgulayarak Özbeklerin bunu hiç unutmayacaklarını söyledi.[354]

Demirel Taşkent'te Türk Büyükelçiliğini törenle açtı. Özbekistan ile sekiz anlaşma imzalandı. Her iki ülkenin yüzde 50 katılımı ve Ziraat Bankası'nın girişimiyle Türk-Özbek Bankası kuruldu. İki bin öğrenci Türk üniversitelerinde okuyacak, Harp Okulu'nda kontenjanlar verilecekti. Türk cumhuriyetlerinin öncelikle kendi işlerini yoluna koymaları ve ülkelerini çağın gereklerine göre teşkilatlandırmaları gerektiğini vurgulayan Demirel bu ülkelerin istikrar içinde kendilerini yönetmeleri gereğine işaret etti ve işbirliğinin ondan sonra geleceğini ifade etti.[355]

Bişkek'te Demirel "Kimse buraları Türkiye'nin eyaleti gibi görmesin. Bağımsızlık onurlu bir bir iştir. Biz pantürkist değiliz." dedi. Onun bu mesajı Türkiye'de bu yönde oluşturulan yanlışlığa vurgu, Orta Asya cumhuriyetleri yöneticilerini rahatlatma ve Moskova'ya mesaj olarak algılandı.[356]

Bişkek'te İstanbul'da aralarında Tacikistan'ın da olduğu bir Türk zirvesinin yapılması kararı alındı. Ayrıca BM Genel Kurul toplantıları öncesinde danışma toplantısı yapmalarının benimsendiği açıklandı.[357]

---

354. Fikrat Bila, "Orta Asya Ayakta Durabilmeli", *Milliyet*, 28.04.1992.
355. Fikret Bila, "Siyasi Birlik Erken", *Milliyet*, 29.04.1992.
356. Fikret Bila, "Kımız İcen Demirel'in Diş Ağrısı Geçmedi", *Milliyet*, 29.04.1992.
357. Fikret Bila, "İstanbul'da Türki Liderler Zirvesi", *Milliyet*, 30.04.1992.

Kazakistan ile Türkiye 17 değişik anlaşma ve protokol imzaladı. Ziraat bankasının iştirakiyle Türk – Kazak bankası kuruldu. Diğer cumhuriyetlerle olduğu gibi Kazakistan ile de karayolları, hava yolları, otomatik telefon, TV yayını, 2 bin burslu öğrenci okutulması gibi konularda anlaşma sağlandı. Diğer hususlar "Kazakistan batı taraflarında Türk firmalarınca petrol kuyuları açılması, Aktubinsk'te elektrik santrali yapılması, Mangışlak'ta petrol rafinerisi yapılması ve tamiri, Aktav'da liman yapımı, Kazak mallarının nakliyesi ve Akdeniz ve Karadeniz'deki serbest bölgelerde pazarlanması, Türkistan'daki Ahmet Yesevi Üniversitesi'ne Türkiye-Kazakistan uluslararası üniversite statüsü kazandırılması idi. Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev Demirel tarafından teklif edilen Türkiye'de bir Türkçe Konuşan Ülkeler Cumhurbaşkanları zirve toplantısına katılmayı kabul etti.[358]

Milliyet gazetesinde yer alan habere göre, Demirel ile Nazarbayev arasında görüşülen önemli konulardan biri Kazakistan'daki stratejik nükleer silahların geleceği oldu. Nazarbayev'in bu hususta Demirel'in görüşlerine büyük önem verdiği belirtildi. Bazı diplomatlar Nazarbayev'in Demirel'e Baykonur uzay üssünü gezdirdikten sonra üste kurulan bir Kazak çadırında verilen yemekte üç saat boyunca nükleer silahlar meselesini görüştüğünü belirttiler. Nazarbayev'in özellikle ABD Başkanı Bush ile 15 Mayıs'ta yapacağı görüşme öncesinde Demirel'in deneyimlerinden yararlanmak istediği yorumu yapıldı. Nazarbayev'in bir nükleer güç sahibi bağımsız devlet olarak dünya politikasında ağırlığını arttırmak istediği, Rusya'nın gölgesinden çıkarak bağımsız politika izlemeyi hedeflediği ifade edildi.[359]

358. Fikret Bila, "Türkmenlerle Doğal Gaz Pazarlığı", *Milliyet*, 02.05.1992.
359. *Milliyet*, 05.05.1992.

Demirel'in Orta Asya gezisinin Kazakistan'dan sonraki Türkmenistan ayağında, Türkiye ile Türkmenistan arasında Türkmen gazının Türkiye üzerinden dağıtılması amacıyla 30 yıllık bir protokol imzalandı. Protokolde doğal gazın İran üzerinden Türkiye'ye ulaştırılması yönünde bir hüküm önerisi Türkiye tarafından kabul görmedi.[360]

Özbekistan ve Kazakistan'da da bölgedeki gazın Türkiye üzerinden Avrupa'ya ulaştırılması konusu tartışıldı. Türkiye tarafı boru hattının Hazar Denizi'nden geçirilerek Türkiye'ye ve oradan Avrupa'ya geçirilmesini önerdi. Özbekistan ve Kazakistan ise bunun için Türkmenistan ile uzlaşılması gerektiğini savundu. Ancak Türkmenistan'ın boru hatlarının İran üzerinden geçirmeye meyilli olduğu, İran'dan 150 milyon dolar kredi aldığı ve bu sebeple İran'a yakınlaştığı belirtiliyor.[361]

3 Nisan 1992'de Demirel gezisinin son durağı Azerbaycan'ın başkenti Bakû'ye geldiğinde Azerbaycan devlet başkanlığı makamı boştu. Çünkü Azerbaycan Devlet Başkanı Ayaz Muttalibov bir ay önce, 6 Mart 1992'de Karabağ'daki çatışmalarda halkı korumaya yönelik tedbirler almadığı için yapılan yoğun protesto gösterileri sonucu görevinden istifa etmek zorunda kalmıştı. Bu sebeple Demirel 7 Haziran 1992'de yapılacak seçimlere hazırlanan devlet başkanı adayları ile görüştü.

Önce Azerbaycan Halk Cephesi merkezine giderek adaylardan Ebulfeyz Elçibey ile görüşen Demirel "Türkiye'nin büyük Türk dünyasının temsil görevini artık devrettiğini" söyleyerek dünyada tek bağımsız Türk devletinin Türkiye olmadığına vurgu yaptı. Elçibey'in Azerbaycan'ın bağımsızlık davasına verdiği

360. Fikret Bila, "Türk Doğal Gaz Köprüsü", *Milliyet*, 03.05.1992.
361. Fikret Bila, "Türkmenlerle Doğal Gaz Pazarlığı", *Milliyet*, 02.05.1992.

hizmetleri takdirle karşıladıklarını bildiren Demirel daha sonra öteki adayları da kabul etti. Görüşmelerinde Demirel seçimin tartışmasız, demokratik ilkelere uygun ve özgür bir ortamda yapılmasının Azerbaycan'ın sorunlarını aşmasını sağlayacağına işaret etti. Ayrıca Azerbaycan halkını birlik ve dirliğe çağıran Demirel Azerbaycan'nın ilk lideri Mehmet Emin Resulzade'nin sözlerinden esinlenerek "Bir kere yükselmiş olan Azerbaycan bayrağının bir daha inmeyeceğini" söyledi.[362]

Gezisinin sonunda Bakû'de gazetecilere bir değerlendirme yapan Demirel "Buraları gördükçe hiçbir şey bilmediğimizi düşündüm. Dönüşte kafam çok karışık olacak" dedi.[363]

Orta Asya gezisini tamamlayıp yurda dönen Başbakan Demirel Esenboğa Havaalanı'nda gövde gösterisine dönüşen bir törenle karşılandı. Demirel'i Başbakan Yardımcısı Erdal İnönü'nün yanı sıra kalabalık bir vatandaş topluluğu karşıladı. Havaalanı yolunda uzun bir araç zinciri oluştu. Konvoy izdiham yüzünden zorlukla ilerleyebildi.[364]

Başbakan Süleyman Demirel'in Kafkas ve Orta Asya cumhuriyetlerine yönelik yaptığı gezi dış basında ilgiyle izlendi. *İzvestiya* gazetesi yazarı Viktor Rolodin Demirel'in Orta Asya cumhuriyetlerinde hararetle karşılandığını ve Türkiye'nin nüfuzunu Çin sınırına kadar yaygınlaştırmasının akıldışı bir şey olarak görülmediğini söyledi ve bu konuda NATO'daki ortaklarından destek gördüğünü öne sürdü.[365]

Belçika'nın *Flamanca de Standaard* gazetesi Türkiye'nin yıllardan

---

362. *Milliyet*, 04.05.1992.
363. Fikret Bila, "Türkeş Demirel'in Sözcüsü mü?" *Milliyet*, 04.05.1992.
364. Bila, aynı yer.
365. *Milliyet*, 09.05.1992.

beri ilk kez Batı'nın karşısında daha güçlü durumda bulunduğunu yazdı. Demirel'in Orta Asya cumhuriyetlerine yaptığı ziyaretle ilgili yorumda "Türkiye'nin artık Batı'yı memnun etmek zorunda olmadığını" belirtti. Gazete "Türkiye'nin Orta Asya cumhuriyetleri üzerinde etki sağlama girişimleri, Batı'da büyük bir dikkatle izleniyor. Yıllardan beri ilk kez aynı anda Batı ve Doğu'ya bakan merkezi bir ülke konumunda" diye yazdı.[366]

Rus gazeteci Yakov Boroyov iç politikada başarısız olan Demirel'in dış politikada başarılı olduğunu savundu. Ekonomik zorluklarla mücadelede başarı sağlayamayan, Türk parasının değerinin düşmesini önleyemeyen, iç ve dış borçları ile bütçe açıkları büyüyen Demirel dış politikada başarılarıyla sokaktaki vatandaşta gurur duygusunu geri getirdi. Onun Orta Asya ve Kafkasya Türk cumhuriyetler ile ilişkileri güçlendirme politikası sonucu Türk dünyası gibi bir unsur ortaya çıktı.

Demirel'in Batılı teknoloji, çağdaş İslam ve eski kültürü gibi üçlü karşısında bu cumhuriyetlerin Türkiye'ye ilgisiz kalamayacağı tezini gerçekçi bulmayan Boroyov Demirel'in milliyetçilik kozunu kullandığını söylüyor. Ona göre, bu politika laik ve demokratik Türkiye'nin geleceğinde yıkıcı bir etki yapabilir. Milliyetçilik cinini lambadan çıkarmak kolay, sokmak zordur.[367]

İngiliz *Independent* gazetesi 27 Nisan 1992 günkü sayısında Türkiye ile Orta Asya arasındaki ilişkilerde görülen gelişmeler Berlin Duvarı'nın yıkılışına benzetildi.[368]Gazete böylece Sovyet döneminde Türkiye ile eski Sovyet Türk cumhuriyetleri arasında ilişkiler

---

366. Aynı yer.

367. Yakov Boroyov, "Rus Gazeteci Gözüyle İnönü Aşırı Aydın", *Milliyet*, 29.05.1993.

368. *Milliyet*, 28.04.1992.

kurulmasına yönelik geçmişte oluşturulan siyasi ve ideolojik engellerin ortadan kalktığına işaret ediyordu.

Gerçekten de gezide Türk dünyasında işbirliği konusunda çok önemli adımların atıldığı görülüyordu. En önemlisi bu gezide tüm Türk dünyasının siyasi liderlerinin bir araya gelerek zirve toplantısı yapılması kararı alınıyordu.

Gezide Demirel'in cumhuriyetlerin liderlerine bir zirve toplantısı yapılması teklifini yaparken, muhalefet partilerinden MÇP Genel Başkanı Alpaslan Türkeş'in de "Cumhurbaşkanları ve Başbakanlar Konseyi" oluşturulmasını önermesi dikkatleri çekiyordu.

Basında Türkeş'in Başbakan Demirel'in Orta Asya gezisine katılması tartışma konusu oldu. Demirel ve Türkeş'in farklı görüşler açıklamalarına karşılık yaptıkları temasların birbirini tamamlaması "Acaba devlet politikası gereği Demirel'in söylemediklerini ve yapamadıklarını Türkeş mi yapıyor?" sorusunu gündeme getirdi.[369]

Bu soru yersiz değildi. Çünkü Türk dünyası liderlerinin bir konseyinin olması yolundaki ilk teklifi Şubat ayında Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin ilk defa dile getirmişti.

Bu teklifi 28 Şubat – 6 Mart 1992 tarihinde 140 kişilik büyük bir heyetle 7 başkente yönelik özel uçakla yaptığı gezinin dönüşünde dile getirmişti. Uçağın hiçbir kentte 24 saatten fazla kalmadığı maraton niteliğindeki ve sırasıyla Bakû, Aşkabat, Duşanbe, Almatı, Bişkek, Taşkent ve Kiev'i kapsayan gezinin temel amacının Türk kökenli bu cumhuriyetlerle, gelecekte, Amerika-İngiltere örneğinde olduğu gibi güçlü bağlar kurabilmek olarak açıklanmıştı.[370]

369. Fikret Bila, "Türkeş Demirel'in Sözcüsü mü?", *Milliyet*, 04.05.1992; Fikret Bila, "Siyasi Birlik Girişimi Yok", *Milliyet*, 28.04.1992.

370. Nur Batur, "Türkiye'den Gövde Gösterisi", *Milliyet*, 28.02.1992.

Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin Orta Asya gezisinden döndükten sonra bir Türk Konseyi kurulması gerektiğini ifade etmişti. Cumhuriyetlerin önderleri bu konseyde bir araya gelerek işbirliğinin ilkeleri ve dinamiğini görüşeceklerdi.[371] Bilindiği gibi Türk Konseyi fikri ancak 18 yıl gibi uzun bir süre geçtikten sonra 3 Ekim 2010'da Nahçivan'da yapılan Türk Cumhuriyetleri Devlet Başkanları Zirvesi'nde Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in teklifiyle hayata geçecekti. Böylece Türkçe Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi'nin merkezi İstanbul'da 2011'de görev yapmaya başlıyordu.

Demirel Orta Asya gezisinde ayrıca tüm yeni bağımsız cumhuriyetlere birer anayasa taslağı hediye ediyordu. Bu konuda Demirel şunları ifade ediyordu: "Buraya çok tedarikli geldik. Gelmeden önce sayfalarca rapor okudum. Üniversitelerle, hocalarla irtibat kurduk ve birer anayasa örneği getirdim. Çünkü bu cumhuriyetlerin anayasaları yok. Anayasa Mahkemesi, Yargıtay, Danıştay, Sayıştay gibi kurumlardan haberleri yok. Bu nedenle bir anayasa taslağı getirip verdik."[372]

Demirel'in Orta Asya gezisi sırasında Eximbank'ın Orta Asya cumhuriyetlerine açtığı 610 milyon dolarlık kredinin mal karşılığı ödeneceğinin, kredinin garantisi olmadığı ve ülkeler arasındaki "iyi niyet" esasına göre verildiği de bildirildi.

Başbakan Süleyman Demirel'in Orta Asya cumhuriyetlerine yaptığı gezi sırasında Eximbank, Özbekistan'a 250, Kazakistan'a 200, Kırgızistan'a 75, Türkmenistan'a 75 ve Nahçivan'a 10 milyon dolarlık kredi açtı.

DEİK Başkanı Nihat Gökyiğit Orta Asya cumhuriyetlerinden gıda ağırlıklı ürün talebi geldiğini, ancak bu ülkelerin asli amacının

371. Talat Halman, "Türk Cumhuriyetleri Kurulu", *Milliyet*, 16.03.1992.

372. Fikret Bila, "Demirel'den Bush'a 2. Mektup", *Milliyet*, 01.05.1992.

ihtiyaç duyulan ürünleri üretebilecek tesisler kurmak olduğunu kaydetti.[373]

Gezi sırasında açıklanan en önemli projelerden biri de Büyük Öğrenci Projesiydi. Bu proje kapsamında Azerbaycan ile Orta Asya cumhuriyetlerinden Ağustos ayında 10 bin öğrenci gelecek oldu. Bunların yıllık maliyeti 15 milyarı buluyordu. Her ülkeye ayrılan 2 bin öğrenci kontenjanının 1400'i lisans, 600'ü ise lisansüstü eğitime ayrıldığı ifade edildi. Lisans öğrencileri iki aylık, lisansüstü öğrencileri üç aylık Türkçe dil kurslarından sonra öğrenimlerine başlayacaklardı.[374]

373. Rıdvan Akar, "Kardeşler Kötü Niyetli Çıkarsa", *Milliyet*, 27.06.1992.
374. *Milliyet*, 28.06.1992.

TÜRK DÜNYASINDA İŞBİRLİĞİNE YÖNELİK İLK ADIMLAR

1991'de Sovyetler Birliği'nin çökmesiyle Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan Cumhuriyetleri bağımsızlıklarına kavuştu ve "Türk Dünyası" kavramı ortaya çıktı. Aradan geçen yirmi yıl zarfında Türk Cumhuriyetleri birçok sahada işbirliği geliştirdiler.

Birçok çaba ve gayretlerin sonucunda günümüzde Türk Dünyasında işbirliği konusunda teşkilatlar başlıcaları şunlardır:

Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi, TÜRKSOY, TürkPA (Türkçe Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi), Türk Akademisi, Aksakallar Konseyi, Türk Dünyası Belediyeler Birliği gibi birçok teşkilat hayata geçirilmiş bulunmaktadır.

İşbirliği konusunda ilk çalışmaların kültür alanında ortaya çıktığı görülmektedir. Özellikle dilbilimciler Türk dünyasında özellikle dil ve alfabe birliğinin oluşması yönünde girişimlerde bulundular.

Bu hususta ilk toplantı 18-20 Kasım 1991'de İstanbul'da gerçekleşti. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Başkanı Prof. Dr. İnci Enginün tarafından düzenlenen toplantıya Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Türkiye'den 28 dilbilimci katıldı. Üç gün devam eden "Çağdaş Türk Alfabeleri" konulu toplantının sonuç bildirgesinde tüm Türk halklarının 34

harften oluşan Latin temelindeki ortak alfabeye geçmeleri gerektiği ifade edildi. Ayrıca bu toplantıda 34 harfli alfabe hazırlanarak kabul edildi.[375]

Bu konudaki ikinci toplantı 8-10 Marta 1993'te Ankara'da gerçekleşti ve altı Türk Cumhuriyeti'nden bilim adamları katıldı. Bu toplantıda Kazakistan'dan gelen Prof. Dr. Abdülveli Haydarov Türklerin ortak alfabesi konusunun ilk defa 1926'da Baku Türkoloji Kurultayında ele alındığını ve Türklerin birbirlerini anlamasını sağlayacak ortak alfabenin hazırlanmasının gerekliliğine işaret edildiğini söyledi. Bu toplantıda Latin alfabesine geçilmesi kararı alındı. Bu karar doğrultusunda 1920'li yılların sonuna kadar Azerbaycan Türkleri, Kazaklar, Kırgızlar ve Uygurlar gibi Sovyet Türk halklarının Latin alfabesine geçtiklerini söyleyen Haydarov Atatürk'ün de 1928'de Türkiye'yi Latin alfabesine geçirdiğini dile getirdi. Ancak Türklerin birbirleriyle anlaşmalarından çekinen Sovyet yönetimi çok geçmeden kendisine bağlı Türk halklarını Latin alfabesinden Kiril harflerine geçirdi.[376] Haydarov'un belirttiğine göre, Ankara'daki toplantıda 34 harflik Türklerin ortak Latin alfabesini bilim adamları titiz bir şekilde hazırlamışlardır. Zaten Latin alfabesinde olan Türkiye ise kendisinin 29 harflik alfabesine 5 harf

---

375. "Türklere Yeni Alfabe", *Milliyet*, 23.11.1991; Bekir Türkmenoğlu, "Dilde, İşde, Fikirde Birlik Ülküsü Artık Gerçekleşiyor", Tercüman, 20.11.1991; "Türkçe Konuşup Türkçe Yazalım", Tercüman, 22.11.1991.

376. Sovyet Türk halklarının Kiril alfabesine geçirilmesi konusu için bkz. Metin Karaörs, "Türk
Cumhuriyetlerinde Ortak Bir Yazı Diline Doğru", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı:
88, s. 140; Elif Yüksel Oktay, "SSCB Döneminde Türk Cumhuriyetlerinde Uygulanan Dil Politikalarının
Bağımsızlıktan Sonraki Etkileri ve Dile Yönelik Reformlar", *Türk Dünyası Araştırmaları*
Dergisi, Sayı: 172, s. 181-182.

daha eklemeyi kabul etmiştir.[377] Ancak dilbilimcilerin aldıkları bu kararlar hayata geçirilmedi. Azerbaycan, Özbekistan ve Türkmenistan daha sonra Latin alfabesine geçtiklerinde ise bu 34 harflik sistemi değil, kendilerine göre hazırladıkları farklı harfleri kabul etmişlerdir. Bu da Türk halklarının birbirlerinin yazılarını rahat bir şekilde okumalarına engel teşkil etmektedir.

Bu yüzden tüm Türk dünyası Latin harflerine farklı bir şekilde hazırladıkları alfabelerle değil, dilbilimcilerin bundan 20 yıl önce tespit ettikleri ortak Latin alfabe sistemiyle geçecek olurlarsa veya geçmiş bulundukları Latin alfabelerine gerekli değişiklikleri yaparlarsa, Türk halkları arasındaki işbirliğinin daha büyük bir ivme kazanacağı muhakkaktır. Türk halkları birbirlerinin yazdıklarını kolayca okuyabilirlerdi. Mesela, beş milyonluk Türkmenistan basınının yazdıklarını 250 milyonluk Türk dünyası okuyabilirdi.

Bunun gibi çok önemli olan diğer bir mesele ortak dil meselesine gelirsek, bu elbette alfabe meselesinden çok daha girift ve uzun yıllar gerektiren bir konudur. Tüm Türk dünyasının anlayabileceği bir ortak dil nasıl geliştirilebilir? Bu hiç de kolay bir iş değildir. Yine de bu konuda şu görüşler ortaya atılmaktadır:

1. Esperanto gibi Türk dünyasına ortak bir suni dil üretmek.

2. 30 kadar Türk lehçelerindeki en çok kullanılan ve hepsine anlaşılır olan kelimeleri tespit ederek bir ortak dil oluşturmak. Bu konuyu özellikle 1993 senesinden beri Özbek bilim adamı Prof. Dr. Bahtiyar Kerimov öne sürmekte ve 30 lehçenin karşılaştırmalı sözlüğünü yapmayı ve sonra matematik hesaplamalarla tüm Türk halklarına ortak sözleri tespit etmeyi önermektedir.[378] Hatta bu 30

377. *Egemen Qazaqstan*, 19.03.1993; "Alfabe 34 Oluyor", *Tercüman*, 12.03.1993.

378. B. Karimov – Sh. Mutalov, *Average Languages: An Attempt to Solve the World Language Problem*, Tashkent, 2008.

lehçenin gramer kurallarını da karşılaştırmayı ve onların içinde en çok kullanılan kuralları da ortak Türk dilinin gramerini oluşturmayı da tavsiye etmektedir.

3. Türk dilleri içinde bir dili Türk dünyasının ortak Türkçesine dönüştürmek ve Türk dünyasında iletişim dili olarak kullanmak. Bunun için iki dil önerilmektedir:

a. Türk lehçeleri içinde tüm lehçeler için en anlaşılır olan Kırım Tatarcasını ortak Türkçeye dönüştürmek.

b. Türk dünyasının en kalabalık nüfusa sahip ve gelişmiş dillerinden Türkiye Türkçesini kabul etmek. Bu hususta 13-14 Mayıs 2011 tarihinde Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak – Türk Üniversitesinde gerçekleşen IV. Uluslararası Türkoloji Kongresinde Prof. Dr. Rahmankul Berdibayev böyle bir teklifte bulundu.

Dilbilimcilerden sonra Türk cumhuriyetlerinin kültür bakanlarının işbirliği için bir araya geldiklerini görüyoruz. Bu konuda ilk görüşme olan Türkçe Konuşan Ülkeler Kültür Bakanlarının toplantısı Haziran 1992'de İstanbul'da gerçekleşti. 19-20 Haziran 1992 tarihinde İstanbul'da gerçekleşen toplantıya Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkiye, Türkmenistan, Özbekistan ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Kültür Bakanları katıldı. Bu toplantıda ilk defa resmi olarak ortak dil ve alfabe meselesi gündeme geldi. Ayrıca Türk Dünyasında ekonomik, siyasi ve kültürel işbirliğinin önemi tartışıldı. *Milliyet* gazetesi muhabiri Namık Koçak Türk Dünyası Kültür Bakanlarının İstanbul'da ilk defa bir araya geldiklerini, ancak birbirlerinin dillerini anlamadıklarına dikkati çekti. Bu sebeple toplantıda Türk Cumhuriyetlerinde konuşulan Türk lehçelerindeki 300-500 kadar ortak kelimeyi tespit etmek ve böylece bir "Esperanto" gibi bir dil yaratma fikrinin gündeme geldiğini belirtmektedir.[379]

379. Namık Koçak, "Türklere Çevirmen", *Milliyet*, 20.06.1992.

Kültür Bakanlarının ikinci toplantısı 30 Kasım – 2 Aralık 1992 tarihinde Bakû'de yapıldı. Bakanların Almatı'da 9-14 Temmuz 1993'de gerçekleşen üçüncü toplantısında Türk Dünyası kültür ve sanat alanında işbirliği konusunda önemli bir adım atıldı ve Türk Dünyası'nın UNESCO'su gibi işlev görecek olan ve kısaca TÜRKSOY olarak adlandırılan Türkçe Konuşan Ülkeler Kültür ve Sanat Ortak Yönetimi dünyaya geldi.

Bu tarihi anlaşmaya Azerbaycan Kültür Bakanı Polat Bülbüloğlu, Kazakistan Kültür Bakanı Erkegaliy Rahmadiyev, Kırgızistan Kültür Bakanı Danyal Nazarmatov, Özbekistan Kültür Bakanı Zafer Hakimov, Türkiye Kültür Bakanı Fikri Sağlar ve Türkmenistan Kültür Bakanı Geldimurat Nurmuhammedov imza attı. Daha sonra bu teşkilata gözlemci statüsüyle Rusya Federasyonu'na bağlı Altay, Başkurdistan, Hakas, Saka (Yakutya), Tataristan, Tuva ve Moldova'ya bağlı Gagavuzya ile Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti katıldı.[380]

Türk Dünyasında işbirliğinin geliştirilmesi amacıyla ayrıca sivil toplum teşkilatları ile bilim, kültür, sanat ve iş dünyasının temsilcileri de birçok toplantı ve etkinlikler düzenlediler.

Bunların içinde en önemlilerinden biri "Türkçe Konuşan Devlet ve Toplulukları Dostuk, Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayları" idi.

Türkiye Cumhuriyeti'nin önde gelen siyasi liderlerinden Alpaslan Türkeş'in girişimleriyle Mart 1993'te Türk Dünyasında ilk geniş çaplı kurultay Antalya'da gerçekleşti. Bu daha sonra gelenekselleşti. 1993 senesinde Türk halklarının ulu günü Nevruz'da, yani 21-22 Mart günlerinde düzenlenen bu tarihi kurultaya Balkanlardan Çin'e kadar olan coğrafyada yer alan tüm Türk halklarının sivil toplum

---

380. http://www.turksoy.org.tr/TR/belge/1-73743/tarihce.html, (Erişim, 15.04.2011)

örgütlerinin temsilcileri, yazarlar, bilim adamları ve politikacılarından oluşan 800 kişi katıldı.

Türk halklarının birbirlerini anlaması ve işbirliğinin gelişmesinde çok önemli bir yere sahip bu kurultaya Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkiye, Türkmenistan ve Özbekistan gibi bağımsız Türk Cumhuriyetlerinin Cumhurbaşkanları, bazı bakanlar, siyasi partilerin liderleri, bilim adamları ve yazarların yanısıra Başkurdistan, Tataristan, Gagavuzya, Karaçay, Malkar, Dağıstan, Altay, Tuva, Hakas, Saka, Tofa, Tolga, Şor, Irak Türkmenleri, Bulgaristan Türkleri, Batı Trakya Türkleri, İran Türkleri, Suriye Türkleri gibi özerk cumhuriyetler veya Türk topluluklarının da temscilcileri davet edildi. Böylece Türk halklarının temsilcileri dünya çapında tarihte ilk defa toplandılar. Uzun yıllardan beri ilişkileri kopmuş halklar bu kurultay ile bir araya geldiler ve kendilerinin kültürel ve siyasal özellikleri hakkında bilgi vermek için çalışma yaptılar. Bu çalışmalar beş komisyon halinde gerçekleştirildi: 1. Dil ve Alfabe Komisyonu, 2. Kültür Komisyonu, 3. Eğitim ve Bilim Komisyonu, 4. Ekonomi ve Teknoloji Komisyonu, 5. Siyaset ve Hukuk Komisyonu.[381]

Kurultayın amacı hakkında bilgi veren Düzenleme Komitesi Başkanı Abdulhaluk Çay temel hedeflerinin Türkçe Konuşan Ülkeler ve Topluluklarının temsilcilerini bir araya getirmek olduğunu söyledi. Ayrıca şunları ifade etti: "Bu kurultay Türkçe Konuşan Ülkeler ve Toplulukları arasındaki dostluk, kardeşlik ve işbirliğini geliştirmek, karşılıklı ilişkilerde devamlılık sağlamak ve bu ülkelerin bağımsızlık, demokrasi, laiklik, hukukun üstünlüğü, din ve

381. "Antalya'da Türk Kurultayı", *Milliyet*, 22.03.1993; "Türk Dünyasının Liderleri Antalya'da Buluşuyor… Türklük Kurultayı!", *Yeni Düşünce*, 26.02.1993; Sebahattin Önkibar, "Türk Dünyası Kurultayı", *Türkiye*, 18.03.1993; Fahir Armaoğlu, "Türk Birliği Büyük Bayram", *Tercüman*, 19.03.1993.

inanç özgürlüğü gibi temel değerlerin en kısa zamanda gelişmesine yardımcı olmak amacıyla düzenlenmektedir."[382]

İlk kurultaydan sonra da kurultaylar devam etti. Bugüne kadar 11 kurultay gerçekleştirildi. Bunları sırasıyla sayarsak:

1. Antalya, 21-23 Mart 1993
2. İzmir, 20-23 Ekim 1994
3. İzmir, 30 Eylül – 2 Ekim 1995
4. Ankara, 24-26 Mart 1996
5. İstanbul, 11-13 Nisan 1997
6. Bursa, 20-22 Mart 1998
7. Denizli, 2-4 Ağustos 1999
8. Samsun, 14-25 Mart 2000
9. İstanbul, 21-23 Aralık 2001
10. Antalya, 16-18 Eylül 2006
11. Baku, 17-19 Kasım 2007

Bu kurultaylar Türk Dünyasında bilim adamları, yazarlar, şairler, sanatçılar ve politikacılar arasında görüş alışverişi yapılmasında, halkların birbirlerini tanımasında büyük rol oynadı.

Türk dünyasında kültür alanında yakınlaşmayı sağlayan bir diğer etkinlik Nevruz Şölenleriydi. 1995 yılından itibaren Türkiye'de Türk Dünyasının büyük bayramı Nevruz geniş çaplı kutlanmaya başlandı. O sene Türkiye'de Nevruz'u kutlamak üzere Türk Cumhuriyetleri Kültür Bakanları davet edildi. Azerbaycan Kültür Bakanı Polat Bülbüloğlu, Kazakistan Kültür Bakanı Talgat Mamaşev, Kırgızistan Kültür Bakanı Çolpanbek Bazarbayev, Türkiye Kültür Bakanı Timuçin Savaş, Tataristan Kültür Bakanı Marsel Mazgazoviç, Baş-

382. "Türk Dünyası için Görkemli Kurultay", *Tercüman*, 15.03.1993; Serdar Alptekin, "Dostluk Münasebetlerini Pekiştirmesi Bekleniyor Özal Orta Asya'ya Gidiyor", *Zaman,* 4.04.1993.

kurdistan Kültür Bakanı Halyaf İsmuratov Abant'ta bir araya gelerek dostluk ve barışın sembolü olarak Nevruz ateşini yaktılar. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti bu seneden itibaren Nevruz'un resmi olarak kutlanacağını ilan etti. Bilindiği gibi Türk halklarının bu milli bayramı XX. Yüzyılın ilk çeyreğinde çeşitli sebeplerden dolayı kutlanamaz olmuştu. Bu bayram Orta Asya ülkelerinden 1988, Türkiye'de ise 1989 yılından itibaren tekrar kutlanmaya başlandı.

Ancak Nevruz'u tüm Türk halklarının birlikte kutlamaya başlaması yukarıda bahsettiğimiz gibi 1995 yılında başladı. Ayrıca aynı yıl Ankara'da Türk Kültüründe Nevruz Uluslararası Sempozyum gerçekleştirildi. Çeşitli Türk ülkelerinden birçok bilim adamı katıldı. Daha sonra Nevruz Sempozyumları gelenekselleşti. Böyle dört sempozyum daha gerçekleştirildi.

1. Ankara, 1995
2. Ankara, 1996
3. Elazığ, 1999
4. Sivas, 2001
5. Diyarbakır, 2002

Bu sempozyumlarda genelde Nevruz bayramının tarihi, kültürel özellikleri, onun hangi Türk halkında nasıl kutlandığı ortaya konuldu. Bu Nevruz Şölenlerinde sunulan bildiriler ayrıca kitap olarak basıldı.[383] Bu faydalı bilimsel şölenler kendini geliştiremediği ve tek düze devam ettiği için olsa gerek 2002 yılından sonra devam

---

383. *Türk Kültüründe Nevruz Uluslararası Bilgi Şöleni (Sempozyumu) Bildirileri (Ankara, 20-22 Mart 1995),* Ankara 1995; *Türk Kültüründe Nevruz İkinci Bilgi Şöleni Bildirileri (Ankara, 19-21 Mart 1996),* Ankara 1996;
Türk Dünyasında Nevruz Üçüncü Uluslararası Bilgi Şöleni (18-20 Mart 1999, Elazığ), Ankara 2000; *Türk Dünyasında Nevruz Dördüncü Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri (21-23 Mart 2001,Sivas),* Ankara 2001; *Türk Kültüründe Nevruz V. Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri ,* (15-16 Mart 2002, Diyarbakır), Ankara 2003.

ettirilmedi. Oysa bunun yeni muhtevada devam etmesi yararlı olabilirdi. Mesela, Türk halklarının yeni yılının başı sayılan Nevruz'da yapılan bu şölenlerde geçmiş yılda Türk Dünyasında tüm bilim ve sanat alanlarındaki başarılar gözden geçirilip en önemli görülenleri ödüllendirilebilirdi. Böylece Türk Dünyasındaki başarılı gelişmelerden haberdar olunurdu. Bunun gelenekselleşmesi de hem ilginç ve hem de faydalı etkinliklerin düzenlenmesine vesile olabilirdi.

TÜRK CUMHURİYETLERİNİN İLK ZİRVE TOPLANTISI

Türk dünyasını oluşturan altı bağımsız cumhuriyetin cumhurbaşkanları seviyesindeki ilk zirve toplantısı 30-31 Ekim 1992 tarihinde Türkiye'de gerçekleşti. Cumhurbaşkanları bir gün öncesinden Ankara'ya gelerek Türkiye'nin Cumhuriyet Bayramı törenlerine de katıldılar. Zirve yüzyıllar boyunca birbirinden uzak kalmış, birbiri aleyhine kışkırtılmış Türkleri tarihte yeniden bir araya getiren çok önemli bir gelişme olarak değerlendirildi.[384]

Belki de ilk olması sebebiyle bu tarihi toplantıda bazı önemli aksaklıklar yaşandı. Ankara tarafından toplantı sonunda imzalanacak sonuç bildirgesinin önceden diğer cumhuriyetlerin başkentlerine gönderilerek onay alınmaması sonucunda görüş ayrılıkları yaşandı. Bu, zirveye gölge düşüren bir ayrıntı olarak eleştirilere sebep oldu.

Ancak, bu zirveyi Özal'ın mı, yoksa Demirel'in mi açacağı konusunda kamuoyunu meşgul eden soru[385] bir orta yol bulunarak KEİB'in ilk toplantısında olduğu gibi kırgınlıklara meydan verilmedi. Buna göre zirvenin açılış konuşmasını Cumhurbaşkanı Özal'ın yapması kararlaştırıldı. Buna karşılık Türk heyetine Başbakan Demirel'in başkanlık etmesi uygun görüldü. Yayınlanacak

---

384. *Milliyet*, 29.10.1992.

385. Nur Batur, "Yine Zirveyi Açma Sıkıntısı", *Milliyet*, 12.10.1992.

"siyasi" bildiriyi Türkiye adına Özal, "icraat"la ilgili bildiriyi ise Demirel imzalayacak oldu.[386]

Ankara zirvesi için Ankara'ya Azerbaycan Cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey, Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, Kırgızistan Cumhurbaşkanı Askar Akayev, Türkmenistan Cumhurbaşkanı Saparmurad Niyazov, Özbekistan Cumhurbaşkanı İslam Kerimov geldiler. Davet edilmesine rağmen Tacikistan Cumhurbaşkanı Akbarşah İskenderov ülkesindeki iç savaş sebebiyle katılamadı.[387] Her nedense bazı güçlerin Tacikistan'ın Türk cumhuriyetleriyle yakın ilişkiler içinde olmasını istemediği anlaşılmaktadır. Çünkü, Başbakan Demirel 27 Nisan 1992'de Tacikistan'ı da kapsayan Orta Asya gezisine çıktığında, Tacikistan'ın başkenti Duşanbe'de Türkiye karşıtı gösteriler meydana geldiğinden, bu ülke gezi programından çıkarılmak durumunda kalınmıştı.

Bu toplantı öncesinde yazdığı makalesinde Fahir Armaoğlu "ilk Türk Milletleri" toplantısının, Türkiye'nin teşebbüsü ile gerçekleştirilmiş olmasına işaret etmekteydi. Bunun yanında çok daha mühim bir noktanın ise, tarihte ilk defa büyük bir Türk kitlesinin bir araya gelmesi olduğuna dikkati çeken Armaoğlu'na göre, bu bir "Turan Toplantısı" değildi. Onun düşüncesine göre, turan, bir ideal olmakla beraber, esas itibar ile bir toprağı, Türk milletlerinin üzerinde yaşadığı toprakları hedef almıştır. Ankara toplantısı ise, her biri bağımsız ve egemen olmuş, millî ve siyasî kişiliğini kazanmış Türk milletlerinin, dünyanın yeni şartları içerisinde, Türk varlığını gerçekleştirmek ve bu varlığı yüceltmek için bir araya gelmeleridir. Bu toplantı, "egemen ve eşit" Türk devletlerinin, dünya politikasındaki ağırlıklarını vurgulamanın yollarını aramak ve bulmak için

386. Taha Akyol, "Tarihi Dönemeç", *Milliyet*, 1.11.1992.

387. Yurtsay Mıhçıoğlu, "Summit Set to Boost Turkey's Ties in Central Asia, Azerbaijan", *AFP*, 30.10.1992.

yapılmaktadır. Kısacası, etkin işbirliğinin tedbirlerini tesbit etme amacına yöneliktir.[388]

Armaoğlu'nun düşüncesine göre, bu toplantının ikinci önemli özelliği Türk dünyasının örgütlenmeye gitmesidir. Armaoğlu "Doğrusu aranırsa, iki yıldır soydaş cumhuriyetlerimizle münasebetlerimizi biraz "götürü" bir şekilde idare ettik. Tabii bunda,Türk cumhuriyetlerinin bağımsızlığının, birdenbire, hattâ bir sürpriz şeklinde ortaya çıkmasının büyük etkisi olmuştur. Lâkin şimdi sıra "örgütlenmeye" gelmiştir" diyordu.[389]

Türk zirvesinin Cumhuriyet bayramına denk gelmesi tesadüf değildi. Bir üst düzey yetkili, bu konuyu şöyle yorumluyor:

"Bu olayın büyük sembolizmi inkâr edilemez. Bugüne kadar bu kardeş ülkelerden Cumhuriyet Bayramı'nda bir kutlama mesajı bile gelmezdi. Türkiye ha vardı, ha yoktu. Şimdi ilk defa, Anadolu Türklerinin 69 yıl önce verdikleri Bağımsızlık Savaşı'nı ve onun sonucunda kurulan Cumhuriyeti bizimle birlikte kutlayacaklar."[390]

29 Ekim 1992'de Türkiye'ye gelmeye başlayan liderler Ankara'da Atatürk Kültür Merkezi tören alanında Cumhuriyetin kuruluşunun 69. yıldönümü dolayısıyla düzenlenen törene katıldılar ve büyük resmi geçidi ilgiyle izlediler.

Cumhuriyet Bayramı birlikte kutlandıktan sonra Ankara'da Kazakistan ve Türkmenistan büyükelçilikleri törenle açıldı. Ertesi günü Kırgızistan, bir sonraki gün de Özbekistan büyükelçiliklerinin açılış törenleri gerçekleşti. Azerbaycan büyükelçiliği daha önceden açılmış bulunuyordu. Böylece, Türk cumhuriyetlerin hepsi ilk büyükelçiliklerini Türkiye'de açmış oluyorlardı.[391]

---

388. Fahir Armaoğlu, "Türklük Toplantısı", *Milliyet*, 31.10.1992.
389. Aynı yer.
390. Nilüfer Yalçın, "Türk Birliği'ne Doğru", *Milliyet*, 30.10.1992.
391. Taha Akyol, "Türki Trafiği", *Milliyet*, 31.10.1992; *Tercüman*, 31.10.1992.

Özbekistan ve Kırgızistan'ın büyükelçiliklerinin açılış töreninde konuşan Cumhurbaşkanı Turgut Özal iki ülkenin büyükelçiliklerinin ilk defa Türkiye'de açılmasından dolayı duyduğu memnuniyeti dile getirdi. Cumhurbaşkanı Özal, "Böylelikle bağımsızlıklarınız teyit ve tescil edildi. Ankara semalarında dalgalanacak bayrağınızın bir daha hiç inmemesini temenni ediyorum" dedi.

Kırgızistan Cumhurbaşkanı Askar Akayev ise büyükelçilik binasının açılışında yaptığı konuşmada, Ankara'da bulundukları süre içerisinde üç tarihi olayın gerçekleştiğine dikkat çekti, ilk olarak Kırgızistan halkı adına Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıldönümü törenlerine katıldıklarını hatırlatan Akayev, "Kardeş Türk halkının sevincini paylaştığımız için mutluyuz" dedi. Askar Akayev, "İkinci tarihî olay, Türkiye yöneticilerinin gayreti ile ilk defa Türk kökenli altı cumhurbaşkanının bir araya gelmesidir. Üçüncüsü ise, burada Kırgızistan'ın Ankara'da İlk büyükelçiliğinin açılmasıdır. Bu hadise, Kırgız halkı için büyük önem taşımaktadır" diye konuştu.

Kırgızistan Büyükelçiliği'nin açılmasından sonra, Özbekistan Büyükelçiliği de faaliyetine başladı. Özbekistan Devlet Başkanı İslam Kerimov, Türkiye'nin tecrübelerinin kendileri için iyi bir örnek teşkil edeceğine dikkat çekerek, "Dünyada elbette Türkler, Türklere yardım edecek" dedi.

İki ülke arasındaki kardeşlik ve dostluk bağlarının ebedi olması temennisinde bulunan Kerimov, Türkiye'nin başarılarından da bahtiyar olduklarına değinerek, "Müstakil Özbekistan'ımıza yapılmış ve yapılacak olan yardımların en önemlisi, Türkiye'nin Özbek taleplerini kucaklayıp, bizim için Özbekistan'ın geleceği için değerli kadroların hazırlanmasına yardımcı olmasıdır."[392]

---

392. *Zaman,* 2.11.1992.

Ertesi günü 30 Ekim 1992 tarihinde Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkiye, Türkmenistan ve Özbekistan Cumhurbaşkanlarının zirve toplantısı gerçekleşti. Ancak toplantı sonunda imzalanacak Ankara Bildirisi'nde yer alacak hususlarda anlaşmazlık çıktı.

Bildiride Karabağ, Afganistan, Tacikistan, Bosna-Hersek ve Kıbrıs konularının zirvede görüşüldüğü ifadesi yer aldı. Ancak bu ifadeyi mahzurlu bulan Kazakistan Cumhurbaşkanı Nazarbayev bildiriye imza atmaktan imtina etti. Nazarbayev'in bir başka itiraz konusu ise Türk Ortak Pazarı'nın kurulması idi. Esasen sonuç bildirgesinde anlaşmazlık Ankara'nın toplantıdan önce bildirge metnini başkentlere göndererek onay alınması hususundaki diplomatik teamülü ihmal etmesinden kaynaklanıyordu.

Nazarbayev'in itirazını Türkmenistan Cumhur başkam Niyazov'un tereddütleri izledi. Bunun üzerine ilk bildiri geri çekildi ve bağlayıcılığı olmayan ikinci bir metin ortaya konuldu. İkinci metinde birinci metinde yer alan işbirliğine yönelik somut sonuçlar yerine, işbirliği konusundaki niyetlerle yetinildi.[393]

İlk bildiride yer alan ve konuk cumhurbaşkanlarına "Yeniden Sovyet modeline mi dönüyoruz?" endişesi yaşattığı anlaşılınca metinden çıkarılan bazı maddeler şöyleydi:

- Azerbaycan, Karalatan, Türkmenistan, Özbekistan petrolünün Türkiye ve İskenderun üzerinden Akdeniz'e ve buradan Avrupa'ya sevk edilmesi.
- Doğal gazın Türkiye üzerinden Avrupa'ya nakledilmesi.
- Bölgesel imar ve Kalkınma Bankası kurulması.
- Gümrüklerin armonize edilmesi Gümrük duvarlarının kaldırılması.

393. *Tercüman*, 1.11.1992; *Zaman,* 2.11.1992.

İtirazlar üzerine yeniden kaleme alınan ikinci ve 11 maddeden oluşan sonuç bildirgesinde, devletlerin birbirleriyle ilişkilerinde içişlerine karışmama ve eşitlik ilkesinin gözetileceği; demokrasi, laiklik sosyal adalet ve piyasa ekonomisi ilkelerinin esas alınacağı vurgulandı. Bildiriye göre, ülkeler arasında ticari ve ekonomik alanlarda çalışma grupları oluşturulacak; kültür kurumları arasında işbirliği sağlanacak; altı ülkenin dışişleri bakanları yılda en az bir kez toplanacaktı. Bildiride ayrıca ikinci zirvenin 1993 Ekim ayında Azerbaycan'ın başkenti Bakû'de yapılacağı ifade edildi.[394]

Daha sonra ortak basın toplantısına geçilerek liderler kendilerine yöneltilen sorulara cevap verdiler. Sorulara en fazla muhatap kalan lider ise Özal'dı. Özal kendine yöneltilen sorulara şu cevapları veriyordu:

"Altı kardeş ülke arasında yapılan zirve, ülkelerimiz arasındaki işbirliğini içermektedir. Kimseye karşı olmadığı gibi dünya barışına katkı çabasıdır. Türkiye daha önce de, Rusya başta olmak üzere etrafındaki ülkelerle KEİB anlaşmasını imzalamıştır. Türkiye ve kardeş ülkelerin daha iyi bir hayat seviyesine ulaşmaktan başka arzusu yoktur. Bugünkü dünyada bundan başka iyi bir arzu da herhalde olmaz."

"Sadece etrafımızdaki ülkelerle değil, bize yakın olanlarla iyi ilişkilere giriyoruz. Çağdaş dünya prensipleri içinde herkesle iyi geçinmek istiyoruz." Türkmenistan'ın da ayrı önemi var. Tarih, kültür ve dil birliğimiz var. İlişkilerimizin sıcaklığı tabiidir."

"Dillerimiz aynı kökten geliyor. Ama zamanla farklılıklar ortaya çıkmış. Kısa süre içinde intibak zorluğu yok. Ortak lisan zamanla olur. Ama biraz zaman alır. Sovyetler'in yıkılacağına kimse ihtimal vermiyordu. Ancak, yıkıldı. Bağımsızlıklarını kazanmamış

---

394. "Zirve'nin Tadı Kaçtı", *Hürriyet*, 2.11.1992.

soydaşlarımız dünyanın çeşitli ülkelerinde hâlâ vardır. İnancımız, bağımsızlıklarını kazanmamış soydaşlarımızın durumu Cenab-ı Allah'ın yardımıyla daha iyi hale gelecek."[395]

Basın toplantısına gazeteciler Kazakistan Cumhurbaşkanı Nazarbayev'e özellikle bildiri metninde yer alan "Türk ortak pazarına muhalefet etmesinin" sebebini sordular. Buna verdiği cevapta Nazarbayev "Toplantı tesadüfen olmamıştır. Beraberlik yönündeki niyetimizi gösterdik. BDT'ye taahhütlerimizi zedeleyecek şeyler olmaz. Ekonomik topluluk fikrine de bu açıdan bakıyoruz. Eski Sovyetler geriye dönmez. Siyasetlerin ve iktisatların birbirine yaklaşması şeklinde siyaset yürütüyorum. Bölgede kan dökülmemesi yönünde kendime böyle bir rol yüklüyorum" şeklinde konuştu.

Karabağ konusunda ise Nazarbayev, Azerbaycan-Ermenistan arasındaki bu sorunun herkesi kaygılandırdığını belirterek "Üzülüyoruz. Ermeni ve Azeriler'i dinliyoruz. Bilimsel yaklaşım gerekli. Bu militanların kavgası olmamalı. Mücadele Türkler'in birleşmesini gerektirmez. Olaya üçüncü devletler karışmamalı. İki devletin diyaloğuyla halledilmeli" diye izahatta bulundu.[396]

Öte yandan zirvede, iç ihtilafların yaşandığı Tacikistan konusunun zirvede ele alındığı ve Tacikistan'da kan dökülmesinin durdurulmasıyla bu ülkeye insanî yardımda bulunulması yönünde görüş birliğine varıldığı belirtildi.[397]

Bir soru üzerine Kerimov, cumhuriyetlerin ortak bir alfabeye geçmeleri gerektiğini söyledi.[398]

---

395. "Ege'den Çin'e Türk Birliği", *Tercüman*, 2.11.1992.

396. *Zaman,* 2.11.1992; "Ege'den Çin'e Türk Birliği", *Tercüman*, 2.11.1992.

397. Aynı yer.

398. *Zaman,* 2.11.1992; Ülkü İrfan, *Büyük Oyundaki Türk Enver Altaylı*, İstanbul, 2008, s. 318.

Resepsiyondan sonra Başbakan Demirel'in konutunda cumhurbaşkanlarına verdiği yemekte çok duygulu anlar yaşandı. Kazakistan Cumhurbaşkanı Nazarbayev, o duygulu atmosferde, "Hepimiz ellerimizi üst üste koyarak kardeşliğimizi pekiştirelim" dedi. Böylece bütün cumhurbaşkanları dostluk andı içmiş oldular.[399]

Elçibey bu zirve toplantısının önemini şu sözlerle ortaya koydu: "Tarihte ilk defa Oğuz ve Kıpçak Türkleri bir araya geliyor. Oğuz Türklerinin medeniyet kabiliyeti ile Kıpçak Türklerinin zorluklarla mücadele kabiliyeti birleşince Türklerin ve bütün Asya'nın bahtı değişecektir."[400]

Nazarbayev'in Taha Akyol'a zirve ile ilgili söyledikleri manidardı. "Timur ve Yıldırım Beyazıt savaşmasalardı tarihin akışı farklı olurdu. Şimdi bu kardeşlik ve işbirliği duygusunu bütün Asya milletlerini kapsayacak şekilde kurumlaştırmamız lazım. Ben bu amaçla ASGİK (Asya Güvenlik ve İşbirliği Konferansı) önerisinde bulunuyorum."[401]

Ankara'da gerçekleşen tarihi zirvedeki anlaşmazlık ile ilgili yapılan yorumlarda Ankara'nın önceden zirveye katılımcı devletlere bilgi vermemesini büyük bir hata olarak görüldü.

Bu yorumlardan birinde, Nazarbayev'e hak vermemek elde değil diyen Fatih Çekirge şunları ifade ediyor: "Düşünün bir kere; cumhurbaşkanları imzalayacakları bildiriyi zirvenin ikinci gününde görüyorlar. Yani Dışişleri Bakanlığı, böylesine tarihi bir zirve için ortak metin oluşturulmasında, bu Türk cumhuriyetlerine önceden hiçbir bilgi vermemiş. Ne oradaki büyükelçiliklerimiz imzalanacak metnin konularını iletmişler ne de gelen Türk cumhurbaşkanlarının isteklerini sormuşlar. Sonuç:

399. Taha Akyol, "Tarihi Dönemeç", *Milliyet*, 1.11.1992.

400. Aynı yer.

401. Aynı yer.

- İlk metin değişiyor ve içeriği boşaltılmış bir bildiri ortaya çıkıyor. Üstelik Dışişleri Bakanlığı, Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı'yla kavgalı olduğu için bir tek konuda yardım istememiş. Müsteşar Altınok bu zirveye, misafir heyet mensubu gibi katılmış. Dahası da var... Misafirler, Türkiye'nin potansiyelini göstermek açısından hiçbir tesise de götürülmediler.

Ne yazık!...

Oysa biz, bu tarihi toplantıyla köklerini kaybetmiş bir ağacın, asırlar sonra, o muazzam gövdesine yeniden su yürüyeceğini, dallarında çiçekler açacağını düşlemiştik. Yine yanılmışız... Yine yanılmışız...

Ciddiyetsiz bürokratlar yüzünden, kimse Nazarbayev'e kızmasın..."[402]

Hürriyet gazetesinden Oktay Ekşi Türkiye'nin zirve toplantısına ciddi bir hazırlık yapmadığına şu sözler vurgu yapıyordu:

"Bilindiği gibi Orta Asya'daki Türk Cumhuriyetleri, Türkiye henüz böyle uluslararası bir işbirliği organizasyonunu gerçekleştirmeye ve özellikle kendisine yakın bir devletler topluluğuna liderlik yapmaya hazır değilken karşımıza çıktı.

Oysa Türk Cumhuriyetlerinin cumhurbaşkanları, Ankara'ya "Cumhuriyetin 69'uncu yıldönümü törenlerine katılmak için" mi, yoksa "Ankara Zirvesi" denen bir toplantıda hazır bulunmak için mi geldiklerini anlayamadan, kendilerini bir masanın etrafında buldular.

Kendi halkına karşı sorumluluk taşıyan bir cumhurbaşkanı, böyle, altyapısı hazır olmayan, neye mal olacağı, yarar mı zarar mı sağlayacağı ilk bakışta görülemeyen bir tabloya "evet" diyebilir mi?

---

402. Fatih Çekirge, "Beceriksiz Diplomatlar ve Türk Zirvesi", *Hürriyet*, 2.11.1992.

Ve "Ankara Zirvesi" Türkiye Cumhuriyeti'nin başarı sağlayamadığı bir görüşme olarak bitti.

Doğrusunu isterseniz biz "İyi ki öyle oldu" demek eğilimindeyiz. Çünkü bu olay, Türkiye Cumhuriyeti'nin üstlenmeye zorlandığı "bölgenin önemli devleti" rolüne henüz yeterince hazır olmadığını gösterdiği için, ülkemizi yönetenlere ders teşkil edeceğini sanıyoruz."[403]

Zülfü Livaneli ise Nazarbayev'in itirazında haklı olduğuna işaret ettiği makalesinde şunları söylüyor:

"Ankara'daki Türk Cumhuriyetler zirvesi tatsız bitmiş. Zirveden sonra liderlerimiz, içinde bol bol kardeşlik, atalarımız, Adriyatik Denizi ve Çin Şeddi geçen hamasi konuşmalar yapmışlar.

Bu naif yaklaşımlara katılmayan bildiriye ve kendi katkısı olmadan hazırlanan bildiriye çekinceli yaklaşan Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev ise oyunbozan olarak görülüyor.

İlk olarak şunu hatırlatalım:

Bizim anlı şanlı liderimiz kusura bakmasınlar ama Nursultan Nazarbayev, dünya sahnesinde onlardan daha önemli bir liderdir. Dünya çapında bir stratejinin güvensiz sularında ihtiyatla ilerleyen bir gemi komutanı gibidir."[404]

Ankara doruğunun en çarpıcı kişilerinden birinin Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev olduğunu ifade eden Vehbi Sargın Ankara Bildirisinin imzalanmasından sonra, öteki liderler gibi bir basın toplantısı düzenleyerek bu toplantıda gazetecilerin sorularını yanıtlayan Nazarbayev'in söylediklerine aynen katıldığını belirtiyordu. Sargın makalesinde şu cümlelere yer veriyor:

---

403. Oktay Ekşi, "Ankara Zirvesi mi, Zırvası mı?", *Hürriyet*, 1.11.1992.

404. Zülfü Livaneli, "Buyrun Nursultan Sofrasına", *Milliyet* (Avrupa Baskısı), 3.11.1992.

"Nazarbayev, "Etnik ve dini temele dayalı gruplaşmalardan yana değiliz" diyor.

Yani, yapılması arzulanan işbirliğinin salt ulusalcılık (Türklük) ya da salt dincilik (Müslümanlık) temelleri üzerine oluşturulmasının yanlış olduğunu söylüyor.

Buna katılmamak mümkün mü?

Ulusalcılık ve dincilik uluslararası ilişkilerde temel ölçüt olsaydı, ne İran-Irak savaşı yaşanır, ne de dünyanın çeşitli ülkelerinin tarihleri iç savaşlarla lekelenirdi.

Evet, Ankara doruğunun meyvelerini kısa sürede derlemek elbette mümkün değil.

Ama akılcı bir temel üzerine kurulacak sağlıklı bir yapı da asla düş değil."[405]

Sargın ayrıca Türk Ortak Pazarı'nın bugünden yarına hemen kurulacak bir iş olmadığına Avrupa Ortak Pazarı'nın bugünkü haline 25 yılda gelmesini örnek gösteriyor.[406]

Sonuç bildirgesinde ikinci zirve toplantısının Azerbaycan'ın başkenti Bakû'de yapılması kararlaştırılmasına rağmen, o sene Özal'ın vefatı ve Elçibey'in iktidardan uzaklaştırılması sebebiyle yapılamadı. Bir yıl sonra İstanbul'da gerçekleştirebildi. 2009 yılına kadar zirve toplantılarının düzenli yapılmadığını görüyoruz. 2009 yılında Nahçivan'da yapılan 9. Zirve'de bu toplantıları düzenli olarak yapılmasını sağlayacak ve alınan kararları takip edecek bir kurum, yani Türkçe Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi kararı alındı. Böylece Türk ülkeleri bir teşkilata kavuşmuş oldu.

İlk zirveden 2012 yılına kadar 10 zirve daha gerçekleşti. Bunları sırasıyla ifade edersek:

---

405. Vehbi Sargın, "Kolay Olmayacak Ama!..", *Milliyet* (Avrupa Baskısı), 3.11.1992.

406. Aynı yer.

1. Ankara Zirvesi, 30 Ekim 1992
2. İstanbul Zirvesi, 20-21 Ekim 1994
3. Bişkek Zirvesi, 28 Ağustos 1995
4. Taşkent Zirvesi, 21 Ekim 1996
5. Astana Zirvesi, 9 Haziran 1998
6. Baku Zirvesi, 8 Nisan 2000
7. İstanbul Zirvesi, 26 Nisan 2001
8. Antalya Zirvesi, 17 Kasım 2006
9. Nahçıvan Zirvesi, 2-3 Ekim 2009
10. İstanbul Zirvesi, 15-16 Eylül 2010
11. Almatı Zirvesi, 20-21 Ekim 2011.
12. Bişkek Zirvesi, 22-23 Ağustos 2012.

Zirve toplantılarının " Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesi" Ekim 2011'deki Almatı Zirvesinden itibaren Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi tarafından düzenlendiği için "Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Zirvesi" veya kısaca "Türk Konseyi Zirvesi" olarak değiştirildi. Böylece Ekim 2011'deki Almatı zirvesi "Türk Konseyi I. Zirvesi", Ağustos 2012'deki Bişkek zirvesi ise "Türk Konseyi II. Zirvesi" olarak adlandırıldı.

Bişkek Zirvesinde alınan önemli kararlar arasında ön plana çıkan ve tarihe geçecek olan kararı ise Türk Konseyi'nin bayrağının belirlenmesiydi. Üye dört devletin bayraklarından alınan renk ve sembollerden oluşan bu bayrağı aynı zamanda Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye'yi sembolize eden ortak bir bayrak olarak görmek de yanlış olmayacaktır.[407]

407. Abdulvahap Kara, "Türk Konseyi Bişkek'te Tarihte Bir İlki Gerçekleştirdi ve Türk Devletlerinin Ortak Bayrağını Belirledi", http://www.usgam.com/tr/index.php?l=807&cid=1190&konu=0&bolge=13, Erişim, 10.09.2012.

ÖZAL'IN TÜRK CUMHURİYETLERİNE SON GEZİSİ VE VEFATI

Cumhurbaşkanı Turgut Özal 4-15 Nisan 1993 tarihinde Azerbaycan ve Orta Asya cumhuriyetlerine yönelik geniş kapsamlı bir gezi gerçekleştirdi. Bu onun son yurtdışı gezisi oldu. Bu geziden geldikten iki gün sonra, 17 Nisan 1993'te vefat etti.

Özal 4 Nisan 1993'de yoğun bir programla Türk cumhuriyetleri gezisine başladı. Programa göre, Ankara'dan önce Özbekistan'a uçacak olan Özal oradan 7 Nisan'da Kırgızistan'ı, 9 Nisan'da Kazakistan'ı, 11 Nisan'da Türkmenistan'ı ve son durakta 13 Nisan'da Azerbaycan'ı ziyaret edecek. Böylece beş cumhuriyeti kapsayan gezisini tamamlayacak olan Özal, 15 Nisan'da yurda dönecekti.[408]

Aslında Özal bu geziyi bir sene önce, SSCB'nin çöküşünün hemen ardından 1992 yılı başlarında yapmayı istiyordu. Özal 1992 Ocak ayında yurtdışı gezilerini planlarken Türk cumhuriyetlerine gitmeye büyük önem verdiğini belirtmişti. Ancak, bunu Başbakan Demirel ile koordine edilmesi gerekiyordu.[409] Bu koordinasyon ne-

---

408. *Tercüman*, 5.04.1993; Sami Kohen, "Özal'ın Türk dünyası Çıkarması", *Milliyet*, 04.04.1993; "Özal Besucht Alte Verwandte", *Frankfurter Rundschau*, 7.04.1993; "Die Vision "Turkestan" Verblasst", *Die Welt*, 10.04.1993; "Ankara Baut Wirtschaftliche Brücken Nach Zentralasien", *Handelsblatt*, 7.04.1993.

409. Yavuz Donat, "Sahibini Bekleyen Koltuk", *Milliyet*, 15.01.1992.

ticesinde 1992'de Demirel'in gezisi gerçekleşti. Özal böylece gezisini bir yıl ertelemek durumunda kalıyordu.

Geziye Özal ile birlikte Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin başta olmak üzere, çeşitli bakanlıkların üst düzey yetkililerinin, yüksek rütbeli genelkurmay mensuplarının ve yüze yakın işadamının oluşturduğu 221 kişilik bir heyet katıldı. Sami Kohen Özal'ın Türk dünyasına yapacağı bu "çıkarma"yı, Ankara'nın dış politikasının son yıllarda gerçekleştirdiği en önemli hamlelerden biri olarak nitelendiriyordu.[410]

Bölgede ve bu arada Rusya'da önemli olayların meydana geldiği bir zamana rastlayan bu gezi bölgedeki istikrarsızlık ve gerginliklerin giderilmesini amaçlıyordu. Sami Kohen'e göre, Türkiye'nin gerçek çıkarı buydu. Türkiye'nin Türk cumhuriyetleriyle her alanda sıkı bağlar kurması, bu amaca hizmet edecekti. Türkiye'nin Orta Asya'ya açılma politikasını yayılmacı niyetlere bağlayanlar veya bu çabalardan rahatsız olanlar yanılmaktaydı. Cumhurbaşkanı Özal'ın "Orta Asya-Kafkasya seferi" yakın komşulara ve dünyaya, bu konuda doğru mesajların verilmesi için de bir fırsat oluşturuyordu.[411]

Özbekistan'da bir yabancı diplomat Özal'ın bu gezisinin bölge ülkeleri cumhurbaşkanları ile kişisel ilişkilerini geliştirmesine yardımcı olacağına işaret ediyordu. Onun fikrine göre böyle ilişkiler Türkiye'nin bölgedeki prestijini arttıracağı gibi, Orta Asya ülkelerinin kalkınmalarının kritik döneminde yatırımların artmasına ve ticaretin gelişmesine de katkı sağlayacaktı.[412]

410. Sami Kohen, "Özal'ın Türk dünyası Çıkarması", *Milliyet*, 04.04.1993; *Zaman,* 4.04.1993.

411. Sami Kohen, "Özal'ın Türk dünyası Çıkarması", *Milliyet*, 04.04.1993.

412. "Turkish President Begins Key Central Asian Tour", *Reuter*, 04.04.1993.

Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın Orta Asya Türk cumhuriyetleri gezisinin ilk durağı olan Özbekistan'da yapılan resmî görüşmelerde, ağırlıklı olarak iki ülke arasındaki ekonomik ilişkiler üzerinde duruldu. Görüşmelerde, Azerbaycan-Ermenistan ihtilafı, Tacikistan ve Afganistan'daki durum ile Rusya'daki son gelişmeler de ele alındı.

Gazetelere yansıyan haberlere göre, iki ülke cumhurbaşkanının yaptıkları görüşme, samimi bir hava içerisinde ve olumlu geçti. Özbekistan Cumhurbaşkanı İslam Kerimov, görüşme sırasında Türk özel sektörü ile işbirliğinden son derece memnun olduklarını belirterek, devletle olan işlemlerin hızlandırılmasından mutluluk duyacaklarını kaydetti.

Rafineri ve çimento fabrikaları ile pamukta ortak teşebbüslerde bulunulması konusunda mutabakata varılan görüşmeler sırasında, petrol ve doğalgaz konusu da ele alındı.

Görüşmelerde, işadamlarının bugün iki cumhurbaşkanının başkanlığından toplanarak, meselelerini dile getirmeleri kararlaştırıldı.

İki cumhurbaşkanının görüşmesinde, uluslararası konular üzerinde de duruldu. Azerbaycan-Ermenistan ihtilafının genel olarak ele alındığı görüşmeler sırasında, Tacikistan ve Afganistan'daki durumun bir an evvel istikrara kavuşmasının önemi belirtildi. Kerimov, bunun için Türkiye'nin ağırlığını koymasını istedi. Rusya'daki son gelişmelerle ilgili görüş teatisinde de bulunan iki cumhurbaşkanı, Orta Asya işbirliği üzerinde de durdu.[413]

Taşkent görüşmelerinde değinilen diğer bir konu da, Orta Asya-Kafkasya ve Türkiye arasında bir "ekonomik işbirliği teşkilatlanın kurulması fikridir, Özal dün, meclisteki konuşmasında bu fikirden hararetle bahsetti. Zamanla, bu sayede bölgeyi baştanbaşa kaplayacak otoyollarının, boru hatlarının, demiryolu ve telekomünikasyon

413. *Tercüman*, 6.04.1993.

şebekelerinin kurulabileceğini söyledi. Şimdilik bu fikir, Özbeklere biraz uzak veya fazla iddialı geliyor gibi... Onlar, bu aşamada ikili ilişkiler üzerinde durmayı ve bazı yardımlar koparmayı tercih ediyorlar.

Aslında, Özbekistan ve diğer Orta Asya ülkeleri için o günlerde öncelik, kendi ekonomisini düzeltmek, kendi siyasal düzenini kurmaktı. Daha geniş bölgesel bağlar en azından o gün için bölge ülkelerinin gündeminde değildi.

Özal, meclisteki konuşmasında olduğu gibi, Kerimov ile görüşmesinde de "kalkınma konusundaki Türk tecrübelerinden" söz etti. Bu konuya Özbeklerin büyük ilgi gösterdiği fark edildi. Çünkü, serbest piyasa ekonomisini, demokratik düzeni, laikliği, reformu, dışa açılmayı içeren Türk modeli bir ilham kaynağı durumundaydı.

Sami Kohen'in fikrine göre, içte ve dışta bu modelin yarattığı güzel imajı bozacak işler yapılmazsa, Özbekistan ve diğer Türk cumhuriyetleri ile ilişkiler rahatlıkla gelişebilecektir.[414]

Özbekistan'da geziye katılan işadamlarından Cefi Kamhi bir gazeteciye verdiği röportajda geçen sene sadece duygular ve heyecanlarla hareket ettiklerini, artık somut olarak hangi işleri yapabileceklerinin arayışı içinde olduklarını söylüyordu.[415]

Gazeteci Fehmi Koru'nun belirttiğine göre, Özal'ın gezisi sırasında Taşkent'te 20 kadar büyükelçilik açılmış bulunuyordu. Bunlardan biri olan Almanya'nın büyükelçisi genç bir diplomat Koru'ya, Taşkent'te Türk heyeti şerefine yapılan hazırlıkların olağanüstü olduğunu söylüyor ve 'Başarılı bir gezi' tanımlamasını yapıyordu. Alman diplomat bu konuşmadan sonra katıldığı ziyafet-

---

414. Sami Kohen, "Özbeklerin Derdi Başka", *Milliyet*, 06.04.1993.
415. James Kynge, "Behind Fanfare Turkey – Central Asia Romance Fades", *Reuter*, 7.04.1993.

te gördüklerinden daha da etkilenmiş olmalıydı. Çünkü, Koru'nun deyimiyle, kendilerini pek fazla beğenen, etraflarına fazlaca iyi gözle bakmayan Özbeklerin Türkiye'den gelenlere gösterdikleri hüsn-ü kabul gerçekten dikkat çekiciydi.[416]

Koru'nun anlattıklarına bakılırsa, Özbekistan'da kalabalık Türk heyetini hayrette bırakan bir olay, gezinin ikinci günü akşamı, bir restoranda yaşandı. İslam Kerimov'un verdiği yemek sırasında çeşitli halk dansı grupları gösteriler yaptı, şarkıcılar hünerlerini sergiledi. Hayret edilen, bazı şarkıcıların Türkçe şarkı söylemesi ve seçtikleri parçalardı. Biri, İbrahim Tatlıses'in ünlendirdiği "Aşık Oldum" parçasını terennüm ediyor, bir diğeri ise Sezen Aksu'nun "Şinanay" nakaratlı şarkısını coşkuyla seslendiriyordu.[417]

Cumhurbaşkanı Turgut Özal, gezinin ikinci gününde Özbekistan'ın tarihi kenti ve İslam dünyasının önemli merkezi Buhara şehrini ve özellikle Nakşibendi tarikatının kutsal mekânlarını, ayrıca bazı medreseleri gezmek istemişti.

Tasavvufa meyilli olan Turgut Özal'ın Buhara'ya gitmek istemesinin sebebi, orada bulunan tasavvuf merkezlerini ziyaretti. Kısa gün boyunca, Nakşibendi Külliyesi ile birlikte Mir Arap Medresesi ve Türbesi'ni de gezdi, Buhara hanlarının yazlık ve kışlık saraylarını da gördü.[418]

Cumhurbaşkanı Özal, eşi Semra Özal, Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin ve Orta Asya gezisine katılan kalabalık heyetin bir kısmı ile Buhara Havaalanı'na varışında, çok renkli ve sıcak bir törenle, halk şarkıları ve danslarıyla ve dostluk dövizleriyle karşılandı.

Buhara'da Türk heyetine gösterilen ilgi Taşkent'ten kat kat

416. Taha Kıvanç, "Taşkent'ten İzlenimler", *Zaman,* 08.04.1993.

417. Kıvanç, aynı yer; Fehmi Koru, "Buhara-i Şerif", *Zaman,* 08.04.1993.

418. Taha Kıvanç, "Buhara'da Huzur", *Zaman,* 09.04.1993.

fazlaydı. Ancak bu ilgiyi heyetin ancak bir kısmı görebildi. İşadamlarından yalnızca beş kişi ve bir avuç kadar basın mensubu Buhara'da Özal'a eşlik ediyordu. Çünkü şehrin havaalanı büyük uçakların inebileceği büyüklükte olmadığı için küçük Rus uçağı kullanılmıştı.[419]

Buhara'ya yapılan bu 10 saatlik ekspres gezinin en önemli bölümünü, Nakşibendi'nin türbesini ziyaret oluşturdu. Burada Özal'ı karşılayan İmam Hacı Muhtar Abdullah, bu kutsal yerin komünist rejim sırasında kapalı kaldığını, üç yıl önce açıldığını ve onarıma muhtaç olduğunu söyledi. İmam Nakşibendi mezhebinin temel görüşlerini anlatırken Özal, gazetecileri göstererek "Bunlara anlatın, yoksa yanlış anlarlar" diye şakalaştı...

Özal, Nakşibendi'yi İslam tasavvufunun en büyüğü olarak nitelendirdi ve bu türbeyi, dünya Müslümanlarının bundan sonra büyük sayılarda ziyaret edebileceğini söyledi.

Nakşibendi türbesinin bulunduğu ve eski bir medreseyi kapsayan yaklaşık yedi asırlık kutsal yerde onarım işleri için Türk işadamlarından 45 bin dolarlık bir yardım hemen toplandı.

Turgut Özal, yanında Özbekistan Cumhurbaşkanı İslam Kerimov olduğu halde İmam Abdullah ile birlikte camii de ziyaret etti ve orada öğle namazını kıldı.[420]

Buhara gezisinde Ahıska Türklerine rastlandı. Buhara'daki Ahıskalıların önde gelenlerinden Kamil Süleymanoğlu, hem Özal'a hem de Kerimov'a gönül alacak güzel sözler söylüyordu: "Duam şu. Allah bana 40 yıl daha ömür bağışlasın, yirmisini Özal'a, yirmisini de Kerimov'a vereyim de başladıkları güzel işleri sürdürsünler." Bu

---

419. Sami Kohen, "Özal'dan Nakşibendi Ziyareti", *Milliyet*, 07.04.1993; Kıvanç, aynı yer.

420. Sami Kohen, Özal'dan Nakşibendi Ziyareti, 07.04.1993; Kıvanç, aynı yer; Halit Esendir, "Şah-ı Nakşı Bendi Diyarı", *Zaman,* 09.04.1993.

sözlerden sonra birer kalpak hediye etti. Ardından, iki cumhurbaşkanının eşlerine de birer Özbek başlığını, "Sizler kocalarınızın başarılarının sebebisiniz, hak ediyorsunuz" diyerek Semra Özal ile Tatyana Ekberova'ya giydirdi. Özbek liderin eşi Rus asıllı. Zaten, baş koruması da bir Rus... Buhara'da huzur dolu bir gün geçirdik."[421]

Heyet Özbekistan'daki temaslarını tamamladıktan sonra, Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'e geçti. Fehmi Koru'ya göre, mesafe olarak Türkiye'den çok uzakta yaşamalarına rağmen, Kırgızlar, bu bölgede kendilerini Türkiye'ye en yakın hisseden insanlardır. Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın havaalanında karşılanması daha coşkulu, ev sahibi ülkenin lideri Asker Akayev'in misafiri için kullandığı sözler çok içtendi.[422]

Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te temaslarını sürdüren Cumhurbaşkanı Turgut Özal onuruna, Kırgızistan Cumhurbaşkanı Asker Akayev tarafından ikametgâhına ayrılan Alarça Devlet Konukevi'nde akşam yemeği verildi.

Kırgızistan Cumhurbaşkanı Akayev, Kırgız sanatçılarının "Ada Vapuru Yandan Çarklı" ve "Üsküdar'a Gider İken" şarkılarını da söyleyerek renk kattıkları yemekte Cumhurbaşkanı Özal'a övgü dolu sözler söyledi.

Akayev, Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ı "Bizim Hızır'ımız" diye tanıttı. Akayev, Özal'ın kendileri için baharın müjdecisi Hızır Aleyhiselam olduğunu bildirdi, "Biz ateşimizi yakıp sizi bekledik. Bizim buraya gelen, Hızır Aleyhisselam'dır" dedi.

Özal, Akayev'den gelen bu övgüler karşısında, daha önce diplomatik dilde hazırlanan yemek konuşmasını değiştirmek zorunda kalıyordu.[423]

---

421. Kıvanç, aynı yer.
422. Fehmi Koru, "İki Tarz-ı Siyaset", *Hürriyet* (Avrupa Baskısı), 09.04.1993.
423. *Hürriyet*, 9.04.1993; *Milliyet*, 09.04.1993.

Fehmi Koru Taşkent ve Bişkek yönetimleri arasındaki farka da işaret ediyor. Koru'ya göre, Taşkent'teki yönetim, hâlâ komünist dönemin sıkı kurallarıyla çalışıyor. Kendini teslim etmek bir tarafa, açmak niyetinde bile değil. Türkiye'ye özel önem verildiği belli oluyor, ama bu önemi daha öteye götürmek gibi bir anlayışı yok. Kırgızistan ise farklı; o Türkiye'yi gerçekten bir dost, hatta kardeş biliyor, yakınlaşmayı bir hedef halinde tutuyor.

İki yönetim arasındaki farkın iki ülkenin liderlerinin siyasi kişiliklerinden kaynaklandığına işaret eden Koru Akayev'in, Sovyet döneminde siyasetle uğraşmayan yalnızca bir öğretim üyesi olduğuna, Kerimov'un ise o dönemde de siyasetin tepe noktasında Özbekistan Komünist Partisi I. Sekreteri olduğuna dikkati çekiyor. Koru sözlerini şöyle tamamlıyor: "Akayev'i Bişkek'e çağırıp özgür seçimler sonucu ülke idaresini eline teslim ettiler. Kerimov'un davete ihtiyacı olmadığı gibi, gitmeye de niyeti yok. Akayev, ülkesinin dışa açılmasını, katılımcı bir sisteme sahip olmasını istiyor. Kerimov'un en çok korktuğu da bu..."[424]

Bu arada, iki cumhurbaşkanının başkanlığındaki heyetler arası görüşmelerde imzalanması öngörülen ekonomik, kültürel ve teknik işbirliği anlaşmasının genişletilmesine karar verildi.

İki cumhurbaşkanı, heyetler arası görüşmelerin tamamlanmasının ardından ortak bir basın toplantısı düzenlediler. Özal basın toplantısında, Kırgızistan'ın Orta Asya ülkeleri arasında bulunduğu konum ve doğal kaynaklarından dolayı özel bir yeri olduğunu, bu nedenle de özel bir desteğe ihtiyaç bulunduğunu belirterek, "Bunun bilinci içerisindeyiz, Türkiye ile Kırgızistan arasındaki ilişkilerde önümüzdeki dönemde önemli gelişmeler olacağını şimdiden söyleyebilirim" dedi.

424. Fehmi Koru, "Çadır ve At, Zaman", *Zaman,* 10.04.1993.

Kırgızistan'daki Ahıska Türkleri ile Afganistan'dan Türkiye'ye gelmiş Kırgız Türklerinin sorunlarını yakından bildiklerini kaydeden Özal, bunların çözümü için elden gelen her türlü gayretin gösterileceğini söyledi. Özal, Ahıska Türklerinin belli bir zaman içinde Türkiye'ye getirilebileceğini belirtti. Kırgızistan Cumhurbaşkanı Akayev ile görüşmelerinde bölgesel ve uluslararası sorunlar üzerinde de durulduğunu anlatan Turgut Özal Bosna'daki trajedinin bir an evvel sona erdirilmesi ve Ermenistan'ın "büyük Ermenistan hayali" ile Azerbaycan topraklarını işgal etmesinin kabul edilemez olduğu konusunda Cumhurbaşkanı Akayev ile aynı görüşün paylaşıldığını ifade etti. Özal Kıbrıs konusunda da bir görüş ayrılığı bulunmadığını kaydetti.

Kırgızistan Cumhurbaşkanı Akayev de Bosna, Karabağ ve Kıbrıs konusunda Türkiye ile fikir birliği içerisinde bulunduklarını belirterek, "Ekonomik ve siyasi alanda bugün olduğu gibi gelecekte de aynı görüşleri paylaşacağız" mesajını verdi.

Türkiye'yi Orta Asya cumhuriyetlerine yol gösteren bir "deniz feneri "ne benzeten Akayev, Cumhurbaşkanı Özal'ın, 21. asrın Türk asrı olması için yakın işbirliği içinde bulunulması gerektiği görüşüne katıldığını söyledi. Akayev, "Sadece geçmişimiz değil, geleceğimiz de aynıdır" şeklinde konuştu.

Cumhurbaşkanı Özal ve eşi Semra Özal, Kırgızistan Devlet Opera Balesi'nde kendileri için verilen özel konser, bale ve dans gösterilerini de izlediler.[425]

Gazetelerde yer alan yorumlarda iki günlük ziyarette, Türkiye'nin Kırgızistan'a, Kırgızların da Türkiye'ye büyük sempati beslediği ifade edildi.

Akayev, bunun nedenini anlatırken; iki ulusun aynı kökten geldiğini, aynı dili, dini ve kültürü paylaştığını, ancak bunların yanı

425. *Milliyet*, 09.04.1993.

sıra demokrasi, laiklik ve pazar ekonomisi konusunda Türkiye'yi kendi deyimiyle "kılavuz" kabul ettiğini belirtti.

Gazetecilerin belirttiğine göre, Kırgızların Türkiye'ye sevgisi ve hayranlığı, her haliyle belli oluyordu. Basın toplantısında Kırgız gazetecilerinin Özal'a büyük hayranlıkla "Siz ülkenizde reformları nasıl gerçekleştirdiniz?" gibi sorular sorması bunun somut bir göstergesiydi.[426]

Özal ikinci gün Kırgız Parlamentosunda yaptığı konuşmada, kısaca ekonomik konulara ve iki ülke arasındaki ilişkilere değindi. Konuşmasında "Biz atayurt olarak Orta Asya'yı, anavatan olarak Türkiye'yi biliyoruz" sözleri uzun uzun alkışlandı.[427]

Özal, parlamentoda yaptığı konuşmasında özellikle Türkiye'nin tecrübelerine odaklandı. Kırgızlara "sabırla çok çalışmaları" gerektiğini söyledi. Bunu vurgulamak için de eski bir Kırgız atasözünü "Köç cüro cüro tüzeledi, bala oynovoy çonoymoydı", yani "Göç yürüye yürüye düzülür; çocuk oynamadan büyümez" nakletmesi büyük alkış aldı.[428]

Özal, parlamentodaki konuşmasında Türk cumhuriyetlere olduğu kadar dış dünyaya da önemli bir mesaj verdi.

Cumhurbaşkanının ifadesi ile, Türkiye ve Orta Asya ülkeleri arasındaki bağlar gelişirse "Dünyaya ile entegrasyon için daha fazla alternatif imkanlar açılacak. Özal'a göre bölgedeki işbirliği Rusya, Çin, Hindistan, Pakistan ve İran'ı da kapsayabilirdi.

Kohen bunun aslında gereceğe dönük bir "vizyon" olduğuna işaret ediyordu.[429]

---

426. Sami Kohen, "Kırgızistan ile Özel İlişkiler", *Milliyet*, 11.04.1993; Halit Esendir, "Aladağ Eteklerinde", *Zaman,* 11.04.1993.

427. Esendir, aynı yer.

428. Kohen, "Kırgızistan ile Özel İlişkiler", *Milliyet*, 11.04.1993; Esendir, "Aladağ Eteklerinde", *Zaman,* 11.04.1993.

429. Kohen, "Kırgızistan ile Özel İlişkiler", *Milliyet*, 11.04.1993.

Kırgız parlamenterler, Özal'ı geliş ve gidişinde ayakta alkışlayarak karşıladılar. Meclis Başkanı iki ülkenin, dini, dili, milleti bir olduğunu ve birbirine daima destek olacağını anlattı ve Özal'a Aladağ manzaraları bulunan büyük bir tablo hediye etti.

Özal'a Kırgız Bilimler Akademisi'nde Türkiye'de son 10 yılda yaptığı ekonomik reformlardaki başarısından dolayı doktora unvanı verildi. Ve Bilimler Akademisi'nin şeref üyeliğine kabul edildi. Kırgız profesörlük cübbesi ve kalpağını giyen Özal, kısa bir teşekkür konuşması yaptı.

Kırgızların çok önem verdiği Manas destanından bazı hususları anlattı. Özal'dan sonra konuşma yapan Asker Akayev, Özal'ı övücü konuşmasında ekonomi hamlelerini ve Avrupa'daki Türkiye kitabından öğrendiklerini anlattı. Kırgız halkının Özal'ı ve Türkiye'yi örnek alacağını ve kendisinin Özal'ı büyük lider olarak gördüğünü söyledi.[430]

Cumhurbaşkanı Turgut Özal Kırgızistan'dan 11 günlük Orta Asya gezisinin üçüncü durağı olan Kazakistan'ın başkenti Almatı'ya geçti. Özal, Almatı Havaalanında Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev tarafından resmî törenle karşılandı.

Cumhurbaşkanı Özal, havaalanı çıkışında kendisini bir grup Ahıska Türkü'nün beklediğini gördü. Cumhurbaşkanı Nazarbayev ile birlikte bu grubun yanına giden Özal, Ahıska Türklerinin problemlerini bildiklerini belirterek, bu problemlerin peyder pey çözüleceğini kaydetti. Özal, Ahıska Türklerinin Türkiye'ye alınacağını bildirdi. Kazakistan'a gelir gelmez Özal yoğun ve hızlı bir programla görüşmelere başladı. Almatı Camisinde Cuma namazını kıldı.[431]

---

430. Esendir, "Aladağ Eteklerinde", *Zaman,* 11.04.1993.

431. *Zaman,* 11.04.1993; Sami Kohen, "Boru Hattı İçin İlke Anlaşması", *Milliyet*, 10.04.1993.

Bu Özal'ın iki yıl önce, 1991 Mart ayındaki ziyaretinden sonra Kazakistan'a ikinci gelişiydi. İki geliş arasındaki farka Fehmi Koru dikkat çekiyor. Önce başkentin adının 1991'de Alma-Ata, yani "elmanın atası" olan ismi tarihi ismi olan ve elmanın çok yetiştiği "elmalı" manasında "Almatı"ya dönüşmüş olduğunu söyledikten sonra sözlerine şöyle devam ediyordu:

"İki yıl arayla fark edilen bir diğer değişiklik buradaki cami; önceki yıl Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın Sovyetler Birliği'nin son günlerinde yaptığı resmî ziyaret çerçevesinde Kazakistan'a geldiğimizde, burada harabe halinde bir cami bulmuştuk, tek tük de cemaat... Şimdi cami temiz hale gelmiş, etrafı düzenlenmiş, tamirat devam ediyor; cemaat ise hem sayıca artmış, hem de gençleşmiş..."[432]

Özal Cuma namazını Almatı Camisinde eda etti. Avluya taşan cemaat arasından geçen Özal caminin en ön safına geçti. Cami imamı Özal'dan cemaate hitap etmesini istedi. Caminin mihrabında ayakta yaptığı kısa konuşma, anında Kazakça'ya çevrildi. Konuşmasında en önemli iki nokta şunlardı: "İslâm dini hepimizin ortak dinidir. İslâm'ı öğrenmeliyiz. Ancak dini öğrenirken aşırılıklara kaçmamalıyız. Çünkü İslâm dini orta yoldur" dedi. Diğer önemli nokta ise, "Bizler Ahmet Yesevî'nin torunlarıyız. Ahmet Yesevî Orta Asya'da İslâm'ı yaydığı gibi müritleri Anadolu'ya gelerek İslâm'ı Anadolu'da yaymışlardır" dedi. Ayrıca Sovyetlerin ateist ideolojisinin ağır baskısı altında İslâm'ı unutmaya yüz tutan Orta Asya'nın Türk halklarına Anadolu'dan gelen Ahmet Yesevi'nin torunlarının İslâm'ı anlatarak borçlarını ödeyeceklerine işaret etti. Cuma namazı çıkışında hocalarla, talebelerle ve cemaatle görüşen Özal halkın alkışlamalarına eliyle selam verdi.[433]

432. Fehmi Koru, "Bu Kadar Uzaktan", *Zaman,* 11.04.1993.

433. Fehmi Koru, "Orta Yol İslam", *Zaman,* 12.04.1993.

Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev ile baş başa görüşen Özal daha sonra yaptığı basın toplantısında çeşitli dünya sorunlarında iki ülke arasında bulunan görüş yakınlığına değindi.

Azerbaycan-Ermenistan sorunu ile ilgili olarak da Ermenilerin toprak işgalinden duyulan endişeyi dile getirdi. Nazarbayev ise Azeri-Ermeni çatışmasından direkt olarak söz etmeden, iki ülkenin dış politikalarının aynı doğrultuda olduğunu söyledi.

Kazakistan'ın aslında Azeri-Ermeni anlaşmazlığında kendine özgü bir tavrı olduğuna değinen Kohen bu konuda şunları dile getiriyordu: "Şimdiye kadar Kazakistan hükümetiyle Azeri halkı arasında sempatiye rağmen, bu sorunda "aktif tarafsızlık" politikası uygulamayı yeğledi, hatta bazı durumlarda arabuluculuk da yaptı. Çeşitli nedenlerle ve Almatı'nın Moskova ile sıkı bağları (ve bağımlılığı) nedeniyle Nazarbayev yönetimi şimdi de görüşmelerde ifade ettiği kaygı ve üzüntüye rağmen kendini angaje edecek bir tutum almaktan kaçınıyor."[434]

Türk tarafı, tasarlanan Bakû-Ceyhan petrol boru hattının Kazakistan'a kadar uzatılması fikrini gündeme getirdi. Konu, BOTAŞ ve TPAO'nun da dâhil olduğu teknik elemanlara havale edildi. İşadamları ile yapılan toplantıda Nazarbayev, Türk firmalarının ciddi projelerle birlikte finansman olanaklarını da sağlamalarını istedi.[435]

Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın gerçekleştirdiği iki günlük gezisi her seviye ve yönden gerek Türkiye, gerekse kardeş ülke Kazakistan'ın lehinde çok faydalar sağladı. Özal'ın Özellikle Meclis'te ve cuma namazı kıldığı mescitte yaptığı daha ziyade tavsiye ve tecrübe mahiyetindeki ağırlıklı konuşması hem Kazakistan milletvekilleri hem de Kazak halkı tarafından büyük bir coşku ile karşılandı.

434. Sami Kohen, "Boru Hattı İçin İlke Anlaşması", *Milliyet*, 10.04.1993.

435. Kohen, aynı yer..

Meclis'te yetkililere hitaben yaptığı konuşmada Bağımsız Devletler Topluluğu'nun özellikle ekonomi alanındaki sıkıntılarını çok iyi bildiklerini ve yakından takip ettiklerini belirten Özal, Türkiye ekonomisinin daha önce aynı sıkıntılarla karşı karşıya olduğunu vurgulayarak, "Ama son 15 yıl içinde serbest piyasa ekonomisi alanında çok iyi durumdayız. Bu da çeşitli fedakârlıklarla gerçekleşti. Ben, Kazak kardeşlerimizin de Sayın Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in büyük tecrübe ve gayretleri başkanlığında bu fedakârlığı sergileyerek göstereceklerine kalbimle inanıyorum" dedi. Turgut Özal, Türk cumhuriyetlerin kapalı rejimden açık rejime ve serbest piyasa ekonomisine geçmesinin zorluklarına değinerek, fedakârlığın ve azmin bu zorlukları aşacağını belirtti.

Özal, konuşmasına şöyle devam etti: "Kazakistan'ın altyapısı ve ekonomiyi kalkındırıcı zenginlik kaynakları müsait. Bizim, kardeş cumhuriyetlere yardım etmemiz ve tecrübelerimizden istifade ettirmemiz manevî ve siyasî bir görevimizdir. Ulaştırma, haberleşme, kültür ve eğitimde karşılıklı olarak çok şeyler yaptık. Siyasî alanda da münasebet içerisinde her türlü fedakârlığı göstereceğiz. Ama önemli bir konunun altını çizmek istiyorum. Bir ülke ile iyi ilişkiler içerisinde olma, o ülkenin içişlerine karışmama karşılıklı menfaatler gözetme ve karşılıklı diyalog içerisinde olmak gerek. Sayın Nazarbayev ile yaptığımız ikili görüşmelerde fikirlerimizin birbirine çok yakın olduğunu müşahede ettik. Şunu iyi bilmemiz gerek ki: Her seviyede yapılan ilişkiler, ziyaret ve temaslar, öğrenciler hakkında meydana gelen gelişmeler, ulaşım, telekomünikasyon, haberleşme gibi olaylar aramızdaki bağları daha da kuvvetlendirip ilişkileri güçlendirecektir."[436]

436. *Zaman,* 12.04.1993.

Daha sonra Parlamento'da Nazarbayev, makamına otururken Özal'ı Meclis Başkanı'nın yanında oturttu. Meclis Başkanı ve Meclis üyeleri Özal'ın konuşmasını tamamladığında uzun süre ayakta alkışladılar. Almatı'daki en sıcak alâka Parlamento'daki milletvekillerinden geldi, Özal konuşmasında ekonominin yanı sıra ata yurdumuzun Orta Asya, ana yurdumuzun Anadolu olduğunu vurguladı. Ahmet Yesevî'den Hoca Nasreddin'e, Farabi'ye kadar birçok büyük âlimlerimizin olduğunu ifade etti. Aynı din, dil ve milletten olduğumuzu bilhassa anlattı ve gelecek asrın Türk halklarının olacağını söyleyince sözleri alkışlarla kesildi. Basın ve işadamları otelde beklerken Özal ve Nazarbayev Türkistan'da Ahmet Yesevî Hazretlerini ziyarete gittiler.[437]

Fehmi Koru Kazakistan'da dükkan raflarını süsleyen çeşit çeşit ithal mallar arasında Türk mallarını görememenin şaşkınlığını şu sözlerle ortaya koyuyor:

"Sovyet sistemi yıkılıp yerini bağımsız cumhuriyetler alalı üç yıl oldu. Kendi başlarına kalan cumhuriyetler, bu sürede, büyük dönüşümün şokunu tam atlatamadılar. Yıllarca 'esir milletler' kavramıyla büyüyenlerimiz dâhil, bizde de, Demir Perde inince ortaya kocaman bir Türk Dünyası çıkmasının şaşkınlığı yerini sağduyulu ve mantıklı bir değerlendirmeye bırakmadı.

Bu durum en iyi buralara gelince anlaşılıyor. O kadar gürültü ve reklamdan sonra bir arpa boyu bile yol alınamadığını görmek gerçekten şaşırtıcı.

Oysa, hayat, hem burada yaşayanlar hem de bizler için dinamik, sürekli hareket halinde. Özbek'inden Azeri'sine, bu bölge insanının acil ihtiyaçları belli. Bunların bir bölümünü, devlet ve iş alemi olarak, Türkiye'nin karşılayabilecek durumda olduğu da...

---

437. Fehmi Koru, "Orta Yol İslam", *Zaman,* 12.04.1993.

Birer yıl arayla üç kez gezdiğimiz cumhuriyetler var. Bunlarda, her yıl önemli değişiklikler yaşandığını kendi gözümüzle görüyoruz. Üç yıl önce, Kazakistan iğne ipliğe muhtaçtı. Geçen yıl bu zamanlarda yolumuz düşen Kırgızistan'da, bir tanıdığımız, dükkânlarda tıraş bıçağı bile bulamadığından yakınmıştı. Bugün, her iki cumhuriyette de mağazalar, daha önce kıtlığı çekilen mallarla dolu. Henüz kalite yok, ama her türlü mal var. Daha da ilginci, bu malların çoğu yabancı markalar taşırken, Türk mamullerinin bunlar arasında bulanmaması..."[438]

Koru'nun düşüncesine göre, Türkiye'nin buraya mal satamaması için görünürde bir sebep yok. Yokluğu çekilen her mal Türkiye'de üretiliyor, ancak Türk sanayicisi ve işadamı, zaten pamuk ipliğine bağlı kendi dengesini düşünüp, riskli gördüğü bu piyasadan uzak durmayı tercih ediyor. Devlet ise, lafını bolca ettiği işbirliği alanlarının başında gelen ticaret konusunda, işadamının riskini göğüsleyebilecek bir mekanizma kurmuş değil. Bunu sağlayan ülkelerin malları Bişkek ve Almatı'daki mağazaların raflarını süslüyor. Kazakistan'ın en büyük kapalı alış veriş mağazaları olan Sum ve Gum eskisiyle kıyaslanamayacak biçimde, temel ihtiyaç malları yanında lüks sayılabilecek ürünlerle de doluydu.[439]

Cumhurbaşkanı Turgut Özal, Orta Asya gezisinin dördüncü durağı olan Türkmenistan'a Almatı'dan güzel bir uğurlama ile iki saat süren uçak yolculuğu sonunda ulaştı. Türkmenbaşı Saparmurad Niyazov, Özal'ı gerçekten çok sıcak karşıladı. Niyazov'un bu samimi karşılaması Özal'ı çok memnun etti.

Cumhurbaşkanı Özal ile Niyazov baş başa yaptığı görüşmeden sonra işadamları arasında yapılan görüşmelere başkanlık ettiler.

---

438. Fehmi Koru, "Tren Kaçıyor", *Zaman,* 12.04.1993.

439. Koru, aynı yer.

Özal toplantıda yapılan konuşmaları bizzat kendisi yönetti. Özal daha sonra Aşkabat'ta 4-5 tane tekstil ve çocuk maması fabrikasının temelini attı. Siemens'in Türkiye'den getirdiği ve üç günde kurulup faaliyete başlayan milletlerarası, 2500 hatlı telefon santralinin açılışını yaptı.[440]

Özal Aşkabat'tan 45 dakikalık bir uçuştan sonra tarihi şehir Merv'e geldi. Özal'ı havaalanında Merv Valisi ve kalabalık bir topluluk karşıladı. Türkmen gençleri Özal'a gösteri yaptılar.

Halit Esendir Merv'deki coşkun karşılamayı şu satırlarla ifade ediyor: "Merv şehrinin girişinden çıkışına kadar en az 5 km'lik yol boyunca insanlar tarafından tezahürat ve alkışlarla karşılandık. Gerçekten görülmeye değer manzaralardı."[441]

Fehmi Koru da tüm gezi boyunca Özal'a en coşkulu karşılamanın Buhara ve Merv şehirlerinde yapıldığını şu sözlerle belirtiyor: "Bu gezinin iki durağında muazzam bir karşılama gördük; ikisi de ülkelerinin başkenti değildi: Özbekistan'da Buhara, Türkmenistan'da Merv... Buharalılar Türkiye'den gelen misafirlerini gerçek bir coşkuyla karşılamışlardı; 120 bin nüfuslu Merv'de ise evde kimse kalmamacasına bir kalabalık yollara dökülmüştü; saatlerce yerlerinde kaldılar, hem giderken hem de dönerken heyeti sevgiyle selamladılar."[442]

Özal bazı ziyaretlerden sonra Selçukluların son sultanı "Sultan Sencer"in kabrinin bulunduğu Bayram Ali şehrinin yanındaki eski Selçuklu başşehrine gitti.

Özal, burada tamiratı devam eden türbe hakkında bilgiler aldı, fatiha okudu daha sonra Ankara eski Belediye Başkam Mehmet

---

440. Halit Esendir, "Cumhurbaşkanı Özal'ın Son Orta Asya Yolculuğu 5", *Zaman,* 29.04.1993.

441. Esendir, aynı yer.

442. Taha Kıvanç, "Türkmenistan Notları", *Zaman,* 15.04.1993.

Altınsoy'un 'Efendim Yasin-i Şerif okuyalım mı?' sorusuna uzun olmaz mı cevabını verdi. Altınsoy sadece ilk sayfayı okumayı teklif etti. Özal'dan onayı alınca Mehmet Altınsoy yüksek sesle Yasin-i Şerifin ilk sayfasını okudu. Herkes gibi Özal da çok duygulandı.[443] Türkiye, 13. yüzyıldan kalma bu türbe ve onu kapsayan tarihi anıtın onarımı için 2.5 milyar TL verecek oldu.[444]

Özal çok yakında bulunan Yusuf Hemedani Hazretleri'nin kabrini de ziyaret etti. Restoresinin büyük bir kısmı tamamlanan bu külliyede bu sefer Özal, Mehmet Altınsoy'u çağırarak Yasin okumasını istedi. Bu ziyaretlerden sonra Merv'den Aşkabat'a dönüldü ve daha sonra akşam yemeği Ayna Restoran'da bütün davetlilerin katılımı ile yenildi. Özal genelde gezi boyunca bol bol yemek yedi bu konuda sağlığına hiç dikkat etmedi.[445]

Cumhurbaşkanı Turgut Özal ve yanındaki heyet bugün öğleden sonra Türkmenistan ziyaretini tamamlayarak, Orta Asya seyahatinin en önemli ve kritik bölümü olan Azerbaycan'a geçti.

26 Şubat 1992'de Hocalı'daki son Ermeni saldırıları nedeniyle, Azerbaycan ziyareti, diğer Türk cumhuriyetlerine yapılan geziden farklı özellikler taşıyordu. Bu sebeple Bakû'deki görüşmelerin ağırlığını da Azeri-Ermeni krizi ve bundan sonra izlenecek politikalar hususunda görüş alışverişi oluşturacaktı.

Orta Asya seyahati sırasında, Özal'ın verdiği sert demeçler, Bakû'deki görüşmelerde Türk tarafının alacağı tavır konusunu da gündeme getiriyordu.

Türkiye'nin dışardan çok daha büyük görüldüğünü belirten Özal, içerdeki görüş ayrılıkları ve tartışmaları nedeniyle bunun

443. Esendir, aynı yer.

444. Sami Kohen, "Kritik Seyahat Başlıyor", *Milliyet*, 13.04.1993.

445. Esendir, aynı yer.

Türkiye'de fark edilmediğini söyledi ve "Büyük ülke olmak için büyük düşünmek gerek. Oysa biz kendimizi küçük görüyoruz" diye konuştu.

Özal, son demeçlerine içte ve dışta gösterilen tepkilerden duyduğu üzüntüyü ifade ederken, Azerbaycan konusunda "Yapabileceğimiz tesir varken artık yapamaz hale geldik" dedi. Cumhurbaşkanı, sınırdaki yığınağın dahi bu tür konuşmalar nedeniyle artık etkisiz hale geldiğini belirtti.

Başbakan ile seyahate çıktığından beri bu konuda herhangi bir telefon görüşmesi yapmadığını da bildiren Özal, "Hükümet Meclise karşı sorumludur. Bunu Meclis sorar" şeklinde konuştu.

Özal Dışişleri Bakanı'nın Rusya ile görüşerek çözüm aradığını söyledi fakat bunun "Kozyrev'in fazla etkisi olmadığından dolayı" netice vereceğine inanmadığını da belirtti. Böylece Özal'ın tutumunun, tam Bakû'ye yapılacak ziyaret öncesi, Dışişleri'nin ve hükümetin politikasından farklı olduğu ortaya çıkıyordu.[446]

Özal'ın Azerbaycan ziyaretinin gündeminde önemli bir konu da Azerbaycan petrollerinin Türkiye üzerinden dünya pazarlarına ulaştırılması meselesiydi. Bu sağlandığı takdirde Türkiye, şimdiye kadarki 'tüketici' konumundan sıyrılacak ve petrol üreticisi olmasa bile, petrolün dağıtımına aracı olabilecekti. Böylece Türkiye aynı zamanda enerji meselesinde stratejik bir önem de kazanacaktı.

Bu sebeple Azerbaycan ile imzalanan petrol boru hattı sözleşmesi Türkiye'ye önemli avantajlar sağlıyordu. Yılda yaklaşık 40 milyon ton ham petrolün Ceyhan limanına akıtılmasını öngören proje, gerektiğinde hacmin yıllık 65 milyon tona çıkarılması düşünülerek oluşturuldu. 1060 kilometre uzunluğundaki boru hattının 1.4 milyon dolara gerçekleştirilmesi öngörüldü.

---

446. Kohen, aynı yer.

Türkiye açısından kurulacak boru hattında Azerbaycan'ın başkenti Bakû'nün ara terminal, Ceyhan'ın da nihai terminal olması düşünüldü. Böylece sadece Azerbaycan'ın değil, Kazakistan ve Türkmenistan'ın da Hazar kıyılarındaki petrol sahalarının kapsanması planlandı. Kazakistan'daki Tengiz ve Noviözen sahaları ve Batı Sibirya petrolünün Ceyhan'a bağlanmasıyla petrol boru hattı büyük bir öneme haiz olacaktı.

Görüşmelerde Bakû'den yollanan petrol ilk etapta Midyat'a indirilmesi, oradan Botaş'a ait 540 kilometre uzunluğundaki boru hattı aracılığıyla da Ceyhan'a ulaştırılması ifade edildi.

Boru hattının isletilmesi ise bir şirket aracılığıyla yapılacaktı. Şirkete boru hattının geçtiği ülkelerin, yani Türkiye, Azerbaycan ve İran'ın yanı sıra petrol şirketleri ve finansör kuruluşlar ortak olabilecekti.

1996 yılında Ceyhan'a akıtılması düşünülen bu petrolün yanı sıra Irak hattı da açıldığında Türkiye yılda 13 milyar dolarlık petrol pazarının oluştuğu bir merkez haline gelecekti.

Milliyet gazetesinden Rıdvan Akar'ın belirttiğine göre, Türkiye'nin petrol pazarındaki yeni konumu şöyle olacaktı:

• Türkiye Irak'tan yıllık 70 milyon ton civarında bir petrolü Ceyhan'a akıtıyordu. Bu petrolden yaklaşık 350 milyon dolar pompaj ve geçiş ücreti alan Türkiye Azerbaycan ile yapılan anlaşmaya göre geçiş ve pompaj ücreti olarak yaklaşık 300-400 milyon dolar alacaktı.

• Türkiye'nin yıllık 17 milyon tonu bulan petrol alımı, kaliteli Azeri petrolünün Türkiye'ye akıtılmasıyla bu bölgeye kayacak. Böylece Türkiye yılda 140-150 milyon dolar civarında ödediği nakliye harcamalarından kurtulmuş olacaktı.

• Türkiye Akdeniz'in en büyük dağıtım terminaline sahip olacaktı. Orta Asya borsası Türkiye'de olacak ve hatta Körfez petrolünün Uzakdoğu ve Doğu Amerika'ya yollandığı dikkate alınırsa

İran'ın Avrupa ve Batı Amerika pazarına dönük Akdeniz petrolü için Ceyhan limanını da düşünmesi gündeme gelecekti.[447]

Görüldüğü gibi Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın Orta Asya gezisinde Kazakistan ve Türkmenistan'da yaptığı görüşmelerin önemli bir bölümü, petrol ve doğal gaz boru hatlarıyla ilgili projelere ayrılmıştı. Bu projelerin önemli bir kısmı günümüzde hayata geçmiş bulunmaktadır. Böylece Türkiye Azerbaycan ve Orta Asya ülkeleri ile Avrupa arasında bir enerji köprüsüne dönüşmüş bulunmaktadır. Bu bir yandan Türkiye'ye stratejik önem kazandırırken, diğer yandan kardeş cumhuriyetlere enerjilerinin pazara ulaştırılmasında bir ülkeye bağımlı olmaktan kurtarıp enerji yolu çeşitliliği sağlamaktadır.

Seyahat boyunca Özal'ın yanında bulunan Enver Altaylı, bu gezinin Özal'da yeni ufuklar açtığını ve Türkiye ile Türk cumhuriyetlerinin güç birliği ettiği takdirde dünyada yeni küresel güce ulaşacaklarına kanaat getirdiğini söylemektedir.[448]

Özal ne yazık ki, bu yorucu geziden döndükten iki gün sonra, 17 Nisan 1993'de ani bir şeklide vefat etti. Yapılan resmi açıklamada kalp krizinden öldüğü belirtildi. Ölümü dünyada üzüntüyle karşılandı. Türkiye'de ve Türk dünyasında pek çok kişi onun için yas tuttu.

21 Nisan 1993'te yapılan cenaze töreni büyük bir kalabalık hazır bulundu. TBMM'de sabah yapılan törene ülke içinden ve dışından çok sayıda devlet adamı ve diplomatlar katıldı. Bir gün öncesinden TBMM'ye getirilerek katafalka konan Özal'ın naaşı önünde halk sabaha kadar saygı geçişinde bulundu. Sabah saat 08'den itibaren

---

447. Rıdvan Akar, "Ceyhan Dünya Petrol Merkezlerinden Biri Oluyor", *Milliyet*, 11.04.1993.

448. Ülkü İrfan, *Büyük Oyundaki Türk Enver Altaylı*, İstanbul, 2008, s. 419-420.

yabancı konuklar, misyon şefleri ve büyükelçilik temsilcileri saygı duruşunda bulunduktan sonra, Özal'ın naaşı askerlerin omuzlarında devlet töreninin başlayacağı TBMM binasının önüne getirildi.

Devlet töreni saat 10.30 tören kıtasının hareketi ile başladı. Kocatepe Camisine doğru yapılan yürüyüşte Özal'ın naaşının hemen arkasında ailesi bulundu. Özal ailesinin arkasında ise Cumhurbaşkanı Vekili Hüsamettin Cindoruk ve yabancı devlet başkanları, onların ardından Başbakan Demirel ve konuk başbakanlar yürüdü. Cenaze TBMM'den caddeye çıkarken yaklaşık bin kişilik topluluğun ellerinde pankartlar tuttuğu ve tekbirler getirdiği görüldü. Pankartlarda "Demokrat Cumhurbaşkanı", "Sivil Cumhurbaşkanı", "Dindar Cumhurbaşkanı", "Mekanın Cennet Olsun" gibi ifadeler yer almaktaydı. Bilkent öğrencileri tarafından açılan bir pankartta ise "21. Yüzyıl Türklerin Yüzyılı Olacaktır. Sana Söz Veriyoruz" yazısı dikkati çekiyordu.

Cenaze törenine katılan devlet adamları arasında Azerbaycan Devlet Başkanı Ebulfeyz Elçibey, Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev, KKTC Cumhurbaşkanı Rauf Denktaş, Almanya Cumhurbaşkanı Richard von Weizsaecker, Gürcistan Devlet Başkanı Eduard Şevardnadze, Ukrayna Devlet Başkanı Leonid Kravçuk, İrlanda Cumhurbaşkanı Marry Robinson, Yunan Başbakanı Konstantin Miçotakis, Ermenistan Devlet Başkanı Levon Ter Petrosyan, Avrupa Topluluğu Konsey Başkan Yardımcısı Hans van Derbrug bulunmaktaydı.[449] Meşrutiyet Caddesi boyunca Nazarbayev, Elçi-

---

449. *Milliyet*, 22.04.1993; Cenaze törenine devlet adamı ve temsilcilikler düzeyinde katılan tüm ülkeler şunlardı: **Cumhurbaşkanları**: Moldova, Kazakistan, Arnavutluk, Azerbaycan, KKTC, İrlanda, Gürcistan, Ukrayna, Almanya, Ermenistan, Gambiya (Yrd.).
Meclis ve parlamento başkanları: Hırvatistan, Çek, Pakistan, Avustralya, Türkmenistan, Kırgızistan, Romanya, İspanya, Portekiz, Polonya, İtalya, Maldivler, Özbekistan, Tacikistan (Yrd.), Çin (Yrd.), Belçika (Yrd.).

bey ve Denktaş birlikte yürüdüler. Halkın Türk Cumhuriyetlerinin liderlerine sevgi gösterisinde bulundukları gözlendi. Kocatepe Camiinde öğle namazını müteakip kılınan cenaze namazından sonra Özal'ın naaşı uçakla İstanbul'a gönderildi.[450]

Turgut Özal'ın büyük önem verdiği ABD'nin üst düzey bir temsilci ile cenazeye katılmaması dikkatler kaçmadı. ABD Başkanı Bill Clinton Özal'ın cenazesine katılmadığı gibi üst düzey bir temsilci yerine eski Dışişleri Bakanı James Baker'in katılmasını kararlaştırdı. Washington'dan Ankara'ya yapılan açıklamada, cenazeye önce Başkan Clinton gelmek istedi; ancak Washington'dan ayrılamadı. Başkan Yardımcısı Al Gore'un da bütçe oylamaları dolayısıyla gelemediği ifade edildi. Clinton'ın özel temsilci olarak eski ABD Devlet Başkanı George Bush'un törene katılmasını önerdiği, ancak Bush'un da kendi adına inşa edilecek bir kütüphanenin açılışı dolayısıyla gelemediği kaydedildi.[451] 20 Ocak 1993'te ABD başkanlığı görevine başlayan Clinton, Özal vefat ettiğinde görevinde daha yeni olduğu dikkate alınırsa, cenazeye katılmaması makul karşılana-

---

Başbakanlar: KKTC, Tunus, Yunanistan, Bulgaristan, Rusya Federasyonu (Yrd.), Kuveyt (Yrd.), Nahçıvan, Acaristan, Dağıstan (Yrd.).
Bakanlar: İran, Kenya, Fas, Mısır, Kanada, Katar, Hırvatistan, Suudi Arabistan, Belçika, Kazakistan, Azerbaycan, Finlandiya, Pakistan, Romanya, Hollanda, Gürcistan, Slovenya, Hindistan, Bosna-Hersek, Ürdün, Bahreyn, Norveç, Özbekistan (Yrd.), Fransa, İsrail, İngiltere, ABD (Vekili), Çin (Yrd.), Ermenistan, BAE, Danimarka, İsveç, Malezya.
Diğerleri: Ürdün, BAE, Japonya, G. Kore, Makedonya, ABD, Avrupa NATO Müttefikleri Kara Kuvvetleri Komutan Yardımcısı, AT Komisyon Başkan Yardımcısı, Kamerun, Endonezya, İzlanda, Afganistan, Nijerya, NATO Genel Sekreter Yardımcısı, Avrupa Konsorsiyumu Genel Sekreter yardımcısı, BM Protokol Şefi, Filistin, Arjantin, Pakistan, İsviçre, Malezya, İKO Genel Sekreter Yardımcısı. *Milliyet*, 22.04.1993.

450. *Milliyet*, 22.04.1993.

451. ABD'nin Ayıbı Özal'ın Cenazesine Eski Bakanını Gönderiyor, *Milliyet*, 21.04.1993.

bilir; ancak, 2 Ağustos 1990'da Saddam Hüseyin'in Kuveyt'i işgal etmesiyle patlak veren Körfez Krizi'nden itibaren Özal'ın yakın ilişkide bulunduğu eski ABD Başkanı Bush'un cenazeye gelmesi bir vefa örneği olabilirdi.

Cenaze sırasında Kazakistan Cumhurbaşkanı Nazarbayev Özal'ın vefatını "Türk Dünyasının büyük kaybı" olarak değerlendirdi.[452] Aynı yıl içinde Kazakistan'ın başkenti Almatı'da bir caddeye Turgut Özal'ın ismi verildi. Bu konuda bilgi veren Almatı Belediye Başkan Yardımcısı Asen Baspayeva şunları söylemektedir: "Turgut Özal Orta Asya halkını, özellikle Kazakları çok seven bir liderdi. Ve bağımsızlığını kazanan Kazakistan'a ilk defa gelerek bizleri tebrik eden, moral veren ve Kazak halkını bağrını basan Turgut Özal Kazakların gönlünde taht kurdu. Nazarbayev ile kucaklaşan, gönülden sarılan ve atamız Ahmet Yesevi Hazretleri'nin türbesine giderek ziyarette bulunan Turgut Özal'ın bundan sonra da insanlarımızın kalbinde yerini koruması ve gönüllerimizde devamlı yaşaması için ismini bir caddeye verdik."[453]

Özal ile ilgili olarak dünyanın önde gelen gazetelerinde yorumlar yapıldı. 19 Nisan 1993'de yayınlanan nüshasında *Financial Times* gazetesi Özal'ı Türkiye'deki Atatürk'ten sonraki ikinci reformcu olarak değerlendirdi. Gazetenin yorumunda Atatürk'ün Batı yanlısı ve laik bir Türkiye'nin sosyal ve siyasi temellerini attığı, Özal'ın ise ülkenin ekonomik canlanmasının mimarı ve Avrupa Topluluğuna katılım politikasının itici gücü olduğu belirtildi.[454]

The Wall Street Journal gazetesi Özal'ın vizyon, karizma ve yetenekleriyle ülkesinin hem iç, hem dış meselelerinde değişimler yapabilmiş ender liderlerden olduğuna vurgu yaptı. Gazete ay-

---

452. Taha Akyol, "Özal'a Saygı", *Milliyet*, 22.04.1993.
453. "Kazaklardan Özal'a Vefa Borcu: İsmi Caddeye Verildi", *Zaman*, 14.11.1993.
454. "Reformer Who Built on Atatürk's Legacy", Financial Times, 19.04.1993.

rıca Özal'ın vefatının Türkiye'nin uluslararası alandaki rolünün şimdiye kadar görülmedik bir biçimde önemli olduğu bir döneme rast geldiğine dikkat çekildi. Balkan sorunları, Ermenistan ve Azerbaycan arasında Karabağ anlaşmazlığı, Orta Asya'nın acil ekonomik ve siyasi liberalleşme ihtiyacı, Suriye, İran ve Irak gibi komşularındaki olumsuzluklar gibi meseleler Ankara'da güçlü bir liderin bulunmasını gerektirmektedir.[455] Gazetenin bu yorumunu destekler mahiyette Alastair Bruton da ifade etmektedir. Onun fikrine göre, Cumhurbaşkanı Özal'ın ani vefatı Türk siyasi hayatında henüz birçok kimsenin fark edemediği büyük bir boşluk oluşturmuştur.[456]

Milliyet gazetesinden, dış politika yazarı Sami Kohen'e göre, Özal'ın dış politika anlayışında "büyük düşünmek ve cesur davranmak" en önemli kriterler idi. Kohen yorumunun devamında Özal'ın bunu Türkiye'de çok tartışılan Körfez krizinde açıkça sergilediğini, bu tip aktif bir politika ile Bosna-Hersek ve Azeri-Ermeni çatışmasında da uygulanması gerektiğini inandığını belirtti.[457]

Sami Kohen ertesi günkü yazısında ise Özal'ın Türkiye'nin dışarıdan büyük göründüğünü, ancak yurt içinde gereksiz tartışmalarla bunun fark edilemediğini Orta Asya gezisinin sonlarına doğru gazetecilerle sohbet ederken şu sözlerle ifade ettiğine dikkati çekmekteydi: "Hatamız Türkiye'yi olduğundan ufak görmemizdir. El âlem bizi 3-4 misli büyük görüyor. Bölgemizde büyük bir güç olarak sayıyor. Biz ise aksine kendimizi küçük görüyoruz. Bir türlü meseleler karşısında birlik kuramıyoruz."[458]

455. "The Modern Ataturk", *The Wall Street Journal*, 19.04.1993.

456. Alastair Bruton, "Who Will Carry the Torch Now the President Has Died?", *The European*, 22-25.04.1993.

457. Sami Kohen, "Özal'ın Dış Politikası…", *Milliyet*, 20.04.1993.

458. Sami Kohen, "Âlem Bizi Daha Büyük Görüyor", *Milliyet*, 21.04.1993.

The Wall Street Journal gazetesinde yer alan makalesinde Altemur Kılıç Özal'ın nihai hedefinin XXI. yüzyılı bir "Türk yüzyılı" yapmak olduğuna işaret etti. Kılıç, Özal'ın bunun eski Sovyet Türk halklarını ekonomik işbirliği ve telekomünikasyon hatlarıyla birbirlerine yaklaştırarak başarılacağına inandığını belirtti.[459]

Kılıç'ın makalesinde değindiği bu nokta Özal'ın en büyük emeliydi. Mehmet Barlas'a yazdırdığı anılarında Türkiye'nin en zor ve yokluklarla dolu günleri geride bıraktığını ve artık herkesin "XX. Asrı nasıl "Türk Asrı" yaparım diye düşünmesi gerektiğini, bunun için altyapının hazır olduğunu söylüyordu.[460]

Araştırmacı Gülistan Gürbey'e göre, Özal'ın ekonomi merkezli aktif dış politikasının ayrılmaz bir parçası "Türk Birliği" idi. Özal'a göre, bu Orta Asya Türk cumhuriyetleri ile Türkiye'nin bölgesel işbirliği anlayışıyla bir araya getirilmesiyle başarılacaktı. Ayrıca Orta Asya ile Balkanları birleştirecek teknolojik ve siyasal bir hat vardı. Türkiye bu iki hattın arasında merkez olacak ve Rusya ile de iyi geçinilmesine özen gösterilecekti.[461]

Zeynel Abidin Erdem AB modeline göre "Türk Birliği"nin kurulması için Özal'ın son gezisinde büyük aşamalar kaydettiğine işaret etmektedir. Gezi esnasında Özal AB'nin 40 senede kat ettiği aşamayı göz önünde bulundurarak Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan devlet adamlarıyla protokol imzaladı. Türk Birliği kurulması için önce ticari anlaşmalar ve si-

---

459. Altemur Kılıç, "Remembering Ozal: A Visionary and A Friend", The Wall Street Journal, 26.04.1993.

460. Mehmet Barlas, *Turgut Özal'ın Anıları*, İstanbul, 2000, s. 162; Gülistan Gürbey, "Özal'ın Dış Politika Anlayışı", *Kim Bu? Özal Siyaset, İktisat, Zihniyet*, İstanbul, 2003, s. 291-292; Özal Türk Asrı ve Türk cumhuriyetleri ile ilişkiler konusundaki görüşlerini 16 Ekim 1992'de Marmara Kulübü toplantısında da ifade etmektedir. Barlas, a.g.e., s. 353-354.

461. Gürbey, a.g.e., s. 298.

yasi anlaşmalar yapılacaktı. Daha sonra ABD'nin şemsiyesi altında stratejik ve askeri anlaşmalar gerçekleştirilecekti.[462]

Özal'ın baş danışmanlarından Can Pulak da Özal'ın vefatından önce Türk cumhuriyetleri konusundaki çalışmalarını hızlandırmaya gayret ettiğini söylemektedir. Büyük sıkıntılar içinde bulunan cumhuriyetlere Türkiye'nin her türlü yardımı yapmasını istiyordu. İmkânların Türkiye'ye taşınmasını, Türkiye'de rafine edilmesini ve Türkiye adıyla dışarıda pazarlanmasını uygun görüyordu.[463]

Özal'a danışmanlık yapan bir başka kişi, Enver Altaylı da onun son günlerinde Türk Birliği projesi üzerinde yoğun bir biçimde çalıştığını ifade etmektedir. Özal'ın hedefi Türkiye, Azerbaycan ve Orta Asya cumhuriyetlerini içine alan küresel yeni bir güç oluşturmaktı. Özal son Orta Asya gezisinin dönüş yolunda Bakû-Ankara arasında uçakta, Altaylı'ya bu birliğin kurulmasının önündeki engelleri ve atılması gereken adımlar konusundaki düşündüklerini ifade etti. Altaylı Özal'ın ani ölümü vuku bulmadığı takdirde üç gün sonra buluşacaklarını belirtmektedir.[464]

Can Pulak Özal'ın Türk dünyasına çok büyük önem verdiğini şu sözlerle anlatıyor: "Özal'ın kafasında çok büyük bir Türk dünyası vardı. Buna gizli gizli seviniyordu. 'İşte büyük Türk dünyası yeniden geliyor!' diye düşünüyor ve bunu kolaylaştırmak için elinden geleni yapıyordu. 200 milyon Türk artık dünyanın karşısında ezik, boynu bükük dolaşmayacak ve Türk insanının yaratıcılığını, çalışkanlığını, becerikliliğini bütün dünyaya ispatlayacaktı. İşte Türklüğün eline böyle bir fırsat geçiyordu. Buna gerçekten sevinmişti."[465]

---

462. Uğur, Fatih, *Özlenen Demokrat Turgut Özal*, İstanbul, 2012, s. 49.
463. Mehmet Akyol, *Beni Çok Ararsınız*, Ankara, 2000, s. 361.
464. İrfan Ülkü, *Büyük Oyundaki Türk Enver Altaylı*, İstanbul, 2008, s. 420.
465. Mehmet Akyol, *Beni Çok Ararsınız*, Ankara, 2000, s. 359.

Görevi başında vefat eden Cumhurbaşkanı Özal'ın ölümünün doğal olup olmadığı tartışmalıdır. Özellikle yakınları Özal'ın açıklandığı gibi bir kalp krizi sonucu doğal bir ölüm ile değil, verilen zehir neticesinde öldürüldüğü iddia etmektedirler. Bu tartışmalar sebebiyle, Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, Devlet Denetleme Kurulu'na 1 Ekim 2010 tarihinde, konunun ayrıntılı biçimde incelenmesi talimatını verdi.

13 Mayıs 2012'de incelemesini tamamlayan Devlet Denetleme Kurulu Özal'ın ölümünün şüpheli olabileceği kanaatine vardı. Kurul'un tavsiyesiyle mezarının açılarak naaşının incelenmesi gündeme geldi.[466]

Adli tıp uzmanları 20 yıla yakın bir zaman geçtikten sonra Özal'ın naaşı üzerinde, özellikle bir zehir verildiğini kanıtlayacak maddelerin varlığını tespite çalışacaklar. Zehir verilmiş bile olsa, 20 yıl sonra naaştan geriye kalan kemik ve saç kalıntılarından bunu tespit etmek belki de mümkün olmayacaktır. Ancak, yine de şüphelerin giderilmesi açısından bu incelemeyi yapmak gereklidir.

Eğer Özal'a herhangi bir şekilde suikast yapılmış ise, buna niçin ihtiyaç duyulmuş olabilir? Özal'ın öldürülmesi hangi çıkarlara hizmet edebilir? Bu konuda çeşitli sebepler ileri sürülmektedir. Çalışmamız ilgili olduğu için biz burada sadece Türk dünyası yönelik olarak ortaya atılan iddialara değinmek istiyoruz.

Özal'ın yakınında bulunan bazı politikacılar ve danışmanlar onun ölümünde Türkiye ile Türk dünyasının entegrasyonuna engel olmak isteyen çevrelerin parmağı olduğunu ileri sürüyorlar.

Bu iddialardan birini Zeynel Abidin Erdem dile getirmektedir. Özal'ın son dönemlerde "Türk Birliği" kurma çalışmaları içinde

466. "DDK, Turgut Özal Raporunu Açıkladı" http://www.cnnturk.com/2012/turkiye/06/13/ddk.turgut.ozal.raporunu.acikladi/664886.0/index.html, Erişim, 15.08.2012.

olduğunu söyleyen Erdem, "Son Orta Asya seyahatinde bu yönde önemli bir protokole imza atmıştı. Onun kuracağı birlikten ürken bazı güçler buna fırsat vermeden Özal'ı öldürdü" demektedir.[467]

Enver Altaylı da aynı görüştedir. Özal'ın bir cinayete kurban gitme ihtimalinin yüksek olduğunu belirten Altaylı'ya göre, Özal ile Demirel'in uyum içinde izledikleri "Adriyatik'ten Çin Seddine Kadar" ve "Tek Millet, Çok Devlet" şeklinde sloganlaşan Türk dünyasına yönelik politikaları Türkiye ve Türk cumhuriyetlerinin Avrasya'nın kalbinde bir küresel güç oluşturmalarına yönelik bir siyasetti. Özal'ın zamansız vefatı ve Demirel'den sonra başbakanlık yapanların bu konulardaki yetersizliği ve heyecansızlığı büyük bir fırsatın kaçırılmasına sebep olmuştur.[468]

Öte yandan Özal'ın ölümü, her ne kadar bazı ülke veya güç odaklarının çıkarlarına uygun düşmüşse de, doğal bir ölüm de olabilir. Kalp rahatsızlığı olan Özal'ı son Orta Asya gezisinin yoğun programının olumsuz etkilemiş olduğu muhakkaktır. Özal bu geziden yorgun ve bitkin bir şekilde döndüğü ifade edilmekte, çevresindekiler gezinin son durağında Azerbaycan'daki katliamlardan dolayı büyük üzüntü duyduğuna da dikkati çekmektedirler.[469]

Geziden önce de Özal bitkin ve benzi atmış bir görünümdeydi. Hatta bu sebeple kendisine geziyi iptal tavsiyesinde bulunanlar oldu. Ancak Özal bu gezinin önemli olduğunu, özellikle Dağlık Karabağ meselesinden dolayı Azerbaycanlıların yanında olması gerektiğini ifade ederek bu tavsiyeyi kabul etmemişti.[470]

---

467. *Zaman*, 15.04.2007.

468. İrfan Ülkü, *Büyük Oyundaki Türk Enver Altaylı*, İstanbul, 2008, s. 421.

469. Mehmet Ali Birand –Soner Yalçın, *The Özal Bir Davanın Öyküsü*, İstanbul, 2001, s. 553-556.

470. Fatih Uğur, *Özlenen Demokrat Turgut Özal*, İstanbul, 2012, s. 54.

Orta Asya gezisi sırasında da programın yoğunluğunu hafifletme yolunda tavsiyeler olmuşsa da, Özal bu tavsiyelere de uymadı. Mesela, gezide bu konuda uyarıda bulunan Zeynel Abidin Erdem'e "Ben ne yaptığımı biliyorum. Bunları sürdürmek zorundayım ve sürdüreceğim de. Bu neye mal olursa olsun, olması gereken şeyleri yapıyorum. Türk milletinin bu morale, bu ölçülere ve bu değerlere ihtiyacı var. Bunlar Türk'tür. Bunları biz arkamızdan bir yere götürmek zorundayız. Biz bunlarla bir köprü kurup geçmişteki kaybettiğimiz 70 senenin acısını kapatmak zorundayız" diye cevap vermişti.[471]

Özal bir yerde Türk dünyası için sağlığını hiçe saymıştı. Koruma Müdürü Musa Öztürk'ün ifadesiyle kendisi adeta Türk dünyası için feda etmişti. Son Orta Asya gezisinde yanında bulunan Öztürk bu konuda şunları ifade etmektedir: "Seyahat 12 günlük bir seyahatti. Ramazan'dan da çıkmıştık, yorucu bir seyahatti. En son durağımız 15 Nisan'da Azerbaycan'dı. Ama işin aslı kendisini Bosna Hersek ve Azerbaycan için feda etti… Yorgundu ama Türk dünyası için Müslüman dünyası için maalesef sağlığına fazla dikkat etmedi."[472]

Aslında Özal bu gezide fazla yaşamayacağını hissetmiş gibiydi. Gezi sırasında yaşanan bir olaydan böyle bir sonuç çıkarılabilir. Özal, Buhara şehrindeki Şah-ı Nakşibendi türbesine gelindiğinde gazeteci Servet Kabaklı'dan annesi ve Türkiye'deki Nakşıbendi şeyhlerinden Mehmed Zahid Kotku'nun mezarlarına koymak üzere toprak almasını rica etti. Daha sonra yanında Özbekistan Cumhurbaşkanı İslam Kerimov olduğu halde türbenin çiçekliğinden toprak

---

471. Mehmet Ali Birand –Soner Yalçın, *The Özal Bir Davanın Öyküsü*, İstanbul, 2001, s. 553-554.

472. "NTV 'Özal Öldürüldü Mü?' Dosyasını Açtı", http://www.gazeteciler.com/medya-kosesi/ntv-ozal-olduruldu-mu-dosyasini-acti-25508h.html, Erişim, 18.08.2012.

almakta olan Kabaklı'yı gören Özal "Oğlum toprak aldın mı? Biraz fazla al, lazım olacak" dedi.[473] Burada Özal'ın lazım olacaktan kast ettiği, büyük ihtimalle kendi mezarıydı.

---

473. Servet Kabaklı ile görüşme, 20.09.2012; Bu olay farklı ağızlardan da ifade edilmektedir. Bkz. Mehmet Ali Birand –Soner Yalçın, *The Özal Bir Davanın Öyküsü*, İstanbul, 2001, s. 553-556. Semra Özal bu olayı anlatırken Şah-ı Nakşibendi'nin türbesini Kazakistan'ın Türkistan şehrindeki Hoca Ahmet Yesevi'nin türbesi ile karıştırmaktadır. Zaten Semra Özal, "Zannederim Ahmet Yesevi türbesi olacak" diye hangi türbe olduğundan emin olmadığına işaret etmektedir.

SONUÇ

Genel olarak bakıldığında Turgut Özal'ın 1983-1993 yılları arasındaki siyasi faaliyetleriyle Türkiye'nin Türk cumhuriyetleri ilişkilerinin ilk yıllarını şekillendirdiğini söyleyebiliriz. Bu ilişkilerin Sovyetler Birliği'nin çöküşünden ve bu cumhuriyetlerin bağımsızlıklarını kazanmalarından önce başladığı görülmektedir.

İşte bu durum, Türkiye'nin Sovyet sonrası dönemde Türk cumhuriyetleriyle hızlı bir biçimde ilişkiler tesis etmesini kolaylaştırmıştır. Özellikle onun 1984-1991 yılları arasında Bu sebeple Özal'ın 1980'li yıllarda Türk-Sovyet ilişkilerini durağan vaziyetten çıkartarak en üst seviyelere çıkartması büyük öneme haizdir. Atatürk ve Lenin tarafından tesis edilen Türk- Sovyet dostluğu II. Dünya Savaşı'ndan sonra Stalin'in Türkiye'den toprak ve üs talepleriyle bozulmuş ve bir daha istikrar kazanamamıştı. Türk-Sovyet ilişkileri Stalin'in ölümünden sonra Khruşçev'in iktidara gelmesiyle Moskova tarafından toprak taleplerinden vaz geçildiği belirtilerek dostluk eli tekrar uzatılmışsa da, ilişkiler bir daha eski seviyesine çıkamamış ve 1953-1984 yılları arasında inişli çıkışlı bir seyir izlemişti.

Öte yandan Stalin'in tehditleri Türkiye'yi Batı ülkelerine yaklaştırmıştı. Moskova'nın Türkiye'ye karşı düşmanlık politikalarını değiştirmesinden sonra, Ankara'nın zaman zaman Sovyetler Birliği ile ilişkilerini geliştirmek istemesi ise Batılı müttefiklerince hoş karşılanmamıştır. Hatta Türk siyasi tarihinde demokraside kesintiler

yaşatan darbelerin sebeplerinden biri olarak politikacıların Türk-Sovyet ilişkilerini geliştirmek istekleri gösterilmektedir. Gerçekten de 27 Mayıs 1960, 12 Mart 1971 Muhtırası ve 12 Eylül 1980 darbesi öncesinde iktidarda bulunan liderlerin Moskova ile ilişkileri geliştirmeye çalıştıkları gözlemlenmektedir.

Turgut Özal Kasım 1983'te seçimleri kazanarak iktidara geldiği günden itibaren Sovyetler Birliği ile ilişkileri geliştirme yoluna gitti. Bunu akılcı ve ekonomi merkezli politikalarla başardı. 1983'te durağan vaziyetteki Türk-Sovyet ilişkilerini 8 yıl içinde Atatürk ve Lenin dönemini aratmayacak bir dostluk seviyesine çıkardı. Bunu iki temel proje ile sağladı. İlki 1984 yılında ortaya attığı Sovyetler Birliği'nden doğal gaz satın alma ve karşılığını mal ve hizmetlerle ödeme projesiydi. Özellikle Gorbaçov'un "glasnost" yani açıklık ve "perestroyka" yani yeniden yapılanma politikalarının yürütüldüğü dönemde Sovyetler Birliği büyük bir döviz sıkıntısı içinde ithal mallara ödeme güçlüğü çekmekteydi. Böyle bir dönemde Türkiye'nin doğal gaz satın alma teklifi Moskova için de cazipti.

Böylece 1987 yılına gelindiğinde Özal'ın bu projesi hayata geçiyor ve Türkiye Bulgaristan üzerinden döşenen borularla doğal gaza kavuşuyordu. Bu aynı zamanda Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki ticaretin canlanmasını da sağlıyordu. Hatta bu işbirliği sonucunda Türk müteahhitleri Sovyet inşaat sektöründe geniş çaplı yer almaya da başladılar.

Bunu ikinci proje takip etti. Sovyetler Birliği ve çevre ülkeleriyle ekonomik ilişkilerin ötesinde geniş bir işbirliğini öngören bu proje Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi (KEİB) adını taşıyor ve Karadeniz'e kıyısı olan ülkelerle yakın işbirliğini amaçlıyordu. 1990 yılında ortaya atılan bu proje zaman içinde bölge ülkeleri tarafından destek gördü. KEİB projesinin 1991'de tüm bölge ülkeleri tarafından imzalanarak yürürlüğe girmesi beklenirken Sovyetler

Birliği dağılıyordu. Ancak proje devam etti ve anlaşmaya 1992'de Sovyetler Birliği'nin yerine Rusya Federasyonu imza atıyordu.

Tüm gelişmeler esnasında Özal Sovyet lideri Gorbaçov'un güvenini kazanıyordu. Türk-Sovyet ilişkileri Özal'ın politikaları sayesinde durağanlıktan aktif dostluk ilişkilerine dönüşüyordu. Bu durum 1991 yılından itibaren gelişmeye başlayan Türkiye-Türk cumhuriyetleri ilişkilerine olumlu katkı yapıyordu. Ankara-Moskova arasındaki dostluk ilişkileri Sovyetler Birliği daha dağılmadan Sovyet Türk cumhuriyetleri ile ilişkilerin temelinin atılmasına imkân sağladı. Çünkü, aksine bir durumda, yani Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında soğuk ilişkilerin olduğu bir ortamda Moskova tarafından Ankara'nın Türk cumhuriyetleriyle ilişkilerini geliştirmesine sert tavır alması kaçınılmazdı.

Bu açıdan bakıldığında, Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nin dağılmasına en hazırlıklı ülke olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü, hiçbir NATO üyesi ülke o dönemde Sovyetler Birliği ile bu kadar yakın ilişkiler içinde olmamıştı. Hatta, Türkiye'nin Moskova ile yakın dostluk ilişkiler içinde bulunması bazı Batı ülkelerinin tepkisine de sebep oluyordu.

Moskova ile yakın ilişkiler içinde olmasına rağmen, Türkiye Sovyetler Birliği'ne bağlı Türk cumhuriyetleri ile ilişkilerinde daima temkinli oldu, Sovyetler Birliği içişlerine müdahale sayılabilecek girişimlerden özenle kaçındı.

Bu sebeple Sovyetler Birliği son döneminde birbiri ardına bağımsızlığını ilan eden diğer cumhuriyetlerle birlikte bağımsızlığını ilan eden Türk cumhuriyetlerinin bağımsızlığını hemen tanımakta acele etmedi.

Moskova'da Ağustos 1991 darbe girişiminden sonra hızla çöküşe doğru giden Sovyetler Birliği'nden 30 Ağustos 1991'de Azerbaycan, 31 Ağustos 1991'de Kırgızistan, 1 Eylül 1991 Özbekistan ve 27 Ekim

1991'de Türkmenistan bağımsızlıklarını ilan ediyordu. Bu cumhuriyetleri gelen talep ve isteklere rağmen Türkiye hemen tanımadı. Bunun tek istisnası, çok yakın tarihi ve kültürel bağları olması sebebiyle, 9 Kasım 1991'de bağımsızlığı tanınan Azerbaycan'dır.

8 Aralıkta Rusya Federasyonu, Ukrayna ve Beyaz Rusya Bağımsız Devletler Topluluğu kurdukları ve Sovyetler Birliği'ni feshettiklerini açıkladıktan ve 16 Aralık 1991'de Kazakistan da bağımsızlığını ilan ettikten sonra Türkiye tüm eski Sovyet cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını tanıdı.

Yeni bağımsız ve eski sosyalist rejim yerine yeni rejim arayışları içinde olan Türk cumhuriyetleri tarafından Türkiye demokratik, çağdaş ve laik idaresiyle bir model ülke olarak benimsendi. Bu rolü Türkiye benimsediği gibi, Batı ülkeleri de destekledi.

Orta Asya Türk cumhuriyetleri ile Azerbaycan'ın dini temelli İran modelinde bir yapılanmaya gitmelerinden endişe eden Batı bu ülkeler üzerinde Türkiye'nin etkili olmasını tercih ediyordu. Ancak kısa süre içinde Türkiye'nin bu cumhuriyetlerin beklentilerini karşılayamadığı görüldü. Bu konuda sıkça dile getirilen "Türkiye hazırlıksız yakalandı" şeklindeki sebebin geçersiz olduğunu düşünüyoruz. Çünkü sadece Türkiye değil, Sovyetler Birliği'nin çöküşüne tüm dünya devletleri hazırlıksız yakalanmıştı. Türkiye de hazırlıksız yakalanmakla birlikte Sovyetler Birliği ile geliştirdiği iyi ilişkiler sayesinde diğer devletlere göre bu sürece bir adım önde girmişti. Üstelik İran devletinin bölge ülkelerinde etkili olmasını istemeyen Batı ülkelerinin de model ülke olma yolunda desteklerini almış bulunuyordu.

Bu avantajlarına rağmen, Türkiye'nin bu bölgede başarısız olmasının temel sebebi Türk cumhuriyetlerine yönelik politika ve stratejiler üretememesi olmalıdır. ABD de Sovyetler Birliği'nin çöküşüne hazırlıksız yakalanmıştı. Fakat kısa sürede yeni durum karşısındaki değerlendirmelerini yaparak etkili politika ve stratejiler ürettiler.

Türkiye'nin o dönem için yeni bağımsız Türk cumhuriyetlerine yönelik politikalar belirlemesi zaten mümkün değildi. Çünkü, 1990'lı yılların başında bölgeyi tanıyan bilen uzmanlar neredeyse Türkiye'de hiç yoktu. Türkiye Soğuk Savaş yıllarında Sovyetler Birliği'ni kendisine en büyük tehdit gördüğünden Sovyetler Birliği ve ona bağlı ülkeler ile ilgilenmeyi kısıtlamıştı. Hatta Rusça öğrenmek bile sakıncalı hale getirilmişti. Oysa Batı'da, özellikle ABD'de Sovyetler Birliği araştırmaları özel bir öneme haizdi. Hatta "Sovyetoloji" isminde Sovyet araştırmaları yeni bir bilim dalı olarak ortaya çıkmıştı. İşte bu sebeple ABD Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra, sovyetoloji uzmanları sayesinde bölgeye yönelik etkin politikalar üretmekte gecikmedi. Türkiye'nin ise aradan 20 yıldan fazla bir zaman geçmiş olmasına rağmen halen etkin bir Türk cumhuriyetleri veya bir Türk dünyası politikasının çizilmemiş olması düşündürücüdür.

Türkiye'nin Türk cumhuriyetlerine yönelik avantajlarını verimli kullanamamasının diğer sebepleri arasında o ülkelerin ilk yıllarında acil olarak ihtiyaç duydukları sermaye ve yatırım ihtiyaçlarını karşılamada sınırlı imkânlarının oluşu da vardı. Buna karşılık Batı ve Uzakdoğu'nun bu alanlarda güçlü imkânlara sahip devletleri kolayca bölgede söz sahibi oluyordu.

Bu açıdan bakıldığında Türkiye Türk modeli olarak İran'ın bölgeye nüfuzunu sınırlandırarak Batılı ülkelerin bölgeye yatırım yapmalarına ve ekonomik avantajları ele geçirmelerine hizmet etmiş görünüyor.

Türkiye'nin model ülke olmada başarısızlığının bir başka sebebi de devletin tepe noktasında, Cumhurbaşkanı Özal ile Başbakan Demirel arasındaki uyumsuzluktur. İki lider en hayati konularda bile zaman zaman bir araya gelmekten, birbirlerini bilgilendirmekten kaçındı. Bu da Türkiye'nin sadece Türk cumhuriyetleri ile ilgili değil, tüm dış politikayı olumsuz yönde etkileyen önemli bir faktördü.

Öte yandan Türkiye'nin en başarılı olduğu nokta, kardeş Türk cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını pekiştirme, uluslararası toplumda yer edinme ve devletleşme süreçlerine inanılmaz boyutlarda katkı sağladığıdır. Türkiye bağımsız Türk cumhuriyetlerini dünyada ilk tanıyan ülkedir. Ordudan turizm sektörüne, eğitimden ticaret sektörüne kadar birçok dalda uzmanların Türkiye'de eğitilmesine imkân sağladı. Bunlar yeni bağımsız olan devletler için çok önemli katkılardır. Çünkü Sovyetler Birliği'nin çökmesi ile her şey bitmemişti. Bu ülkelerin devletleşme ve uluslararası toplumda hak ettikleri konumları da almaları gerekiyordu. Bu hususta Türkiye elinden geleni esirgemedi.

Ayrıca Türk cumhuriyetleri arasında dayanışma ve işbirliğinin de bulunması bu ülkeler ve Türkiye için çok önemliydi. Bu konuda da öncü rolü Türkiye üstlendi. 1992'de Ankara'da tarihte ilk defa birden fazla Türk devletinin yöneticisi bir araya gelerek işbirliği imkânlarını görüştü. Bu ilk zirve toplantısında bazı aksaklıklar yaşanmış olsa bile bu konuda bir zemin hazırlamış ve bu toplantılar günümüze kadar devam ede gelmiştir.

Sonuç olarak dış politikada dinamik olmayı ve risk almayı benimseyen Özal'ın 1983-1993 yılları arasındaki Türkiye-Türk cumhuriyetleri ilişkilerinde önemli bir yeri olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle onun Sovyetler Birliği dağılması öncesinde Moskova ile geliştirdiği iyi ilişkiler bu konuda Ankara'ya avantaj sağlamıştır. Özal'ın Türk cumhuriyetlerine de yönelik önemli çalışmalar yapmak istemesine karşın, 1991 Kasımından itibaren başbakanlıktan cumhurbaşkanlığına geçişiyle dış politikada tesiri azaldı. 17 Nisan 1993'te vefat eden Turgut Özal Türk dünyasına yönelik özel ilgisi, samimiyeti ve sevgisiyle bilinmekte ve sevilmektedir.

Bibliyografya

Kitap ve Makaleler

"ABD'nin Ayıbı Özal'ın Cenazesine Eski Bakanını Gönderiyor", *Milliyet*, 21.04.1993.

Akal, Emel, *Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal İttihat Terakki ve Bolşevizm*, İstanbul, 2002.

Akar, Rıdvan, "Ceyhan Dünya Petrol Merkezlerinden Biri Oluyor", *Milliyet*, 11.04.1993.

________, "Kardeşler Kötü Niyetli Çıkarsa", *Milliyet*, 27.06.1992.

Akyol, Mehmet, *Beni Çok Ararsınız*, Ankara, 2000.

Akyol, Taha, "Tarihi Dönemeç", *Milliyet*, 1.11.1992.

________, "Türki Trafiği", *Milliyet*, 31.10.1992.

________, "Türkiye Modeli", *Milliyet*, 21.07.2012.

________, "Özal'a Saygı", Milliyet, 22.04.1993.

Alptekin, Serdar, "Dostluk Münasebetlerini Pekiştirmesi Bekleniyor Özal Orta Asya'ya Gidiyor", *Zaman,* 4.04.1993.

Alptemoçin, Ahmet Kurtcebe, *Özallı Yıllar Bir Rüyanın Ardından* (Editör-Söyleşi: Semra Topçu), Ankara, 2008.

Andereyev, Nikolai, "Central Asia Looks Towards the East", *New Times*, September 1992, s. 19-22.

Aralov, S. İ., *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları*, İstanbul 1967.

Arbatov, Alexei, "The Mysteries of the Nuclear Button", *New Times*, January 1992, s. 22 (20-23).

Armaoğlu, Fahir, "Türk Birliği Büyük Bayram", *Tercüman*, 19.03.1993.

________, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, İstanbul, 2010.

________, Fahir, "Türklük Toplantısı", *Tercüman*, 31.10.1992.

Aslan, Yavuz, *Mustafa Kemal – M. Frunze Görüşmeleri Türk Sovyet İlişkilerinde Zirve*, İstanbul 2002.

Ataman, Muhittin, "Özalist Dış Politika: Aktif ve Rasyonel Bir Anlayış", *Bilgi*, (7) 2003 / 2, s. 49-64.

Atlas, Terry, "Leader's Visibility Makes Kazakhstan New Soviet Crossroads", *Chicago Tribune*, 16.09.1991.

Aytar, Nail, "18 Mayıs 1944-18 Mayıs 2008 Kırım Tatarlarının Kırım Tatarlarının Sürgünü Üzerinden 56 Yıl Geçti", http://www.fikirdebirlik.org/yazi.asp?yazi=200805001, (Erişim, 27.01.2012).

"Bağımsız Türk Cumhuriyetleri Zirve Toplantısına Türkiye'deki Kırım Türklerinin Müracaatı", *Emel*, Eylül-Ekim, 1992, Sayı 192, s. 23.

Bal, İdris, "Türk Cumhuriyetleri Politikası", *1980-2003 Türkiye'nin Dış, Ekonomik, Sosyal ve İdari Politikaları*, (Editörler T. Göksü, H. H. Çevik, A. Baharçiçek, Ali Şen), İstanbul, 2003, s. 49-77.

Barlas, Mehmet, *Turgut Özal'ın Anıları*, İstanbul, 2000.

Başlamış, Cenk – Akdemir, İhsan – Jarov Vladimir, "Türk – Rus Bahar Havası", *Milliyet*, 27.05.1992.

________, "Batı'dan Çifte Standart", *Milliyet*, 05.12.1991.

________, "Cumhurbaşkanı'nın Moskova Ziyareti Büyük Ölçüde Kesinleşti", *Milliyet*, 20.02.1991.

________, "Cumhurbaşkanı Özal, Gorbaçov'la Sovyet Liderinin 6. İktidar Yıldönümünde Buluşuyor", *Milliyet*, 10.03.1991.

________," Cumhuriyetlerden Gorbi'ye Şok", *Milliyet*, 27.11.1991.

________, "Demirel'den Sürprizler", *Milliyet*, 25.05.1992.

________, "Gagavuzlara Yardım Sözü", *Milliyet*, 24.09.1991.

________, "Gorbaçov Artık Kremlin Beyi", *Milliyet*, 5.12.1991.

________, "Gorbaçov Göle Maya Çalıyor", *Milliyet*, 11.12.1991.

________, "Gorbaçov'dan Buruk Veda", *Milliyet*, 26.12.1991:

________, "Gorbaçov'dan Özal'a Övgü", *Milliyet*, 14.03.1991.

________, "Gorbi'den Komünizme Elveda", *Milliyet*, 25.12.1991.

________, "Hıristiyan olan 200 bin Gagavuz Türk'ü", *Milliyet*, 28.11.1989.

________, "İnatçı Gorbaçov", *Milliyet*, 7.12.1991.

________, "Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev Türk Halkına Seslendi 'Köklerimiz, Kültürlerimiz Aynı'", *Milliyet*, 14.03.1991.

________, "Komşuları Tedirgin Eden Gezi", *Milliyet*, 28.04.1992.

________, "Mesketlere Göç Edebilme Müjdesi", *Milliyet*, 22.01.1992.

________, "Orta Asya'da "Demirel" Heyecanı", *Milliyet*, 25.04.1992.

________, "Özal Türk Modelini Önerdi", *Milliyet*, 12.03.1991.

________, "Rusya: Türkiye ile Yarışamayız", *Milliyet*, 28.04.1992.

________, "Rusya'dan Garip Tavır", *Milliyet*, 18.05.1993.

________, "Sovyetler Birliği Bitti", *Milliyet*, 22.12.1991.

________, "Sovyetler Birliği ile Üç Anlaşma", *Milliyet*, 13.03.1991.

________, "Sovyetler Birliği'nin Ölümü", *Milliyet*, 10.12.1991.

________, "Sovyetler"in Kader Günü", *Milliyet*, 1.12.1991.

________, "Şimdi de Gagavuz Türkleri", *Milliyet*, 31.08.1989.

________, "Türk – Rus Ortaklığı", *Milliyet*, 07.02.1992.

________, "Yanlış Anlamayı Düzeltme Gezisi", 21.01.1992.

________, "Ziyaret Olağanüstüydü", *Milliyet*, 18.03.1991.

________, "Rusya'da'Nükleer Türkiye' Korkusu", *Milliyet*, 08.01.1992.

Batur, Nur – Yalçın, Nilüfer, "Ankara'nın "Dış Türkler" Sorunu", *Milliyet*, 31.01.1990.

________, "Azerbaycanı Tanıma Sembolik", 7.11.1991.

________, "Demirel, İran'ın Önünü Kesiyor", *Milliyet*, 09.05.1992.

________, "Türkiye Süper Güç Olabilir", *Milliyet*, 07.03.1992.

________, "Türkiye'den Gövde Gösterisi", *Milliyet*, 28.02.1992.

________, "Türk-Soyvet İlişkileri 3", *Milliyet*, 28.07.1987

________, "Yine Zirveyi Açma Sıkıntısı", *Milliyet*, 12.10.1992.

Bengi, Hilmi, Ankara Notları: Mübarek Toprak", Tercüman, 25.12.1991.

Bengin, Tunca, "Özal'la Söyleşi", *Milliyet*, 25 Mayıs 1983.

Bennett, Susan, "Yeltsin Says Nuclear Weapons Will Be Moved to Russia, Under Joint Control", *The Knight-Ridder*, 17.12.1991.

Berg, Serge, "Semipalatinsk Nuclear Test Centre Closing Down", *AFP*, 30.08.1991.

Bialer, Seweryn, "The Death of Soviet Communism', *Foreign Affairs*, Winter 1991-92, s. 166-181.

Bila, Fikret, "Demirel'den Bush'a 2. Mektup", *Milliyet*, 01.05.1992.

________, "Demirel'in Orta Asya Planı", *Milliyet*, 15.02.1992.

________, "İstanbul'da Türki Liderler Zirvesi", *Milliyet*, 30.04.1992.

________, “Kımız İçen Demirel’in Diş Ağrısı Geçmedi”, *Milliyet*, 29.04.1992.

________, “Orta Asya Ayakta Durabilmeli”, *Milliyet*, 28.04.1992.

________, “Plan Sıkıntı Yarattı”, *Milliyet*, 16.02.1992.

________, “Siyasi Birlik Erken”, *Milliyet*, 29.04.1992.

________, “Siyasi Birlik Girişimi Yok”, 28.04.1992.

________, “Türk doğal gaz Köprüsü”, *Milliyet*, 03.05.1992.

________, “Türkeş Demirel’in Sözcüsü mü?” *Milliyet*, 04.05.1992.

________, “Türkmenlerle Doğal Gaz Pazarlığı”, *Milliyet*, 02.05.1992.

________, “Ecevit’ten Ermenistan’a Uyarı”, *Milliyet*, 27.02.1992.

Bilge, Suat, Güç Komşuluk Türkiye – Sovyetler Birliği İlişkileri (1920-1964), Ankara, 1992.

Birand, Mehmet Ali – Yalçın, Soner, The Özal Bir Davanın Öyküsü, İstanbul, 2001.

Birand, M. Ali, “Batı’nın Tuzağına Düşüyoruz…”, *Milliyet*, 04.01.1992.

________, “Özal Sovyetler Birliği’nde Nasıldı?”, *Milliyet*, 01.08.1986.

________, “Rusya Bize Ters Bakmaya Başlıyor”, *Milliyet*, 03.01.1992.

________, “Rusya’da Bir Şeyler Oluyor 2”, *Milliyet*, 26.01.1987.

________, “Sovyetlerin Unutmak İstedikleri”, *Milliyet*, 29.07.1986.

________, “Özal Kremlin’den Sonra Şimdi de Beyaz Saray’a Gidiyor”, *Milliyet*, 19.03.1991.

Boroyov, Yakov, “Rus Gazeteci Gözüyle İnönü Aşırı Aydın”, *Milliyet*, 29.05.1993.

Bozdağ, İsmet, *Atatürk’ün Avrasya Devlet*, İstanbul, 1999, s. 31.

Brumley, Bryan, “Nazarbayev Wields A Powerful Influence In Soviet Politics, *Associated Press*, 08.09.1991.

Bruton, Alastair, “Who Will Carry the Torch Now the President Has Died?”, *The European*, 22-25.04.1993.

Buntürk, Seyfeddin, *Rus Türk Mücadelesinde Ahıska Türkleri*, Ankara, 2007.

Cafersoy, Nazım, *Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası (Haziran 1992 – Haziran 1993),* Ankara 2001.

Cebesoy, Ali Fuat, *Moskova Hatıraları*, Ankara 1982.

Clines, Francis X., “Five Central Asian Republics To Join Commonwealth”, *New York Times*, 14.12.1991.

Congerssional Hearing: United States Policy Toward Central Asia April 28, 1992, Central Asia Monitor, 1992, No: 2, s. 21-31.

Church, George J., "Across the Great Divide", *Time International*, 19.10.1992, s. 31-35.

Çandar, Cengiz, "Değişmekte Olan Dünyada Türkiye'nin Bağımsızlığını Kazanan Yeni Türk Cumhuriyetleriyle İlişkileri", *Yeni Dünya Düzeni ve Türkiye*, İstanbul, 1992, s. 133-142.

"Çankaya Protokolünden 'Orak Çekiç' Çıkarıldı", *Hürriyet*, 19.12.1991.

Çekirge, Fatih, "Beceriksiz Diplomatlar ve Türk Zirvesi", Hürriyet, 2.11.1992.

Çongar, Yasemin, "Çok Kulvarlı Dış Politika", *Milliyet*, 10.01.2000.

Dallin, Alexander, "America'Sovyetler Search for a Policy toward the Former Soviet Union", *Current History*, October 1992, s. 321-326.

"DDK, Turgut Özal Raporunu Açıkladı" http://www.cnnturk.com/2012/turkiye/06/13/ddk.turgut.ozal.raporunu.acikladi/664886.0/index.html, Erişim, 15.08.2012.

"Declaration of Ashkhabad Meeting", Turkmeninform-Tass, 13.12.1991.

Demirel, Ahmet Cenk, *"Modern Dünya Sistemi" İçinde Turgut Özal (1927-1993),* Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2004.

Dobbs, Michael, "Yeltsin Will Assume Nuclear Control After Gorbachev", *The Washington Post*, 25.12.1991.

Doğan, Yalçın, "Demirel'in Gezisine Tahran Dinamiti", *Milliyet*, 29.04.1992.

________, "Gorbaçov'dan Özal'a Mesaj", *Milliyet*, 20.09.1991.

________, "Türkiye Milyarları Kaçırıyor", *Milliyet*, 12.11.1992.

Doğan, Zülfikar, "Orta Asya'da İş almaya Başladık", *Milliyet*, 15.06.1992.

Donat, Yavuz, "Sahibini Bekleyen 2213 Koltuk", *Milliyet*, 15.01.1992.

________, *Yavuz Donat'ın Vitrininden Özallı Yıllar 1983-1987*, Ankara, 1987.

Duman, M. Zeki, *Türkiye'de Liberal-Muhafazakar Siyaset ve Turgut Özal,* Ankara, 2010.

E. Graney, Katherine, *Of Khans and Kremlins,* New York, 2010.

Ekşi, Oktay, "Ankara Zirvesi mi, Zırvası mı?", *Hürriyet*, 1.11.1992.

Elekdağ, Şükrü, "Çetin-Kozyrev işbirliği Yürür Mü?", *Milliyet*, 14.03.1993.

________, "İzmir İktisat Kongresi ve Türk Cumhuriyetleri", *Milliyet*, 21.06.1992.

________, "Karadeniz Ekonomik İşbirliği", *Yeni Dünya Düzeni ve Türkiye*, İstanbul, 1992, s. 203-216

________, "Türk Kültür Kuşağı", *Milliyet*, 26.01.1992.

________, "Büyük Sınav", *Milliyet*, 05.01.1992.

________, "Washington'dan Gözlemler", *Milliyet*, 16.02.1992.

Emiroğlu, Sema, "Batı'ya Anlamlı Mesaj", *Milliyet*, 20.07.1992.

Englund, Will, "Defeated Soviet Coup Plotters to Stand Trial For Treason", *Baltimore Sun*, 27.01.1993.

Esendir, Halit, "Aladağ Eteklerinde", *Zaman,* 11.04.1993.

________, "Cumhurbaşkanı Özal'ın Son Orta Asya Yolculuğu 5", *Zaman,* 29.04.1993.

________, "Şah-ı Nakşı Bendi Diyarı", *Zaman,* 09.04.1993.

Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar, (Çev. Abdulvahap Kara), İstanbul, 2007.

Evans, Michael, "Fears Grow on Nuclear Control", *The London Times*, 10.12.1991.

Fairhall, David, "Kazakhstan Refuses to Give Up Nuclear Arms", *The Guardian*, 19.12. 1991.

Fialka, John J., "Asian Republics Have Nukes, Links with Volatile Lands", *The Wall Street Journal*, 17.12.1991.

Fuller, Graham E., "Central Asia: The Quest for Identity", *Current History*, April 1994, s. 145-149.

Goldberg, Carey, "Eleven Former Soviet Republic Agree To Join Commonwealth", *Los Angeles Times*, 22.12.1991.

Gökay, Bülent, *Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923),* İstanbul, 1997.

Gökçe, Mustafa, "Yukarı Karabağ Sorunu ve Türkiye-Ermenistan İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme", *Turkish Studies*, Volume 6/1 Winter 2011, p. 1112.

Gökmen, *Yavuz, Özal Sendromu,* Ankara, 1992.

Güngör, Harun –Argunşah, Mustafa, *Gagauz Türkleri Tarih-Dil-Folklor ve Halk Edebiyatı*, Ankara, 2002, s. 51.

Gürbey, Gülistan, "Özal'ın Dış Politika Anlayışı", Sezal, İhsan – Dağı, İhsan (Editörler), *Kim Bu? Özal Siyaset, İktisat, Zihniyet*, İstanbul, 2003, s. 285-305.

Gürün, Kamuran, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920 – 1953),* Ankara 1991.

Halman, Talat, "Türk Cumhuriyetleri Kurulu", *Milliyet*, 16.03.1992.

Henze, Paul B., "Turkestan Rising", *The Wilson Quarterly*, Summer 1992, s. 48-58.

Heper, Doğan, "Geç Kalmadan", *Milliyet*, 09.12.1991.

________, "Nimet ve Külfet", *Milliyet*, 02.03.1992.

________, "Sınav", *Milliyet*, 14.04.1993.

Holloway, David, "Stalin and the Bomb", New Heaven – London 1994, s. 100.

Hurç, Yakup, Türkiye'nin Karabağ Politikası, Yayınlanmamış YL Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ocak 2008, s. 13.

İsmailov, Aslan, Sumgayıt SSCB'nin Çöküşünün Başlangıcı, Çaşıoğlu 2010.

Justin Burke, "Soviet Central Asians Weigh Status Outside Slav Commonwealth", Christian Science Monitor, 12.12.1991.

Kanmaz, Günay, *Turgut Özal Dönemi Türkiye Kronolojisi (Aralık 1979 – Nisan 1993),* Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2004.

Kara, Abdulvahap, *Avrasya'nın Yükselen Yıldızı Kazakistan*, İTO Yayınları, İstanbul, 2011.

________, *Kazakistan'da 1986 Almatı Olaylarının İçyüzü ve Etkileri*, Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997.

________, *Kazakistan'ın Yeniden Doğuşu 1986 Aralık Olayları*, İstanbul, 2006.

________, "Atom Denemelerin İlk Yasaklayan Ülke Kazakistan", http://www.aktuelgazete.com/yazar/atom-denemelerini-yasaklayan-ilk-ulke-kazakistan-42.html, Erişim, 30.04.2012.

Karaörs, Metin, "Türk Cumhuriyetlerinde Ortak Bir Yazı Diline Doğru", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 88, s. 140.

Karimov, B. – Mutalov, Sh., Average Languages: An Attempt to Solve the World Language Problem, Tashkent, 2008.

"Kazakh President Nazarbayev Closes Down Semipalatinsk", *AFP*, 29.08.1991.

"Kazaklardan Özal'a Vefa Borcu: İsmi Caddeye Verildi", *Zaman*, 14.11.1993.

Kenez, Peter, *A History of The Soviet Union From the Beginning to the End*, New York, 2006.

Kılıç, Altemur, "Remembering Ozal: A Visionary and A Friend", *The Wall Street Journal*, 26.04.1993.

Kılıç, Selami, *Türk Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, İstanbul 1998.

Kırımoğlu, tarihin en uzun açlık grevini tuttu, http://qha.com.ua/kirimoglu-insanlik-tarihinin-en-uzun-aclik-grevini-tuttu-110638tr.html,(Erişim, 10.05.2012)

Kıvanç, Taha, "Buhara'da Huzur", *Zaman,* 09.04.1993.

________, "Taşkent'ten İzlenimler", *Zaman,* 08.04.1993.

________, "Türkmenistan Notları", *Zaman,* 15.04.1993.

Kocabaşoğlu, Uygur – Berge, Metin, *Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.

Koçak, Namık, "Türklere Çevirmen", *Milliyet*, 20.06.1992.

Kohen, Sami, "Belirsizlikler Dönemi", *Milliyet*, 28.12.1991.

________, "Boru Hattı İçin İlke Anlaşması", *Milliyet*, 10.04.1993.

________, "Değerimizi Bilelim", *Milliyet*, 17.01.1992.

________, "Demirel Türk Liderleriyle Buluştu2, *Milliyet*, 03.02.1992.

________, "Fırsatlar ve… Sıkıntılar", *Milliyet*, 27.02.1992.

________, "Geç Kalıyoruz", *Milliyet*, 12.11.1992.

________, "Kırgızistan ile Özel İlişkiler", *Milliyet*, 11.04.1993.

________, Kritik Seyahat Başlıyor", *Milliyet*, 13.04.1993.

________, Özal'dan Nakşibendi Ziyareti", *Milliyet*, 07.04.1993.

________, Özbeklerin Derdi Başka", *Milliyet*, 06.04.1993.

________, "Rusya Seferinden Ne Beklenir?", *Milliyet*, 29.07.1986.

________, "Rusya'da da Oluyor", *Milliyet*, 20.12.1986.

________, "Stalin Mezarından Kalksa…", *Milliyet*, 28.07.1987.

________, "Ziyaretin Ardından", *Milliyet*, 17.02.1992.

"Özal'ın Türk Dünyası Çıkarması", *Milliyet*, 04.04.1993.

________, "Özal'ın Dış Politikası…", *Milliyet*, 20.04.1993.

________, "Âlem Bizi Daha Büyük Görüyor", *Milliyet*, 21.04.1993.

Koru, Fehmi, "Bu Kadar Uzaktan", *Zaman,* 11.04.1993.

________, "Çadır ve At", *Zaman,* 10.04.1993.

________, "İki Tarz-ı Siyaset", Hürriyet (Avrupa Baskısı), 09.04.1993.

________, "Orta Yol İslam", *Zaman,* 12.04.1993.

________, "Tren Kaçıyor", *Zaman,* 12.04.1993.

Kurban, Roza, "21 Mart 1992 Tarihinde Tataristan'da Yapılan Referandum ve Sonrası", http://www.turkocagi.org.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=3503:21-mart-1992-tarihinde-tataristanda-yaplan-referandum-ve-sonras&catid=113:yazarlar&Itemid=249, Erişim, 25 Nisan 2012.

Kynge, James, "Behind Fanfare Turkey – Central Asia Romance Fades", *Reuter*, 7.04.1993.

Laçiner, Sedat, “Özal Dönemi Türk Dış Politikası”, *1980-2003 Türkiye’nin Dış, Ekonomik, Sosyal ve İdari Politikaları*, (Editörler T. Göksü, H. H. Çevik, A. Baharçiçek, Ali Şen), İstanbul, 2003, s. 25-48.

Livanelli, Zülfü, “Buyrun Nursultan Sofrasına”, *Milliyet* (Avrupa Baskısı), 3.11.1992.

Ljunggren, David, “Five Republics Ready To Join Commonwealth, Criticise Gorbachev”, *Reuter*, 13.12.1991.

Lloyd, John, “Commonwealth With Little in Common”, *Financial Times*, 10.12.1991.

Menon, Rajan –Barkey, Henri J., “The Transformation of Central Asia: Implications for Regional and International Security”, *Survival*, Volume 34, Winter 1992-1993, s. 68-89.

Mıhçıoğlu, Yurtsay, “Summit Set to Boost Turkey’s Ties in Central Asia, Azerbaijan”, *AFP*, 30.10.1992.

Miller, John, *Mikhail Gorbachev and the End of Soviet Power*, New York 1993.

Montaigne, Fen, “Gorbachev, A President Without A Country, Expected To Resign Wednesday”, *Knight Ridder*, 25.12.1991.

Mor, Hasan, *Türk Dış Politikasında Belirleyici Faktörler Ekseninde Özal’ın Dış Politika Konsepti*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 2002.

Mumcu, Uğur, “Yeni Turancılık”, *Milliyet*, 27.02.1992.

“Mustafa Cemilev Saharov’la El Ele”, *Milliyet*, 30.07.1987.

Nazarbayev, Nursultan, “Kazakhstan’s Nuclear Disarmament, A Global Model for A Safer World”, http://www.diplomatictraffic.com/debate_archives.asp?ID=589, Erişim, 25 Mart 2012.

Noren, James H. –Watson, Robin, “Interrepublican Economic Relations After the Disintegration of the USSR”, *Soviet Economy*, 1992, Volume 8, No: 2, s. 89-129.

“NTV ‘Özal Öldürüldü Mü?’ Dosyasını Açtı”, http://www.gazeteciler.com/medya-kosesi/ntv-ozal-olduruldu-mu-dosyasini-acti-25508h.html, Erişim, 18.08.2012.

Oktay, Elif Yüksel, “SSCB Döneminde Türk Cumhuriyetlerinde Uygulanan Dil Politikalarının Bağımsızlıktan Sonraki Etkileri ve Dile Yönelik Reformlar”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 172, s. 181-182.

Olcott, Martha Brill,”Central Asia’Sovyetler Post-Empire Politics”, *Orbis*, Volume 36, Number 2, Spring 1992, s. 253-268.

________, “Central Asia’s Catapult to Independence”, *Foreign Affairs*, Volume 71, Number 3, Summer 1992, s. 108-130.

________, “The Future of Central Asia”, *The Harriman Institute Forum*, October 1992, Volume 6, Number 2, s. 1-10.

Önkibar, Sebahattin, “Türk Dünyası Kurultayı”, *Türkiye*, 18.03.1993.

Özcan, Kemal, *Vatana Dönüş Kırım Türklerinin Sürgünü ve Milli Mücadele Hareketi (1944-1991),* İstanbul 2002.

Özdemir, Metin, *Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtlarında Türk-Sovyet İlişkileri 1920 – 1933*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1986.

Özer, Yalçın, “Çankaya’da Tarihi Gün”, *Türkiye*, 19.12.1991.

Öztürk, Osman Metin, “N.Nazarbayev’ın Dünya Barışına ve Tüm İnsanlığa Olan Katkısı”, http://www.turansam.org/makale.php?id=1853, Erişim, 5 Mayıs 2012.

Parks, Michael, “Kazakhstan Leader Emerging As Key Force In Soviet Politics”, *Los Angelos Times*, 15.09.1991.

Peker, Günden, “Gagauz Özerklik Süreci: Dün ve Bugün”, *Avrasya Etüdleri*, Yaz 1995, s. 36-46.

Perinçek, Mehmet, *Atatürk’ün Sovyetler’le Görüşmeleri Sovyet Arşiv Belgeleriyle*, İstanbul, 2005.

Pope, Hugh, “Turkey Plays Central Role in Black Sea Economic Plan”, *The Wall Street Journal*, 4.02.1992.

“Reformer Who Built on Atatürk’s Legacy”, *Financial Times*, 19.04.1993.

Rubinfien, Elisabeth, “Gorbachev, Yeltsin Say Soviet Union Will No Longer Exist As Of Jan. 1”, *The Wall Street Journal* (European Edition), 23.12.1991.

________, “Russia, 10 Other Republic Settle Historic Partnership”, *The Wall Street Journal* (European Edition), 23.12.1991.

Rumer, Boris Z., “The Gathering Storm in Central Asia”, *Orbis*, Volume 37, Number 1, Winter 1993, s. 89-105.

Rupert, James, “Independence of Turkic States Evolving”, *Washington Post*, 14.12.1991.

Salih, Muhammed, *Yolname Özgürlük Mücadelesi*, İstanbul, 2002, s. 166.

Sargın, Vehbi, “Kolay Olmayacak Ama!..”, *Milliyet* (Avrupa Baskısı), 3.11.1992.

Sarıahmetoğlu, Nesrin, “Azerbaycan’ın Bağımsızlığının 10. Yılında Hocalı Olaylarının Değerlendirilmesi”, *Bağımsızlıklarının 10. Yılında Türk Cumhuriyetleri*, (Editörler E. Gürsoy Naskali-E.Şahin), Haarlem 2002, s. 462.

Sayılgan, Aclan, *Türkiye'de Sol Hareketler*, İstanbul, 2009.

Sazak, Derya, "Afrika'daki Özal", *Milliyet*, 10.12.1991.

________, "Demirel'den Gelen Telefon", *Milliyet*, 16.02.1992.

________, "Mektup Açıklansın", *Milliyet*, 20.02.1992.

Schodolski, Vincent J., "Kazakhstan Plans to Keep Strategic Nuclear Weapons", *Chicago Tribune*, 10.04.1992.

Seferov, Rehman –Akış, Ayhan, "Sovyet Döneminden Günümüze Ahıska Türklerinin Yasadıkları Cografyaya Göçlerle Birlikte Genel Bir Bakış", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Güz 2008, Sayı 24, s. 399.

Sezal, İhsan – Dağı, İhsan (Editörler), *Kim Bu? Özal Siyaset, İktisat, Zihniyet*, İstanbul, 2003.

Shogren, Elizabeth, "Gorbachev Insists He Will Not Resign", *Los Angeles Times*, 11.12.1991.

Sirmen, Ali, "Devlet Olmanın Güçlükleri", *Milliyet*, 28.01.1992.

________, "Ne İstiyorlar Ne Yapabiliriz? *Milliyet*, 02.02.1992.

Smith, Alison, "Thatcher Praises Kazakhstan Chief", *Financial Times*, 2.09.1991.

Soysal, Mümtaz, "Sorumsuzluğun Hesabı, *Milliyet*, 29.01.1990.

Staples, John, Soviet Use of Corruption Purges as a Control Mechanism: The Uzbekistan Case, Pass Perfect, Vol. 2, 1993, s. 29-48.

Sullivan, Scott –Kohen, Sami, "The Turkish Model on Display", *Newsweek*, 3.02.1992, s. 23-25.

"Sürgünü Açlık Greviyle Protesto Eden Kırım Türk'ü Cemiloğlu Öldü", *Milliyet*, 07.02.1976.

Şamsutdinov, A.M., *Mondros'tan Lozan'a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi (1918 – 1923),* İstanbul, 2010.

Şarip, Nursayın, "Prezident Küni: Yadrolıq Qaruvdan Azat Alemge Jol", Soltüstik Qazaqstan, 15.09.2012.

Şen, Cenk, *Stalin Döneminde Türk Sovyet İlişkileri, 1923 – 1953*, (Yayınlanmamış Yüksel Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi, 2006.

Tacibayev, Raşid, *Kızıl Meydan'dan Taksim'e, Siyasette Kültürde Sanatta Türk-Sovyet İlişkileri (1925-1945),* İstanbul, 2004.

Tajin, Marat "Nükleer Silahlardan Arındırılmış Bir Dünyaya Doğru", *Zaman*, 28.08.2009.

Tellal, Erel, *Uluslar arası ve Bölgesel Gelişmeler Çerçevesinde SSCB – Türkiye İlişkileri 1953-1964*, Ankara, 2000.

"The Modern Ataturk", *The Wall Street Journal*, 19.04.1993.

"The Two Nuclear Problems" (Editorial), *The Washington Post*, 20.12.1991.

Toros, Sinan, "Dostlara Sıcak Uğurlama", *Milliyet*, 02.07.1992.

Townsend, Douglas, "The Path Towards Kazakhstan's Nuclear Non-Proliferation Policy: Convergence of US-Kazakh interests", http://www.acus.org/files/publication_pdfs/7631/012712_ACUS_Kazakhstan_Townsend.pdf, Erişim, 30 Nisan 2012.

Yavuz, Turan, "Demirel Çok Memnun", *Milliyet*, 13.02.1992.

Türk Dünyasında Nevruz Dördüncü Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri (21-23 Mart 2001,Sivas), Ankara 2001.

Türk Dünyasında Nevruz Üçüncü Uluslararası Bilgi Şöleni (18-20 Mart 1999, Elazığ), Ankara 2000.

Türk Kültüründe Nevruz İkinci Bilgi Şöleni Bildirileri (Ankara, 19-21 Mart 1996), Ankara 1996;

Türk Kültüründe Nevruz Uluslararası Bilgi Şöleni (Sempozyumu) Bildirileri (Ankara, 20-22 Mart 1995), Ankara 1995;

Türk Kültüründe Nevruz V. Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri , (15-16 Mart 2002, Diyarbakır), Ankara 2003.

Türkiye İle Türk Cumhuriyetleri Arasındaki Anlaşmalar / 90-92, Azerbaycan, Kazakistan, (Haz. Bilal Şimşir), Cilt 1, TOBB Yayınları, Ankara 1993.

Türkiye İle Türk Cumhuriyetleri Arasındaki Anlaşmalar / 90-92, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Çok Taraflı, (Haz. Bilal Şimşir), Cilt 2, TOBB Yayınları, Ankara 1993.

Türkiye İle Türk Cumhuriyetleri ve Türk Toplulukları Arasında Yapılan Anlaşmalar, İlişkiler ve Faaliyetler I (Birinci Kitap: Türkiye İle Türk Cumhuriyetleri ve Türk Toplulukları Arasında Tek ve Çok Taraflı Olarak Yapılan Toplantı Tutanakları, Protokoller, Mutabakat Zabıtları, Anlaşma Metinleri, Sözleşmeler 1990 – 1992), Milli Eğitim Bakanlığı, Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı, Türk Cumhuriyetleri ve Türk Toplulukları Dairesi Yayın No: I/1, Ankara 1993.

Türkiye İle Türk Cumhuriyetleri ve Türk Toplulukları Arasında Yapılan Anlaşmalar, İlişkiler ve Faaliyetler I (İkinci Kitap: T.C. Milli Eğitim Bakanlığı'nın Türk Cumhuriyetleri ve Türk Topluluklarıyla İlgili Olarak Yapmış Olduğu Çalışmalar 1990 – 1993), Milli Eğitim Bakanlığı, Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı, Türk Cumhuriyetleri ve Türk Toplulukları Dairesi Yayın No: I/2, Ankara, 1993.

Türkiye İle Türk Cumhuriyetleri ve Türk Toplulukları Arasında Yapılan Anlaşmalar, İlişkiler ve Faaliyetler I (Üçüncü Kitap: Çeşitli Kurum ve

Kuruluşların Türk Cumhuriyetleri ve Türk Toplulukları İle İlgili Olarak Yapmış Oldukları Anlaşmalar ve Faaliyetleri 1990 – 1992), Milli Eğitim Bakanlığı, Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı, Türk Cumhuriyetleri ve Türk Toplulukları Dairesi Yayın No: I/3, Ankara, 1993.

"Türklerin de Artık Atom Bombası Var", *Türkiye*, 11.04.1992.

Türkmenoğlu, Bekir, "Dilde, İşde, Fikirde Birlik Ülküsü Artık Gerçekleşiyor", *Tercüman*, 20.11.1991;

Uğur, Fatih, *Özlenen Demokrat Turgut Özal*, İstanbul, 2012.

Uravelli, Orhan, "Sovyet Resmi Belgelerinde Ahıska Sürgünü", http://www.ahiska.org.tr/wp_pdf/sayi16/parcali/09_sayi16.pdf, (Erişim 25 Mart 2012).

Ülkü, İrfan, *Büyük Oyundaki Türk Enver Altaylı*, İstanbul, 2008.

Velev, Roman, *Moldova'da Ulusal Azınlıklar ve AGİT'in Rolü: Gagauz Örneği*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2007.

Veyseloğlu, Ali Paşa, *Ahıska Türklerinin Dramı*, Ankara, 1999.

"Where the Weapons Are", *The Bulletin of the Atomic Scientist*, Kasım 1991.

Womack, Helen, "Kazakh Leader Emerges As Champion of Change", *The Independent*, 4.09.1991;

Yalçın, Deniz, *Federal Bargaining In Post-Soviet Russia: A Comparative Study On Moscow's Negatiotions With Tatarstan And Bashkortostan*, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2005.

Yalçın, Nilüfer, "Azeriler Ermenilerle Savaşmaz", *Milliyet*, 11.01.1990.

________, "BDT'nin AGİK Üyeliği Tartışılıyor", *Milliyet*, 26.01.1992.

________, "Çernişev Görevini Kendini Belirledi", *Milliyet*, 25.12.1991.

________, "MGK'nın Gündemi Gorbaçov'a Darbe", *Milliyet*, 21.08.1991.

________, "Türk Birliği'ne Doğru", *Milliyet*, 30.10.1992.

Yaman, Filiz, *1945 – 1980 Dönemi Türk-Sovyet İlişkileri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1988.

Yavuz, Turan, "Türkiye'ye Aktif Rol", *Milliyet*, 25.01.1992.

Yavuz, Turan, "Washington Dikkatini Şimdi De Kıbrıs, Kürtler ve Orta Asya'ya Çeviriyor", *Milliyet*, 08.11.1991.

Yerasimos, Stefanos, *Ekim Devrimi'nden "Milli Mücadele'ye" Türk-Sovyet İlişkileri*, İstanbul 1979.

Yinanç, Barçın, "Ankara Tanımada İhtiyatlı", *Milliyet*, 02.12.1991.

________, "Karadeniz Projesi Ne Olacak?" *Milliyet*, 21.08.1991.

Gazeteler

Die Welt.

Egemen Qazaqstan.

Financial Times.

Frankfurter Rundschau

Handelsblatt.

Hürriyet.

Los Angelos Times.

Milliyet.

New York Times.

Tercüman.

The Wall Street Journal.

Türkiye

Washington Post.

Zaman.

İnternet Siteleri

"1991 Soviet Coup d'état Attempt", http://en.wikipedia.org/wiki/1991_Soviet_coup_d%27%C3%A9tat_attempt, Erişim, 30 Mart 2012.

"Chronology of Key Events", http://www.iaea.org/Publications/Factsheets/English/npt_chrono.html.

"Collapse of the Soviet Union - 1989-1991", http://www.globalsecurity.org/military/world/russia/soviet-collapse.htm, (Erişim 30 Mart 2012).

"Dissolution of the Soviet Union", http://en.wikipedia.org/wiki/Dissolution_of_the_Soviet_Union, (Erişim, 30 Mart 2012).

"Kazakhstan Nuclear Chronology", http://www.nti.org/media/pdfs/kazakhstan_nuclear.pdf?_=1316466791.

http://en.wikipedia.org/wiki/Category:Soviet_dissidents, (Erişim, 07.01.2012).

http://qha.com.ua/kirimoglu-insanlik-tarihinin-en-uzun-aclik-grevini-tuttu-110638tr.html, (Erişim, 10.05.2012).

http://sukruelekdag.wordpress.com/2003/02/, (Erişim, 25.05.2012).

http://tr.wikipedia.org/wiki/Sumgay%C4%B1t_Pogromu, (Erişim, 5 Mart 2012).

http://www.1news.com.tr/roportajveyorumlar/20120302095602698.html, (Erişim, 11.04.2012).

http://www.ahiskaturkleri.com/ahiska-ve-ahiskalilar/1989-fergana-soykirimi/, (Erişim, 25.04.2012).

http://www.turksoy.org.tr/TR/belge/1-73743/tarihce.html, (Erişim, 15.04.2011).